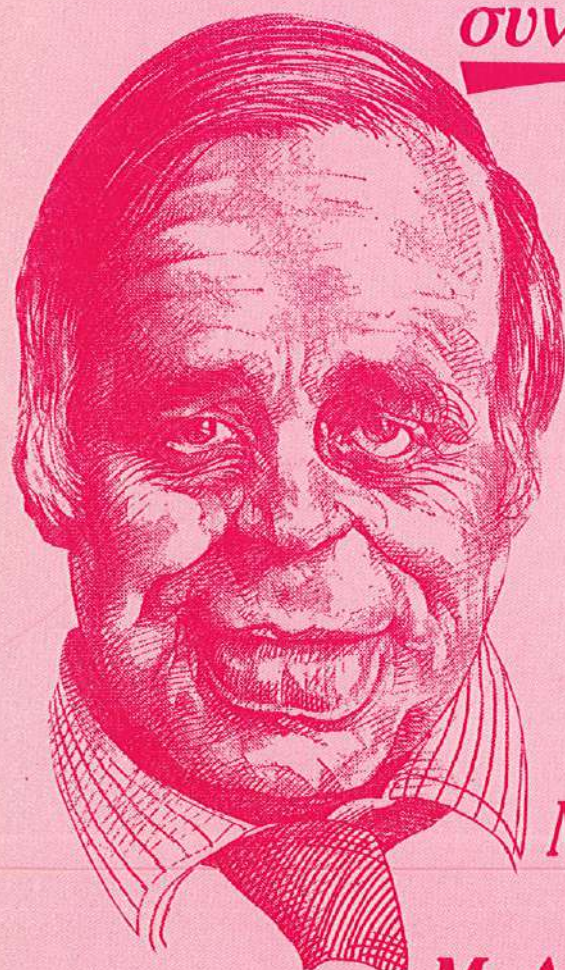

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

συνέντευξη

Jean Ziegler:

Σε τί χρησιμεύει
η Κοινωνιολογία;

Ρένος:

Ηράκλειτος

Maria Zhelyaskova:

Η κοινωνιολογία στη Βουλγαρία

Μ. Αμάραντος:

Είκοσι σημεία για μία
επιστημονική συνέντευξη

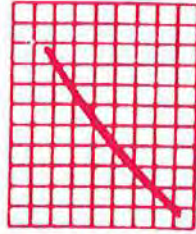
αφιέρωμα

Σεραφείμ Μάξιμος

10

Επειδή τα τρένα του αύριο θα τρέχουν πολύ γρήγορα...

ΤΟ ΕΛΚΕΠΑ
επιμορφώνει - πληροφορεί μελετά
και συμβουλεύει σε θέματα:

**ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ
ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ**

Το σήμερα επιβάλλει την επιμόρφωση, εξειδίκευση στελεχών και την εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων οργάνωσης και προηγμένης τεχνολογίας στις ελληνικές επιχειρήσεις.

Το ΕΛΚΕΠΑ συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας, βοηθά στη μείωση της ανεργίας, προωθεί τη συνεταιριστική οργάνωση, δημιουργεί στελέχη υψηλής ποιότητας, συμβουλεύει και βοηθά τον επιχειρηματία.

**ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ**

ΜΗΧΑΝΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

... Το ΕΛΚΕΠΑ γεφυρώνει το χτες
με το σήμερα και το σήμερα με το
αύριο.

ΕΛΚΕΠΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ 28 - 106.82 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 360.04.11

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ: ΘΕΣ/ΝΙΚΗ - ΠΑΤΡΑ - ΗΡΑΚΛΕΙΟ - ΒΟΛΟΣ - ΚΑΒΑΛΑ - ΓΙΑΝΝΕΝΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Συμπληρώνοντας τρία χρόνια αδιάκοπης κυκλοφορίας και μπαίνοντας στον τέταρτο, η «Νέα Κοινωνιολογία» έχει να παρουσιάσει στο ενεργητικό της δέκα τεύχη, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται δύο διπλά ειδικά αφιερώματα που διαπραγματεύονται μείζονα ιστορικά-κοινωνικά προβλήματα της νεώτερης Ελλάδας: αφενός η παρουσίαση για πρώτη φορά ενός συλλογικού έργου με αντικείμενο τον ιστορικό-πολιτικό σχηματισμό που ονομάστηκε «Δεξιά» (5ο τ.), και αφετέρου η επιστημονική διερεύνηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων πέρα από μύθους και παραμορφώσεις (9ο τ.).

Με αυτόν τον τρόπο η «Νέα Κοινωνιολογία» έμεινε πιστή στους δύο άξονες πάνω στους οποίους εξ αρχής, από το πρώτο ήδη τεύχος της, είχε προσδιορίσει ότι θα κινηθεί: πρώτον την αμερόληπτη καλλιέργεια της κοινωνικής επιστήμης στην χώρα μας και δεύτερον την συμβολή της στο δύσβατο αλλά όσο ποτέ επιβεβλημένο έργο της εθνικής αυτογνωσίας.

Παράλληλα η «Νέα Κοινωνιολογία» περιέλαβε σε κάθε της τεύχος κι από ένα αφιέρωμα σε γνωστά ή λιγότερο γνωστά πρόσωπα και πράγματα της ελληνικής κοινωνίας: από τον Π. Κανελλόπουλο, τον Ι. Δραγούμη και τον Δ. Δανιηλίδη έως τον Σ. Μάξιμο και τον Ν. Πουλαντζά ή τις τέσσερις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του ΠΑΣΟΚ.

Ταυτόχρονα η «Νέα Κοινωνιολογία» στράφηκε στα υπαρκτά προβλήματα του κοινωνικού περιγύρου, αποφεύγοντας την αναπαραγωγή θεωρητικών σχημάτων που περιορίζουν τον άνθρωπο μέσα σε ένα στείο κοινωνιολογικό ή μεθοδολογικό φορμαλισμό.

Οι στήλες της «Νέας Κοινωνιολογίας» φιλοξένησαν κείμενα όχι μόνον έγκριτων επιστημόνων, όπως οι Κ. Δεσποτόπουλος, Ν. Δήμου, Θ. Διαμαντόπουλος, Γ.Δ. Κατσούλης, Ν. Σαρρής κ.ά., αλλά και πληθώρας νέων ηλικίας κάτω των τριάντα χρόνων, με κοινό παρονομαστή την πρωτότυπη επιστημονική γραφή και την ανιδιοτελή αναζήτηση της αλήθειας. Ίσως η κορυφαία συμβολή της «Ν.Κ.» να συνίσταται ακριβώς στην παρουσίαση, στο κοινό, μιας ολόκληρης γενιάς νέων επιστημόνων.

Ωστόσο η «Ν.Κ.» όχι μόνον απέφυγε συστηματικά την ανάμιξη της με οποιαδήποτε πολιτικολογία, αλλά παρέμεινε σταθερή στην αρχική της επιλογή ν' αποτελέσει ελεύθερο κι απροκατάλυτο βήμα ιδεών, όπου να μπορούν να εκφράζονται κάθε είδους τεκμηριωμένες απόψεις. Η ύλη του περιοδικού είναι πολυκεντρική και πλουραλιστική· το αντίθετο θα αναιρούσε τον ουσιαστικό κοινωνικό διάλογο και την διαλεκτική αντιπαράθεση των ιδεών.

Σε μια περίοδο κοσμογονικών αλλαγών σε κάθε άκρη της γης, όπου κάθε ακλόνητη πίστη, θεωρία ή ιδεολογία καταρρέει, η «Ν.Κ.» κινήθηκε με γνώμονα την αντίληψη πως αν ο άνθρωπος αξίζει κάποτε να ενσαρκώσει έναν νόμο, τούτος ονομάζεται Ελευθερία.

ΚΑΝΟΝΕΣ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΑΡΘΡΩΝ ΣΤΗΝ «ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

1. Το περιοδικό είναι πνευματικά ελεύθερο, ακηδεμόνευτο και ανεξάρτητο. Κάθε προσπάθεια επηρεασμού του ή εκμετάλλευσής του για κάποιο σκοπό είναι απαράδεκτη.
2. Οι στήλες του περιοδικού είναι ανοικτές σε όλα τα ρεύματα των ιδεών. Ο πλουραλισμός είναι η μόνη «γραμμή» του. Το περιοδικό αυτό αποτελεί ελεύθερο βήμα και δεν έχει επιστημονικές, επιστημολογικές ή άλλες προκαταλήψεις.
3. Κάθε κείμενο είναι δημοσιεύσιμο, εφ' όσον είναι ευπρεπές, επιστημονικό, πρωτότυπο, ενδιαφέρον και γραμμένο σε ορθά ελληνικά. Αποκλείονται τα κείμενα που περιέχουν πολιτικολογίες. Το περιοδικό αυτό είναι έντυπο επιστημονικής σκέψης και όχι πολιτικού σχολιασμού.
4. Τα άρθρα κρίνει επιτροπή διδασκόντων, χωρίς να γνωρίζει το όνομα και την ιδιότητα του συγγραφέα κάθε άρθρου.
5. Τα άρθρα δημοσιεύονται σύμφωνα με επετηρίδα χρονολογίας παραλαβής τους. Τα δημοσιευόμενα άρθρα δεν υφίστανται λογοκρισία, περικοπές ή διορθώσεις νοηματικές ή γλωσσικές.
6. Το EDITORIAL εκφράζει την επίσημη γνώμη της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού. Όλα τα άλλα κείμενα εκφράζουν αποκλειστικά τους συγγραφείς τους.
7. Δημοσιεύεται κάθε ευπρεπής επιστολή που λαμβάνει το περιοδικό.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

10

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΧΕΙΜΩΝΑΣ 1990-1991

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΡΧ. 500

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Μελέτης Η. Μελετόπουλος
Καλλιγιά 5, 152 37 Φιλοθέη, Αθήνα
Τηλ.: 68.12.723 — 68.11.664

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Ξενοφών Κοντιάδης
Φωσκόλου 6Α, Χαλάνδρι,
15 232 Αθήνα, Τηλ.: 6810535

ΒΟΗΘΟΣ ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Γιώργος Τριάντης

ΣΥΝΤΑΞΗ

Χρήστος Βρούστης
Βασίλης Λεμπούκας
Γιάννης Μαθιουδάκης
Σπύρος Μακρής
Ζαχαρίας Παληός
Αλέξανδρος Σιαπκαράς
Γιώργος Τριάντης

Διορθώσεις κειμένου: Μάνος Αναγνώστου

Φωτοστοιχειοθεσία-επιμέλεια-φωτογράφιση-μοντάζ
Ν. Μαυρομάτης & Σία ΕΠΕ, Μάγερ 11, 104 38 Αθήνα
Τηλ.: 52.25.479, 52.21.479, 52.44.555

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΚΑΛΛΙΓΙΑ 5, 152 37 ΦΙΛΟΘΕΗ, ΑΘΗΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Από την Διεύθυνση	
Ρένος: Ηράκλειτος.....	4
Ελληνικά (Γράφουν οι Μελέτης Μελετόπουλος και Σπύρος Μακρής)	11
Jean Ziegler: Σε τι χρησιμεύει η Κοινωνιολογία; (Συνέντευξη)	15
Δημήτρης Τσατσούλης: Μία κοινωνιο-σημειολογική προσέγγιση του θεάτρου μέσα από την «Ανδρομάχη» του Ρακίνα	25
Maria Zhelyaskova: Η Κοινωνιολογία στην Βουλγαρία	35
Νίκος Μαραντζίδης: Για την ιεραρχία στο εσωτερικό των πολιτικών κομμάτων — μία προσέγγιση με βάση τον R. Michels	41
Θοδωρής Πελαγίδης: Η ευέλικτη εξειδίκευση ως στρατηγική ανάπτυξης.....	46
Σπύρος Μακρής: Μετα-πολιτική γραφή και απάρνηση του λαϊκισμού — το σώμα «ο τελευταίος των Μοϊκανών»	52
Μ. Αμάραντος: Είκοσι σημεία για μία επιστημονική συνέντευξη	56
Αφιέρωμα: Σεραφείμ Μάξιμος	59
Βιβλιοκριτική:	77
Αρδην: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος 80 χρόνια μετά (1910-1990)	

Η Νέα Κοινωνιολογία κυκλοφορεί κάθε τρεις μήνες στα βιβλιοπωλεία και στα περίπτερα — αποστέλλεται κατ' οίκον στους συνδρομητές — Τιμή τεύχους 500 δρχ. — Τιμή συνδρομής: 2.000 ρχ.

Φοιτητές: 1.500 δρχ. Ιδρύματα, Οργανισμοί 4.000 δρχ.

Η Νέα Κοινωνιολογία δέχεται άρθρα, επιστολές κ.λπ. — Οι δημοσιευμένες απόψεις εκφράζουν μόνον τους συγγραφείς τους, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι γι' αυτές — τα ανώνυμα άρθρα και οι μόνιμες στήλες γράφονται από την σύνταξη του περιοδικού και εκφράζουν την γνώμη της — χειρόγραφα δεν επιστρέφονται — Απαγορεύεται η αναδημοσίευση της ύλης ή μέρους της χωρίς την άδεια της διεύθυνσης.

PENOS

Ἡράκλειτος

ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΜΙΣΟΥ ΑΙΩΝΑ

[Οἱ ἀναγνώστες δὲ συγχωρεῖται τὴν ἐπισημείωσιν ποῦ τυχὸν θὰ διαπιστώσῃ. Πρόκειται γὰρ περὶ ἐκείνων, ὅσοι τὰς ἐπιστημονικὰς ἀποφάσεις Μελισσοῦ δὲ ἀνέδιδαν. Τὰ κριτικὰ γὰρ αὐτῶν τίποτε εἶδον. Χωρὶς ἐξαιρέσεων.]

ΕΙΣΑΓΩΓΗ στὴν ὅλη Ἑλληνικὴ Παιδεία, τὴς γενικῆς καὶ εἰδικῆς προϋποθέσεις μελέτης τῶν Προσωκρατικῶν, τοὺς φιλολογικοὺς καὶ προσωπικοὺς ἄξονες θεωρήσεως καὶ ἀναλύσεως ποὺ ἐφαρμόζονται *ad hoc* στὴν ἐπεξεργασία καὶ κάρπωση τῶν ἡρακλείτειων ῥήσεων. ΚΕΙΜΕΝΟ, ἦτοι: ὅλα τὰ θεωρούμενα ὡς αὐθεντικά ἀποσπάσματα τοῦ Ἡράκλειτου, ἀπ' ὅλες τὴς ἔγκυρες πηγῆς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιοελληνικῆς καὶ λατινικῆς, ἑλληνιστικῆς, πρωτοχριστιανικῆς, βυζαντινῆς καὶ μεσαιωνικῆς νεολατικῆς γραμματείας, μαζί μ' ὅλα τ' ἀρχαῖα καὶ μεταγενέστερα δοξογραφικά, βιογραφικά, θεωρητικά, ἐρμηνευτικά κ.ἄ. ἐξηγητικά σχόλια, ὅλων τῶν προγενέστερων ξένων ἐκδόσεων, καὶ κριτικά κωδίκων καὶ διορθώσεων, κατ' ἐπιλογὴν. ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ, ἦτοι: κύριες καὶ πολλαπλῆς ἀποδόσεις ὅλων τῶν ῥήσεων τοῦ Ἡράκλειτου, καὶ κάθε παρατιθέμενου σχετικοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ καὶ λατινικοῦ κειμένου. ΣΧΟΛΙΑ ἐρμηνευτικά, φιλολογικά, φιλοσοφικά, αἰσθητικά κ.ἄ. Κριτικὴ παρερμηνειῶν-παρανοήσεων. Παρηχητικὴ-Παρασημαντικὴ-Ἀμφισημεῖες-Πολυσημεῖες ἀποσπασμάτων. Ρυθμοὶ καὶ ζεύγματα ἀντιθέσεων-συζεύξεων-διαζεύξεων. Ρητορικὴ-Ποιητικὴ τῶν ῥήσεων, κ.λ.π. ΑΝΑΠΤΥΞΕΙΣ, ἀναλύσεις, ἐπεκτάσεις τῶν ἡρακλείτειων θέσεων καὶ συλλήψεων, σὲ συνάρτησιν πρὸς τὸ σύγχρονο θεωρητικὸ (φιλοσοφικό, ἐπιστημονικό, κοινωνιολογικό, αἰσθητικό καὶ ποιητικό) προβληματισμὸ καὶ στοχασμὸ.

SIGLA

- A P.-H.-Σ. Ἀποστολίδης, Ἀνθολογία τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας, 10^η-11^η ἐκδ. Ἀθῆναι, 1970-83.
 Α₁ Α₂ Α₃ - οἱ α', β', γ' τόμοι τῆς ποιητικῆς, καὶ
 Α_{δ1} Α_{δ2} Α_{δ3} Α_{δ4} - οἱ δ', ε', στ', ζ' τόμοι τοῦ Διηγήματος.
 Adler A. Adler, *Suidae Lexicon*, 1-5. Stuttgart, 1971.
 Cobet C. Gabr. Cobet, *Diogenis Laertii de clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem* κ.λ. Parisiis, 1850.
 D H. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und deutsch*¹⁰, I-III. Berlin, 1960-1.
 D₁ D₂ D₃ - οἱ α', β', γ' τόμοι, καὶ
 A τὰ Α τοῦ D (:δοξογραφικά)
 B » B » » (:αὐθεντικά)
 C » C » » (:μυμήσεις)
 FGh F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, I-III [σὲ 15 τόμους]. Berlin-Leiden, 1923-.
 FHG Car. et Theod. Mulleri, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, I-V. Parisiis, 1848-85. (Didot).
 Long Diogenis Laertii vitae philosophorum. Ἐκδ. H.S. Long. I-II. Oxonii, 1964.
 M Erachlio Frammenti. Introduzione e commento a cura di Miroslav Marcovich. Firenze, 1978.
 MEE Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια [τοῦ Πυρσοῦ], Α' - ΚΔ'. Ἀθῆναι, 1926-34.
 MEE₉ MEE₈ MEE, κ.ο.κ. οἱ διάφοροι τόμοι τῆς.
 Mo Erachlio Testimonianze e imitazioni. Introduzione, traduzione e commento a cura di Rodolfo Mondolfo e Leonardo Tarán. Firenze, 1972.

ΤΟΥ ΔΕ ΛΟΓΟΥ ΤΟΥΔ' ΕΟΝΤΟΣ

1^η κατά Diels αυθεντική ρήση (B1), παραδιδόμενη
 απ' τὸν Σέξτο τὸν Ἐμπειρικό, πρὸς μαθηματικούς,
 VII 132. Κείμενο, ἀποδόσεις, ἀνάλυση, σχόλια.

τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ
 ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον
 τόνδε ἀπείροισιν εἰκάσι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων
 ἐγὼ διηγέσθαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅπως ἔχει. τοὺς δὲ
 ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὅκωσπερ ὁκόσα
 εὖδοντες ἐπιλανθάνονται.

1^η ἀπόδοση

Νάτον ὁ Λόγος ἐδῶ
 πάντα
 κι ἄνθρωποι μένουν ἄμυαλοι
 καὶ πρὶν τὸν ἀκούσουν
 κι ἀφοῦ τὸν ἄκουσαν.

Κ' ἐνῶ τὰ πάντα κατ' αὐτόν,
 τοῦτοι σὰ νὰ μὴν τὸν ξέρουνε
 τολμᾶνε λόγια κ' ἔργα
 γιὰ ὅσα ἐγὼ τὰ ἐξηγῶ στὴ φύση τους
 τὸ κάθετὶ ἀναλύοντας κι ὅπως εἶναι λέγοντάς το.

Μὰ τοὺς ξεφεύγουνε τῶν ἄλλων ὅσα κάνουνε καὶ ξύπνιοι,
 καθὼς κι ὅσα κοιμισμένοι ἀπολησμονᾶν.

2^η ἀπόδοση

Κ' ἐνῶ ἡ ἀλήθεια πάντα ἐδῶ,
 πάντ' ἄμυαλοι μένουν ἄνθρωποι,
 καὶ πρὶν τὴν ἀκούσουνε
 κι ἀφοῦ τὴν ἄκουσαν.

Κ' ἐνῶ τὰ πάντα κατ' αὐτήν,
 ἀνίδεοι τοῦτοι λόγια κ' ἔργα πασκίζουν,
 σ' ὅσα ἐγὼ ἐξηγῶ
 κατὰ τὴ φύση του ἀναλύοντας τὸ κάθετὶ
 καὶ λέγοντάς τ' ὅπως εἶναι.

Ἀλλὰ καὶ ξύπνιοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι ὅσα κάνουν
 τοὺς ξεφεύγουν,
 καθὼς κι ὅταν κοιμοῦνται λησμονᾶν.

ΠΕΡΙ ΛΟΓΟΥ;

“Αν υποθεθῇ πὺς προηγεῖτο κάτι σάν: Ἡράκλειτος Βλόσωνος Ἐφέσιος τάδε λέγει, τότε ἡ σημασία τοῦ λόγου ἀλλάζει, δηλώνοντας τὴν ἀλήθεια ὅπως τὴν ἐκθέτει στὸ ἔργο του (τοῦδ’ ἐόντος) ὁ Ἡράκλειτος. Ὅποτε κ’ ἡ ἀπόδοση θὰ πρέπει νάτανε: Κ’ ἐνῶ ἡ ἀλήθεια εἶν’ αὐτή, ποὺ ἐκθέτω ἐδῶ... Ἡ ἐρμηνεία δηλαδὴ τοῦ λόγου ἐξαρτᾶται ἀπ’ τὴν ἔννοια τοῦ τοῦδ’ ἐόντος: ἂν σημαίνει κάτι τὸ ἐξ ἀντικειμένου — πὺς ὁ Λόγος εἶναι πάντα ἐδῶ (ἰσχύει πάντα) — ἢ κάτι τὸ ἐξ ὑποκειμένου: τὴν ἀπ’ τὸν Ἡράκλειτο ἐκτιθέμενη ὡς ἀλήθεια γιὰ ὅλα, κ.λ.π. Μπορεῖ ὅμως καὶ ν’ ἀποκλειστῇ πὺς ὑπῆρχε ἴσως τίτλος *Περὶ λόγου*, κατ’ ἀναλογίαν πρὸς τὰ *Περὶ φύσεως ἄλλων*; Ὅποτε περίπου σάν ὑπότιτλος λειτουργεῖ, ἐν συνεχείᾳ τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου: *Περὶ λόγου*· τοῦ δὲ λόγου τοῦδ’ ἐόντος...

Στὴν περίπτωση πάλι ποὺ διάβαζε κανεῖς: τοῦ δέοντος, ἀντί: τοῦδ’ ἐόντος, τότε ἀλλάζει κι ὅλου τοῦ ἔργου ὁ χαρακτήρας, ἐξυπαρχῆς ἔτσι προσδιοριζόμενος σάν ἠθικολογικός, καὶ θὰ πρέπει πιά νὰ πᾶμε σ’ ἀποψη στενώτερη κι ἀπ’ τοῦ γραμματικοῦ ἐκείνου Διόδοτου, π’ ἀναφέρει ὁ Διογένης Λαέρτιος (ΙΧ, 15. *Di* 142, 31-2), πὺς: οὐ φησι περὶ φύσεως εἶναι τὸ σύγγραμμα, ἀλλὰ περὶ πολιτείας, τὰ δὲ περὶ φύσεως ἐν παραδείγματος εἶδει κεῖσθαι.

Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΕΝΣΤΑΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Γνωστὴ ἡ ἀριστοτελικὴ μομφή (*Ρητορική*, Γ’ 5, 1407b, 11) κατὰ τοῦ λόγου τοῦ Ἡράκλειτου, γιὰ τὸ «ἀσύνδετο» καὶ τὴν ἀστιξία, ποὺ ἀποτελοῦν ὅμως τρόπο τοῦ Σκοτεινοῦ, μέσο — καὶ προσωπικό του «ἐφεύρημα» θάλεγα (ἐφόσον θὰ δεχόταν κανεῖς πὺς ὁ ἴδιος ἔγραψε τὸ φερόμενο σὰ σύγγραμμά του) — γιὰ νὰ ρευστοποιῇ τὸν ριζικὰ ποιητικό του λόγο, νὰ τὸν ξεπαγώνη, νὰ τὸν ἐλαστικοποιῇ, νὰ τὸν κἀνῃ πλαστικόν, ὥστε νὰ ὑπηρετῇ πρόσφορα τὴ διαλεκτικὴ οὐσία τοῦ γίνεσθαι, ποὺ κυνηγάει διαρκῶς νὰ πιᾶσθαι στὰ πράγματα καὶ νὰ ἐκφράσῃ ὁμόποια (στὴν ἴδια ποιότητα), ὥστε τὸ λέγειν νὰ μὴν προδίνῃ τὴ φύση τοῦ λεγόμενου, τοῦ ἀντικειμένου του, ποὺ εἶν’ ὁ αἰετίνος κόσμος, τὸ αἰετὶ ἀπτόμενον-σβεννύμενον πῦρ, ὁ κεραυνὸς καὶ σπινθήρ τοῦ αἰετὶ παίζοντος παιδὸς αἰῶνος [ἡ σανσκριτικὴ ρίζα *ai* σημαίνει *φωτιά* (καὶ προσέξτε τὰ τέσσερα αἰ στὴ φράση τοῦ αἰῶνος)], διαρκῶς ὄντος τε καὶ μὴ ὄντος τ’ ἐν ταυτῷ ὅ,τι λέγεται καὶ παρίσταται στατικευμένα ἀπ’ τὸν τυπικὰ «λογικὸ» κοινὸ λόγο — αὐτὸν ποὺ ἀποκλειστικὰ χρησιμοποιοῖ κ’ ἐκτιμᾷ ὁ Σταγίριτης (κι ὅλ’ ἡ «νοησιοκρατικὴ» σχολή του), καθιστώντας καὶ θεμελιακὴ του ἀρχὴ ἀκόμα, στὴν ἐπιστήμη του τῆς τυπικῆς λογικῆς, τὴν τῆς μὴ ἀντιφάσεως, δηλαδὴ τὸ εὐθέως ἀντιστρατευόμενο τὴ σκέψῃ καὶ τὸ λόγο, τὸ κυριώτατο ποιοῦν ὄργανον τοῦ Ἡράκλειτου! Κατανοητὴ λοιπὸν ἡ ἀντίθεση τοῦ Ἀριστοτέλη, κατεξοχὴν ρασιοναλιστῇ, πάνω στὴ γραμμὴ τοῦ μεγάλου πρώτου διδάξαντος Ἐλεάτη ἀντίπαλου τῆς

Διαλεκτικής ἐν γένει, τοῦ Παρμενίδη· ὅχι ἐντιμὴ ὅμως ἡ ὑποκριτικὴ αὐτῇ ἐπὶ κριση τοῦ ἐνάντιου λόγου, κ' ἡ προβολὴ τοῦ μάλιστα σὰν παραδείγματος πρὸς ἀποφυγὴν! Ὁ Ἀριστοτέλης — τετραπέρατος βέβαια ὁ μεγαλοφυής! — δὲ νοεῖται πῶς τάχα «δέ συλλαμβάνει» τὸ ἐμπρόθετο ἴσα-ἴσα τῶν πολυδύναμων ἡρακλειτικῶν «ἀσύνδετων» τῆς δημιουργοῦ αὐτῆς ποιητικῆς ἀστιξίας, καὶ γράφει τέτοια:

ὅλως δὲ δεῖ εὐανάγνωστον εἶναι τὸ γεγραμμένον καὶ εὐφραστον· ἔστιν δὲ τὸ αὐτό· ὅπερ οἱ πολλοὶ σύνδεσμοι <ἔχουσιν, οἱ δ' ὀλίγοι> οὐκ ἔχουσιν, οὐδ' ἂ μὴ ῥάδιον διαστίξαι ἔργον διὰ τὸ ἄδηλον εἶναι, ποτέρῳ πρόσκειται, τῷ ὕστερον ἢ τῷ πρότερον, οἷον ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος· φησὶ γάρ «τοῦ λόγου τοῦδ' ἐόντος ἀεὶ ἀξύνετοι ἄνθρωποι γίνονται», ἄδηλον γὰρ τὸ «ἀεὶ» πρὸς ποτέρῳ δεῖ διαστίξαι.

καὶ πρέπει πολὺ εὐκόλα τὸ γραπτὸ νὰ διαβάζεται καὶ νὰ λέγεται, πούναι δηλαδὴ τὸ ἴδιο· καὶ πετυχαίνεται αὐτὸ μὲ τοὺς πολλοὺς σύνδεσμοις τοῦ λόγου — μὲ λίγους δὲ γίνεται· κι ὅχι ἐκεῖνα ὅπου δυσκολεύεται κανεὶς νὰ βάλῃ στίξην, σὰν τοῦ Ἡράκλειτου, γιατί δὲ φαίνεται ποῦ πάει τὸ καθετί: στὸ μετὰ, ἢ στὸ πρὶν; καθὼς ἐκεῖ στήν ἀρχὴ μάλιστα τοῦ συγγράμματός του, ὅπου λέει: «κ' ἐνῶ ὁ λόγος ἐδῶ εἶν' τον πάντα παράλογοι δείχνοντ' οἱ ἄνθρωποι — καὶ δὲ φαίνεται τὸ «πάντα» σὲ ποιὸ ἀπ' τὰ δυὸ πρέπει νὰ πάῃ.

Ἄλλ' ἄρετῇ, ἐν προκειμένῳ, εἶναι, σαφέστατα, ἡ ἀστιξία, πού πολὺ σωστά στέλνει τὸ ἀεὶ καὶ στὰ δυὸ: καὶ στὸν ἀεὶ ἐόντα λόγο (τὸν πάντα ἰσχύοντα καὶ παρόντα, ἄλλο ἂν ἀθετῇται), καὶ στοὺς πάντα παράλογους (ἄφρονες, ἀστόχαστους, ἀνυπάκουους στὸν ἐπιτάσσοντα νοῦ) ἄνθρώπους, πού ποτὲ δὲ λείπουν, κι ὅλο ξαναγεννιοῦνται καὶ ξαναδείχνοντ' ἀστόχαστοι. [Καὶ παρέλκει ἐδῶ κάποιο σχόλιο, πού θὰ χωροῦσε ἴσως: ὅτι ὁ λόγος αὐτός, μὲ τὸν ὁποῖο περίπου λιβελλογραφεῖται ὁ Ἡράκλειτος σὰν μὴ εὐανάγνωστος κ' εὐφραστος, δέν εἶναι δὲ καὶ τόσο «παράδειγμα» εὐφράστου ὁ ἴδιος — κατ' ἀττικὴν ἀντίληψιν «εὐσύντακτου» ὅπως δὴποτε — ἂν κανεὶς δέν ἀντιπαρέλθῃ ἐκεῖνα τά: ποτέρῳ πρόσκειται, τῷ ὕστερον (κι ὅχι: ὕστερῳ;) ἢ: τῷ πρότερον (κι ὅχι: προτέρῳ;), ὅταν ἀμέσως παρακάτω ἀντίστροφα γράφεται: πρὸς ποτέρῳ, κι ὅχι πρὸς πρότερον. (Καὶ σοβεῖ βέβαια ὑποψία, πῶς ὅχι ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ἴδιος, παρὰ μαθητῆς ἴσως κάποιος τῆς Σχολῆς — πέραν τῆς περιπτώσεως πλείστων ἀντιγραφῶν, πού κάνουν λάθη καὶ παραλλαγές διάφορες τῶν κειμένων — κρατῶντας βιαστικὲς σημειώσεις τῶν παραδόσεων τοῦ Σταγίριτῆ παραδιαφοροῦσε γιὰ κανονικὲς ἢ δόκιμες καὶ δοκιμώτερες χρήσεις δοτικῶν τώρα κ' αἰτιατικῶν, ὅταν «τὸ νόημα» ἔτρεχε νὰ προλάβῃ! Πλὴν τὸ νόημα ἴσα-ἴσα ἦταν ἐδῶ περὶ εὐφράστου κ' εὐαναγνώστου ἀκριβῶς! Ἄρα ὑπὲρ καὶ γενικώτερα προσεγμένου, ἐπιμελημένου ὕφους!)]

ΑΚΟΥΣΑΙ - ΑΚΟΥΣΑΝΤΕΣ

Καὶ ναί μὲν τὸ ἀκούω σημαίνει παρακολουθῶ (μαθήματα), φοιτῶ ἄρα κ.λ., πλὴν δὲν παύει νὰ συνηγορῇ καὶ ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς πὼς τὰ τοῦ Ἡράκλειτου δὲν ἦταν σύγγραμμα, μπορεῖ νάταν καὶ προφορικὴ διδασκαλία, ποὺ μετὰ καταγράφηκε, ἀπὸ μαθητές του, κι αὐτῶν πιά τὸ γραφτὸ νὰ κυκλοφόρησε στὴν Ἑλλάδα εὐρύτερα. Καὶ τὸ θέμα ἔχει βέβαια μεγάλη σημασία γιὰ τὶς διάφορες πιθανὲς ἀναγνώσεις τῶν ρήσεων. Ἄν ἦταν λόγος προφορικός, οἱ ἐκδοχὲς τῶν λεγομένων μπορεῖ νὰ παραλλάσσουν. Ὅπως κι ἂν εἶναι γραπτὸς ὁλοκεφαλαῖος καὶ χωρὶς διαστήματα μετὰ τῶν λέξεων, ὁπότε οἱ «ἀναγνώσεις» δίνουν διάφορα καὶ παράγουν ἄλλες ἀποδόσεις κ' ἐρμηνεῖες-παρερμηνεῖες.

ΖΕΥΓΜΑΤΑ ΚΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ

τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι

λόγος - ἄνθρωποι
 ἐόντος - γίνονται
 λόγος — ἀξύνετοι
 Τὸ πάντα ἰσχύον — Τὸ περιστασιακὸ
 Νόμος - Περιστατικὸ
 Λόγος - Πραγματικότης
 εἶναι - γίγνεσθαι
 ὁ ἐὼν λόγος: ἀληθής — οἱ γινόμενοι ἄνθρωποι: ἀξύνετοι

ΛΟΓΟΣ - ΑΚΟΥΣΑΙ

Ὁ λόγος, καθὸ διέπων τὸν κόσμον, εἶναι πάντα ἐὼν, ἰσχύων. Οἱ ἄνθρωποι, καθὸ κατὰ περίστασιν, μὴ πάντα ἐόντες, μὴ κόσμος, νὰ τὸν ἀκούουν μόνο μποροῦν καὶ ἢ νὰ τὸν τηροῦν, δηλαδὴ νὰ ὑπακούουν σ' αὐτόν, ὁπότε καὶ περνᾷν ἔτσι στὸ χῶρο τοῦ ὄντος, ποὺ διέπει ὁ αἰεὶ ἐὼν λόγος — δηλαδὴ ξεπερνᾷν τὴν ἀτέλεια τῆς θνητότητας, τῆς περιστατικότητάς τους (τὸ ἀξύνετον ποὺ τοὺς συμβαίνει νὰ γίνονται, παρὰ ποὺ ἐδῶ εἶν' ὁ λόγος, παντοῦ καὶ πάντοτε) — ἢ φέρονται σὰ νὰ μὴν τὸν ἀκοῦν (ἢ καὶ πράγματι δέν τὸν ἀκοῦν, ἢ τὸν ἀκοῦν ἀλλὰ δέν τὸν τηροῦν), ὁπότε γίνονται ἀξύνετοι, δέν ξεπερνᾷν τὴ θνητότητα, τὴν περιστατικότητά τους, καὶ φέρονται σὰν κοιμισμένοι, δέν ἔχουν ξυπνήσει στὸν κόσμον, ποὺ εἶναι ἓνας καὶ κοινός γιὰ ὅλους, παρὰ ζοῦν ὁ καθένας στὴν προσωπικὴ του ἰδιωτεία, παράνοια, ὕπνο μὲ δικὰ του ὄνειρα, κατὰ τὴ ρήσιν Β 89 (D₁ 171, 3-5): *τοῖς ἐγρηγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεται.*

ΖΕΥΓΜΑΤΑ ΚΟΣΜΟΥ - ΕΓΩ

λόγος	-	ἄκουσμα
εἶναι	-	νοεῖν
κόσμος	-	συνείδηση
ἀντικειμενικὸ	-	ὑποκειμενικὸ
κόσμος κοινὸς γιὰ ὅλους	-	κόσμος προσωπικὸς τοῦ καθενὸς
ξύπνος	-	ὕπνος
ἀντίληψη	-	ὄνειρο

ΖΕΥΓΜΑΤΑ ΛΟΓΟΥ - ΜΗ ΛΟΓΟΥ

γινομένων πάντων κατὰ τὸν λόγον [ἄξύνετοι] ἀπείροισιν [τοῦ λόγου] εἰκόσιν, πειρώμενοι ἐπέων καὶ ἔργων

γινομένων [: εἶναι]	-	εἰκόσιν [: φαίνεσθαι]
πάντων [: τὸ ὅλο]	-	[ἄξύνετοι (: τὸ μέρος)]
κατὰ τὸν λόγον	-	ἀπείροισιν [τοῦ λόγου]
κόσμος : τὸ κατὰ λόγον γίνεσθαι	-	[ἄξύνετοι : τὸ παρὰ λόγον φαίνεσθαι]
τὸ κατ' ἐμπειρίαν (: λόγος)	-	τὸ παρὰ λόγον (: ἀνέμπειρον)
ὁ κόσμος : τὰ πάντα	-	οἱ ἄνθρωποι : <u>ἔπεα καὶ ἔργα</u>
τὸ εἶναι		ἡ δράση
ὁ κόσμος εἶναι	-	οἱ ἄνθρωποι <u>πειρῶνται</u>
		(δέν εἶναι)
<u>ἀπείροισιν</u> εἰκόσιν	-	<u>πειρώμενοι</u> [νὰ εἶναι,
[ἄ-πειρος]		[περατὸς] νὰ γίνουν κόσμος,
		σύμφωνοι μὲ τὸ εἶναι]
[ὅπου τὸ εἰκόσιν σημαίνει : ἀποδεικνύονται, δείχνονται		
τί πράγματι εἶναι, ἀποκαλύπτονται, ξεμασκαρεύονται]		

ΚΟΣΜΟΣ - ΛΟΓΟΣ / ΦΥΣΙΣ - ΜΕΘΟΔΟΣ

διηγεῖμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅπως ἔχει

διηγεῖμαι ἕκαστον (πραγματεύομαι τὸ κάθετὶ)		
διαιρέων (ἀναλύοντας)	κατὰ λόγον ποὺ διέπει τὸν κόσμο	φράζων (λέγοντας)
κατὰ φύσιν (στὴ φύση του, στὴν οὐσία του) (<i>essentia</i>)		ὅπως ἔχει (στὴν κατά- σταση ποὺ βρίσκεται) (<i>τρόπος - modus</i>)
[μὴ ἀξυνέτως]		

Μ' ὅλο πού οἱ αὐστηρές ἐκλογικεύσεις κ' οἱ σχηματοποιήσεις δέν εἶναι μόνο βοηθητικές στὴ σύλληψη ἀλλὰ κ' ἐπικίνδυνες νὰ παρασύρουν σ' ἀλλοιώσεις καὶ παρανοήσεις, ἡ λογική-συντακτικὴ δομὴ τοῦ λόγου στὸ εἰσαγωγικὸ τοῦτο τοῦ ἡρακλείτειου ἔργου εἶναι καὶ γεωμετρικὴ σχεδόν· θὰ ἐνθουσίαζε ἀσφαλῶς τὸν τόσο παράλληλο τοῦ Ἡράκλειτου Σπινόζα, ὅσο καὶ τὸν Μπλέικ: *ἀεὶ θεὸς γεωμετρεῖ*.

Τὸ εἰσαγωγικὸ τοῦτο πάντως εἶναι ἀπ' τὰ ὀρθολογιστικώτερα τοῦ γενικώτερα ἀντιρασιοναλιστῆ Σκοτεινοῦ - τό πού μὲ κάνει ν' ἀμφισβητῶ τὴ γνησιότητά του.

Ὁ ἀριστερὸς κλάδος τοῦ σχήματος ἀφορᾷ στὸ Λόγο, τὴ σκέψη, καὶ ὁ δεξιὸς στὸ λόγο, τὴν ἔκφραση. Ἡ συμμετρία διέπει γενικά.

ΡΕΝΟΥ ΗΡΑΚΛΗ & ΣΤΑΝΤΗ
Α Π Ο Σ Τ Ο Λ Ι Δ Η

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ
Πλήρες Corpus. Τόμοι 7. Σελίδες: 3820.

Ποιητικὴ

Τόμοι 3, σελίδες 1746. Ἀπὸ τὸ Μεσσιάνο, ὡς τίς μέρες μας, ἀνθολογημένη ὅλη ἡ λόγια καὶ δημοτικὴ ποίηση τριῶν αἰώνων.

Εἶναι ἡ πρὸ ἀντικειμενικὴ κάτοψη τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἐντελῶς ἀνεπεφραστὴ ἀπὸ ἰδέες, φαντασιολογίας, καὶ πολιτικὰς θέσεις ἢ παρατάξεις.

Ὁ τόμος: δρχ. 5000 στὰ βιβλιοπωλεῖα, 4500 ταχυδρομικῶς. Ἐπιταγές: Ῥένου Ἡρακλῆ Ἀποστολίδου, δόξ Μονῆς Κύκκου 10, Παπάγου (τ.κ. 15669), τηλ. 6531996.

Διηγήματα

Τόμοι 4, σελίδες 2074. Διηγήματα 137, διηγηματογράφων 97, τὰ ἀριστα ἐνὸς αἰῶνα διηγηματογραφίας μας, ὡς τίς μέρες μας.

JOHANN GUSTAV DROYSSEN

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ, ΕΙΣΑΓΩΓΗ, ΣΧΟΛΙΑ:
ΡΕΝΟΣ ΗΡΑΚΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

συμπληρωμένη κ' ἐνημερωμένη ὑποσημειωματικά, μὲ τὰ ἐγκυρότερα περὶ ἑκείνου ὅλων τῶν νεώτερων ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν, φιλολογικῶν ἐρευνῶν,

ΑΠὸ ΤΟΥΣ

ΗΡΚΟ ΚΑΙ ΣΤΑΝΤΗ Ρ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ

2 τόμοι, 864 σελίδες, 1475 ὑποσημειώσεις, 4 σχεδιαγράμματα, τρεῖς ἐγχρωμοὶ δορυφορικὸι χάρτες, 6 γενεαλογικὰ δένδρα, πολυτελὴς ἔκδοσις, λινὴ βιβλιοδεσία, δερμάτινοι τίτλοι. Ἀπαραίτητο μορφωτικὸ βοήθημα γιὰ κάθε ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη.

Δρχ 10000. Ἐπιταγές: Ῥένου Ἡρακλῆ Ἀποστολίδου, δόξ Μονῆς Κύκκου 10, Παπάγου (τ.κ. 15669), τηλ. 6531996.

BIBLIA ΡΕΝΟΥ ΗΡΑΚΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΕΝΤΥΠΑ

κατ'ὸν καθόλου καὶ ἐκτενῶς ἐπὶ τὴν ἐκδόσιν τοῦ Ῥένου Ἡρακλῆ Κίρκου 10, Παπάγου. Τ.Κ.: 15669. Τηλ.: 6531996.

ΑΝΘΥΛΗ. Μυθιστόρημα. Δρχ 1000.

ΑΞΟΝΕΣ. 28 διηγήματα. Δρχ 1000.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΡΑ. 20 διηγήματα. Δρχ 1000.

ΒΟΡΑ ΣΤΟ ΘΗΡΙΟ. 13 διηγήματα. Ἐξαντλημένο.

Η ΑΛΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. Μυθιστορία σὲ διηγήματα. Δρχ 1000.

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΤΩΝ ΣΚΟΥΠΙΔΙΩΝ. 19 διηγήματα. Δρχ 1000.

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΝΟΤΙΕΣ ΑΚΤΕΣ. 11 διηγήματα. Δρχ 1000.

ΚΑΙΓΕ. 51 πεζὰ καὶ ποιητικά. Δρχ 1000.

ΚΑΜΜΕΝΑ ΦΡΕΝΑ. Διηγήματα καὶ ἄλλα. Δρχ 1000.

ΚΑΤΗΓΟΡΩ. Γενικὴ κριτικὴ. Δρχ 2000.

ΚΛΕΙΔΙΑ. Ἐξ ἑκτοῦ μονογραφίας: Κρόμβελ, Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, Κάφκα, Μπέρναρ Σω, Ὀππενχάιμ, Πάστερνακ. Δρχ 1000.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΟΥ. Γενικὴ κριτικὴ. Δρχ 1000.

Ο Α. Νουβέλλα τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου, μὲ πραγματικὰ στοιχεῖα, τοῦ κύκλου τῆς «Παραμίδας 67». Δρχ 1000.

Ο ΓΡΑΣΔΟΡΟΣ καὶ ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ MAX TOD. Νουβέλλα καὶ ἀντιμυθιστόρημα. Δρχ 1000.

ΟΙ ΓΑΤΕΣ. Διηγήματα καὶ ἄλλα. Δρχ 1500.

ΟΙ ΕΞΑΓΓΕΛΟΙ. 20 πεζὰ καὶ ποιητικά. Δρχ 1000.

ΟΙ ΕΡΙΝΥΕΣ. 3 διηγήματα. Δρχ 1000.

ΠΥΡΑΜΙΔΑ 67. Προσωπικὴ μαρτυρία τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου '47-'49. (Ἡ μοναδικὴ ἀντικειμενικὴ μαρτυρία τοῦ Ἐμφυλίου). Δρχ 2000.

ΣΤΗ ΓΕΜΙΣΗ ΤΟΥ ΦΕΓΓΑΡΙΟΥ. 23 διηγήματα. Δρχ 1500.

ΤΑ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ. Γενικὴ κριτικὴ. Δρχ 10000.

ΤΕΤΡΑΜΗΝΑ, 1-18. Γενικὴ κριτικὴ. Δρχ 10000.

ΤΡΕΙΣ ΣΤΑΘΜΟΙ ΜΙΑΣ ΠΟΡΕΙΑΣ. 3 δοκίμια. Ἐξαντλημένο.

ΗΡΑΚΛΗ Ν. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ:

Ἐνάρθμα, Ὑστερόγραφο καὶ Τελευταία. 1121 σκέψεις καὶ ἀποφθέγματα. Δρχ 1000.

Τὸ ἄλλο στὴν Ἀνθολογία, μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ Ῥένου Ἡρακλῆ Ἀποστολίδου. Δρχ 2000.

ΣΤΑΝΤΗ Ρ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ: Ἀστακί. 22 ποιήματα. Δρχ 500.

ΦΑΙΔΡΟΥ ΜΠΑΡΛΑ Ἀπαντα, μὲ εἰσαγωγὴ, σχόλια καὶ γενικὴ ἐπιμέλεια Ῥένου Ἡρακλῆ Ἀποστολίδου. Δρχ 3000.

Κ.Θ.ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ: Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα. Δρχ 3000.

ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ, μὲ πρόλογο τοῦ Ῥένου Ἡρακλῆ Ἀποστολίδου. Δρχ 2300.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΙΤΙΕΣ ΑΠΟΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΤΗΣ

του ΜΕΛΕΤΗ Η. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΥ

Πάντα ο Ελληνισμός, ως Έθνος, ήταν έκθετος σε εξωτερικές επιδράσεις. Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας, σταυροδρόμι λαών· η εξάπλωση του Ελληνισμού, από την αρχαιότητα έως τον αιώνα μας, σε τρεις ηπείρους· η ίδια η φύση των Ελλήνων, φύση εξωστρεφής, περίεργη, εξερευνητική, μιμητική, έφερναν στο ελληνικό πνεύμα ξένα στοιχεία, τα οποία αφομοιώνονταν συνήθως με εποικοδομητικό και συνθετικό τρόπο, χρησιμοποιούμενα ως **υλικά** για την οικοδόμηση ενός συνόλου, που δεν ήταν απλώς το άθροισμα των μερών του, αλλά αποτελούσε μια εντελώς πρωτότυπη σύνθεση.

Στην νεώτερη εποχή, οι συνθήκες δουλείας δημιούργησαν στον Ελληνισμό νέες φυγόκεντρες τάσεις: ανθηρές παροικίες δημιουργήθηκαν στην Βιέννη, στο Παρίσι, στην Τεργέστη, αλλά και στην Οδησό και στην Αλεξάνδρεια. Το εμπορικό στοιχείο αυτής της ανώτερης ελληνικής διασποράς κοινωνιολογικά προσέγγιζε την Δύση, ενώ η ελληνική ενδοχώρα, υπόδουλη, ζούσε στον κοινωνικό μεσαίωνα του ανατολικού δεσποτισμού. Οι οικονομικές συνθήκες της διασποράς έκαναν έτσι τον ελληνισμό να τείνει, στις γεωγραφικές παρυφές του, προς την δυτικοευρωπαϊκή κοινωνική δομή.

Η οικονομική ανάπτυξη των μεγαλουπόλεων όπου ήταν καθοριστικό και πολυπληθές το ελληνικό στοιχείο (Σμύρνη, Κων/πολη, Αλεξάνδρεια, αργότερα και η Αθήνα) έφερε πιο κοντά στην Ευρώπη ορισμένες ομάδες Ελλήνων, κυρίως μέσω των εμπορικών-εφοπλιστικών συναλλαγών. Οι ομάδες αυτές, που ζούσαν στις παροικίες της Ευρώπης ή στις μεγαλουπόλεις της Ανατολικής Μεσογείου, υπέστησαν ιδιαίτερα έντονη επίδραση από τον δυτικό πολιτισμό και ανέπτυξαν έτσι μια **φραγκολεβαντινική** νοοτροπία, μιμητικών καταβολών. Μπορούμε να εντάξουμε και τα Επτάνησα στον άξονα αυτόν, παρ' όλο που εκεί η κοινωνιολογική και πολιτιστική προσέγγιση προς την Δύση δεν οφείλεται σε εξωτερικές επιδράσεις, αλλά σε μια γνήσια και αυτόχθονα τάση, εξαιτίας του γεγονότος ότι τα νησιά αυτά δεν γνώρισαν οθωμανική αλλά ενετική και αγγλογαλλική κυριαρχία, με αποτέλεσμα να παρουσιασθούν εκεί **ενδογενώς** δυτικού τύπου κοινωνικά φαινόμενα.

Έτσι λοιπόν αναπτύχθηκε, λόγω πολιτικών και οικονομικών σχέσεων με την Δύση, ένας **δυτικίζων και αστίζων Ελληνι-**

σμός των πόλεων και της γεωγραφικής περιφέρειας. Η ελληνικότητα αυτού του Ελληνισμού ήταν αλλοιωμένη, καθώς ήταν έκθετη στις πολιτιστικές επιδράσεις (κυρίως γαλλικές και ιταλικές) της Δύσης. Η Αθήνα της Απελευθέρωσης γρήγορα ακολούθησε αυτόν τον δυτικίζοντα δρόμο και οι αθηναϊκές φιλολογικές σχολές του 19ου αιώνα προσπάθησαν να μεταφέρουν στην Ελλάδα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, που δεν αντιστοιχούσαν στις γηγενείς δομές.

Είναι αναμφισβήτητο ότι ο περιφερειακός και δυτικίζων Ελληνισμός παρήγαγε σπουδαία τέκνα, από τον Δομίνικο Θεοτοκόπουλο έως τον Αδαμάντιο Κοραή και από τον Λορέντζο Μαβίλη έως τον Κωνσταντίνο Καβάφη. Όταν όμως αντιμετωπίζουμε το Έθνος στην συνολική δυναμική του και στην προοπτική της πολιτικής του έκφρασης, τότε πρέπει να ριζούμε το βάρος **στην έννοια της εθνικής ταυτότητας**, που αποτελεί τον κύριο συνεκτικό ιστό, σε επίπεδο συνείδησης, πολιτισμού και αιτιών, κάθε εθνικής ομάδας. Και αυτή η εθνική ταυτότητα ήταν στην περιφέρεια αυτή του Ελληνισμού και στις αστικές του εκφάνσεις, διαφοροποιημένη, λιγότερο ή περισσότερο αλλοιωμένη, προβληματική.

Παρέμενε όμως, ακατάπαυστη πηγή Ελληνικότητας, η ελληνική ενδοχώρα. Όσο η κίνηση προς την αστιζουσα κοινωνική περιφέρεια του ελληνισμού αλλοτρίωνε πολιτιστικά τα δυτικίζοντα στρώματα, τόσο η ενδοχώρα τροφοδοτούσε ξανά και ξανά το εθνικό σώμα με τις παραδόσεις της, τον λαϊκό της πολιτισμό, τα τραγούδια, τους χορούς, τις αξίες της, τους μύθους της, την ιστορική της συνείδηση. Έτσι, **αυτή η κυματοειδής κίνηση** διέσωζε συνέχεια τον ελληνισμό από μια ολοκληρωτική απώλεια της εθνικής του ταυτότητας.

Μη έχοντας συνείδηση της κεφαλαιώδους σημασίας της ενδοχώρας για τον Ελληνισμό, το νεότευκτο (1930) ελληνικό κράτος αποδύθηκε σε συντονισμένο αγώνα καταστροφής των παραδοσιακών κοινοτικών ιστών της υπαίθρου, που συντηρούσαν, ως συνεχώς αναπαραγόμενο «εποικοδόμημα», την παραδοσιακή ελληνική ταυτότητα. Από τον βαυαρικό συγκεντρωτισμό του κόμματος Άρμανομπεργκ και την επιβολή ενός ρωμαιο-βυζαντινού νομικού κώδικα, άσχετου με την κοινωνική πραγματικότητα της μετεπαναστατικής Ελλάδας, έως την συγκεντρωτική και εργα-

λαβική πολιτική του Κ. Καραμανλή, η πολιτική των περισσοτέρων ελληνικών κυβερνήσεων κατέληγε σε μια περαιτέρω αποψίλωση της υπαίθρου από ανθρώπινο δυναμικό, οικονομικούς πόρους και διοικητική αυτονομία. Η όλη σύλληψη της κρατικής δομής της Ελλάδας ήταν σύλληψη από πάνω προς τα κάτω, ενώ η παραδοσιακή συγκρότηση του Ελληνισμού, από τις Αμφικτυονίες και τους Ολυμπιακούς Αγώνες έως τα Αμπελάκια και την Συνέλευση της Επιδάουρου ήταν σύλληψη από κάτω προς τα πάνω, σύλληψη της κρατικής οντότητας ως ομοσπονδίας ισών και αυτόνομων οντοτήτων.

Αυτή η σταδιακή εξάρθρωση της υπαίθρου κοινωνικής συγκρότησης όχι μόνον εξαφάνισε την ίδια την μήτρα της ελληνικότητας, αλλά ταυτόχρονα κατέστρεψε και την αυτόνομη κοινωνική οντότητα του Έλληνα, δηλαδή την ύπαρξή του ως όντος κοινωνικού με βούληση, πρωτοβουλία και συμμετοχή στην δημιουργία του ίδιου του πεπρωμένου και τον μετέβαλε σε **μάζα**, σε **πελάτη** παλαιοκομματικών δικτύων, σε **θεατή**, σε **ακροατή**, σε **ψηφοφόρο**, σε δημόσιο υπάλληλο, σε **παθητικό κοινωνικό στοιχείο**.

Ορισμένοι σπουδαίοι στοχαστές, όπως ο Περικλής Γιαννόπουλος, ο Ίων Δραγούμης, ο Κωνσταντίνος Καραβίδας, ο Δημοσθένης Δανιηλίδης και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος συνέλαβαν την σημασία της κοινωνικής υπαίθρου για την εθνική ταυτότητα του Ελληνισμού — και έκρουσαν, ο καθένας με τον δικό του τρόπο, τον κώδωνα του υπαρξιακού κινδύνου. Είς μάτην όμως. Αμείλικτα το Κράτος κατέστρεψε την Κοινωνία. Και παράλληλα, πέθαινε η ελληνικότητα.

Κι έτσι φθάσαμε στο σήμερα: υδροκεφαλισμός της Αθήνας,

μαζοποίηση των Ελλήνων, διάλυση της κοινωνίας της υπαίθρου, καταστροφή της παράδοσης και του πολιτισμού, απώλεια του γλωσσικού αισθητηρίου και επιπλέον **αστική σύλληψη της ίδιας της υπαίθρου, αστικά δέοντα για την υπαίθρο, εισβολή των υπο-αστικών προτύπων στην υπαίθρο**. Προβλήματα οικολογικά τερατώδη, αδιέξοδα πολεοδομικά, διοικητικά, κάθε είδους.

Η υπαίθρος καίγεται, αλλά μαζί της καίγεται και η εθνική μας ταυτότητα. Αποψιλώνεται, αλλά συγχρόνως αποψιλώνεται από το περιεχόμενό της η εθνική μας συνείδηση. Όλοι την ξέχασαν, αλλά μαζί της ξέχασαν τι σημαίνει Ελλάδα. Γιατί αστισμοί, δυτικισμοί, μιμητισμοί αποτελούν ευεργετική και απαραίτητη εξωστρέφεια όταν στηρίζονται σε μια σταθερή υποδομή εθνικής ταυτότητας, σημαίνουν όμως το ιστορικό τέλος ενός έθνους όταν προιονίζουν το κλαδί πάνω στο οποίο κάθονται, την μήτρα τους, τους ιστούς που τους τροφοδοτούν με ζωή.

Κι έτσι, ο δρόμος για την τελική αλλοτρίωση έχει ανοίξει. Ήδη ο Έλληνας, φυλετικά μόνον πια Έλληνας, δεν έχει σχεδόν τίποτε το ελληνικό επάνω του. Τα υποπροϊόντα της Δύσης αλλά και της Ανατολής εισβάλλουν — υποπροϊόντα μόνον άλλωστε μπορεί ένας αλλοτριωμένος λαός ν' αφομοιώσει.

Ας μην τελειώσουμε το άρθρο τούτο μοιρολατρικά: υπάρχει ένας και μόνος δρόμος — κι αυτός είναι η ανασυγκρότηση της κοινότητας της υπαίθρου, ως κεντρικού κυττάρου της εθνικής μας ζωής. Αυτός είναι ο τρόπος για να αποκτήσουμε ξανά μιαν εθνική ταυτότητα — όχι ακριβώς την ίδια, αν και τα ίδια χώματα παράγουν πάντα τις ίδιες ιδέες, τους ίδιους θεούς, έστω και με διαφορετικές ενδυμασίες, που η χρονική συγκυρία επιβάλλει.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ II

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ, ΟΙ ΨΕΥΤΟ-ΟΙ-ΚΟΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΤΟ «ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΟΠΙΟ»

του Σπύρου Μακρή

Κάποια στιγμή, όταν το νεοελληνικό κράτος συμπλήρωνε έναν αιώνα σχεδόν από την ίδρυσή του (1830), όταν είχαν γίνει ήδη οι διάφορες εδαφικές προσαρτήσεις (Ιόνια Νησιά 1864, Θεσσαλία 1881 κλπ.) κι όταν εν τέλει το 1922 με την Μικρασιατική Καταστροφή συνέπεσαν τα σύνορα με το μείζον κομμάτι του έθνους και λύθηκε το αλυτρωτικό δια της τραγικής ειρωνίας, άρχισε η αναζήτηση της ελληνικότητας με μια συζήτηση εφ' όλης της ύλης.

Γεγονός είναι ότι η εν λόγω συζήτηση ήταν ανοικτή υπό-θεση πολύ πριν αποκτήσει σάρκα και οστά (ΓΠολυλάς-Ζαμπέλιος), καθώς επίσης ότι έτεμνε το διάχυτο προβληματισμό της με γνώμονα το γλωσσικό και την τέχνη. Κάπως έτσι γίνθηκαν τα πράγματα

και σ' αυτή την περίπτωση...

Ο Μ. Vitti υποστηρίζει ότι η αναζήτηση της ελληνικότητας ανάγεται σε κεντρικό ζήτημα του πολιτισμικού μας γίγνεσθαι από τη γενιά του '30. Την προσδιορίζει δε ως «μια διαδικασία διαφοροποίησης» των πνευματικών της ταγών από τις ξένες πολιτισμικές επιδράσεις, η οποία έφθασε κάποτε και στο «επίπεδο της εθνικής συνειδητοποίησης».

Ο Μεσοπόλεμος ως εκ τούτου είναι μια σημαντική περίοδος της νεώτερης ιστορίας μας κι απ' αυτή την άποψη. Όλα τα χρόνια της δεκαετίας του '30 η ελληνικότητα δίνει και παίρνει στις θέσεις, τις κριτικές και τις αντεγκλήσεις των στοχαστών με τον πιο σφοδρό τρόπο. Ο Δ. Τζιόβας μάλιστα σε αντιπαράθεση με το

Vitti ο οποίος μιλά για «δόγμα της ελληνικότητας», θέλει να την προβιβάσει σ' ένα «ιδεολόγημα», σε μια πολυμένη ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ φιλελευθέρων και συντηρητικών. Για τη μαρξιστική διανόηση δεν υπήρξαν εκ των πραγμάτων πολλά περιθώρια συμμετοχής, ήταν η ίδια ένα περιθώριο, ένα πρόβλημα καθαυτού ξεχωριστό.

Ο ελληνικός μοντερνισμός (1930) σηματοδοτείται προς το τέλος της δεκαετίας με ένα «διάλογο για την ποίηση» μεταξύ Κ. Τσάτσου και Γ. Σεφέρη ('Ενας διάλογος για την ποίηση, Γ. Σεφέρης-Κ. Τσάτσος, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1979). Εύκολα μπορεί να διακρίνει κανείς εκεί μέσα τα σπέρματα ή τις απολήξεις του ζητήματος της ελληνικότητας, και το πώς αυτά αναδύονται αφ' ενός εξαιτίας μιας γενικότερης πολιτισμικής συγκυρίας (η «κορύφωση μιας κρίσης» κατά τον Τζιόβα) αφ' ετέρου ως σχέσης των λογοτεχνιών της γενιάς του '30 (πρωτοπορία) με το γλωσσικό και την ελληνική ψυχή.

Ο Μ. Vitti βλέπει το διάλογο απ' τη δική του οπτική γωνία χρωμώντας στον Τσάτσο το πάθος της «παράδοσης», του «συντηρητισμού» και της «μεικτής γλώσσας», ενώ για το Σεφέρη κρατάει την τιμή για «τα πιο βαρυσήμαντα λόγια που βρήκε η γενιά του για το ζωτικό ζήτημα της ελληνικότητας».

Ο διάλογος αυτός πέρα από τις ιδιαίτερες απόψεις των δύο επιφανών συζητητών, συνεχίζεται οπιοραδικά ως τις μέρες μας, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του '60 φαίνεται ότι έχασε την ουσία του, ξεθυμώνοντας με το σενάριο της εθνικοφοροσύνης.

Ξαναγυρίζοντας πίσω στο διάλογο Τσάτσου-Σεφέρη, σήμερα, έχοντας όλο το φάσμα της πορείας του, πιστεύω ότι συρρίκνωσε και αποκρυστάλλωσε μια σχολαστική και δασκαλιστική αντίληψη περί της ελληνικότητας, ένα είδος δόγματος αποτραβηγμένου στη λατρεία μιας Ιδέας (ελληνική ψυχή) ή ενός ιδανικού εργαλείου (ελληνική γλώσσα). Εκκεντρωμένος κυρίως στην τέχνη και τα παρατράγουδά της έκαμε αφάιρηση ζώσας πραγματικότητας και των καυστικών προβλημάτων της ή αν θέλετε όποτε την έλαβε υπόψη του το έκαμε για λόγους αισθητικούς μόνο και όχι ιστορικο-πολιτικούς.

Το ερώτημα παραμένει αναπάντητο. Δε χωρά αμφιβολία ότι κανείς πια δεν προσπαθεί να συλλάβει την ελληνικότητα ακαριαία, φωτογραφικά, εφ' άπαξ. Αυτό το οποίο προέχει κατά τη γνώμη μου είναι να εντοπίσουμε τον ενεστώτα χρόνο της ελληνικότητας, τις παροντικές της διαστάσεις, τη σημερινή της μορφή ώστε ν' αντιλήσουμε πιθανές αυθεντικές λύσεις για τα ογκώδη προβλήματά μας. Η συγχρονική μέθοδος δε θα μας απαλλάξει ελαφρά τη καρδιά από το παρελθόν, κάθε άλλο, θα καταχωρήσει τις ιστορικές μνήμες στις υπάρχουσες δομές, δίνοντας τα κρήνηρια για τον ευκρινέστερο σχεδιασμό του μέλλοντος.

Τι είναι λοιπόν αυτό που μας ξεχωρίζει και μας συγκροτεί ως μοναδικό και *suī generis* σώμα στο πέλαγος της ετερότητας; Ποιο είναι το ειδοποιό γνώρισμα της ελληνικής γκριμάτσας; Αναντίλεκτα η παιδεία και τα γράμματα στάθηκαν ο κύριος εξοπλισμός ώστε να συσταθεί κατ' αρχήν το επονομαζόμενο «δόγμα της ελληνικότητας». Όπου και όποτε χρειάστηκε συμπληρώθηκε ρητά ή όχι, ρεαλιστικά ή ρομαντικά με το καρίκευμα της λαϊκής κληρονομιάς και της ελληνικής φύσης. Ο αισθητικός ιδεαλισμός παραταύτα υπονόμεισε κάθε σχετική προσπάθεια. Ο Καραντινής αρκετά χρόνια αργότερα, επισήμανε το αγκάθι του αισθητισμού και το προσδιόρισε κυρίως στη σχέση του με τη φύ-

ση, πράγμα το οποίο είναι πολύ βασικό για τις θέσεις που ακολουθούν.

Όσον αφορά το θέμα της παιδείας, τον παράγοντα αν το προτιμάτε, είναι καιρός να συνειδητοποιήσουμε τις αρνητικές (και όχι μόνο τις θετικές) επιπτώσεις της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στη συναρμολόγηση της ταυτότητάς μας. Όσο κι αν φαντάζει θλιβερό είναι αναγκαία συνθήκη επιβίωσης για έναν χαρακτήρα όπως ο νεοελληνικός που διακατέχεται από μεταπρατική μνήμη και πελατειακό ηθικό. Ο παράγων λαός/έθνος προέκυψε άλλοτε μικροπολιτικά κι άλλοτε οραματιστικά ως η εστία ανάφλεξης του ταξιδιού προς την Ιθάκη. Ήταν ο πολύτροπος Οδυσσεύς δίπλα στο σοφό Όμηρο (κρατική εξουσία).

Η σημερινή κατάσταση της Ελλάδας επιβάλλει στο σημείο αυτό μια ρήξη τουλάχιστον με το ισχύον δόγμα της ελληνικότητας. Η περιβαλλοντική καταστροφή ανατρέπει κάθε προηγούμενο, τακτοποιεί τις δομές εκ νέου, μεταθέτοντας το ζήτημα της ελληνικότητας σε μια θέση ολότελα παραγκωνισμένη.

Σ' όλη αυτή την περιπέτεια, σ' όλο αυτό τον κυκεώνα το «ελληνικό τοπίο» (δε θέλω πια να πω η ελληνική φύση για ευνόητους λόγους) συνυπολογίστηκε μόνο περιστασιακά ή φιλολογικά κυρίως, αδυνατώντας να παίξει ζωτικό ρόλο στο ζήτημα της ελληνικότητας. Η γενιά του '30 ύμνησε αφ' ενός το αιγαιοπελαγίτικο στοιχείο, το εξαφάνισε όμως αφ' ετέρου κάτω από το βάρος της «λέξης», μιας τέχνης για την τέχνη, μιας ορμής που σταματούμε με το τέλος της γραφής ή το κλείσιμο του βιβλίου. Κι άλλοι όπως ο επιφανής Δ. Δανιηλίδης ή ο Π. Γιαννόπουλος παλαιότερα είχαν αναπτύξει μία γεωπολιτική άποψη για τη δημιουργία της ελληνικής μορφής. Ο γεωγραφικός υστερμισμός όμως μονομερής, εμπάθης και σε πολλά σημεία επικίνδυνος (Ι. Μεταξάς), σύνθλιψε κι αυτός με τη σειρά του το «ελληνικό τοπίο». Τουναντίον ο εκφυλισμός ήταν γρήγορος και απαρámilla βάρβαρος. Επί παραδείγματι ο περιλάλητος «αττικός ουρανός»: αποδείχτηκε περίτρανα ότι ήταν ένα σχήμα λόγου αρχαιοπρεπές, συντηρητικό και ναρκισσιστικό, αρκετά δυνατό όμως για να υπνωτίσει τις συνειδήσεις, να διαστρέψει τις εικόνες και να καταντήσει την πόλη της θεάς Αθηνάς ένα σιχαμερό *slum* ρύπανσης και άγριας «κονόμας». Ένα κέντρο επιχειρήσεων της πολιτικής ρεμούλας, του κοινωνικού κολασμού και της εμπορικής κουλτούρας. Η υπόλοιπη Ελλάδα δε εξαιρέθηκε ως διά μαγείας (τα τελευταία χρόνια μάλιστα κυκλοφόρησε και το γνωστό ολόγαν «Ελλάδα δεν είναι μόνο η Αθήνα», πράγμα το οποίο συνηθίζεται στον τόπο μας για όλες τις παρόμοιες καταστάσεις: με μια φτηνή διαφημιστική καμπάνια αφ' ενός «εξαφανίζουμε» το πρόβλημα αφ' ετέρου το πουλάμε όσο ακριβότερα μπορούμε) και κατοχυρώθηκε μόνο για «στρατηγικούς λόγους» στους γεωγραφικούς χάρτες.

Ας μη ξεχνάμε βέβαια και τους Ολυμπιακούς Αγώνες του '96. Η νέα «Μεγάλη Ιδέα» όπως χαρακτηρίστηκε, αποτελειώνοντας την Αθήνα και το λεκανοπέδιο της Αττικής εν γένει, θα ανατρέψει ακόμη περισσότερο τον χαλαρό σύνδεσμο κέντρου-περιφέρειας, δίνοντας την εντύπωση μιας Ελλάδας «έρημης χώρας». Το ζήτημα της ελληνικότητας, το ελληνικό τοπίο και η ελπίδα συναντήθηκαν κάπως γενικευμένα και αόριστα στα πυρά των οικολόγων. Των οικολογούντων καλύτερα. Διότι εδώ χρειάζεται μια παρένθεση: στην εποχή μας μιας και η οικολογία είναι της μόδας (προς τέρψιν του καπιταλισμού) η πολιτική «ανασύω-

γονήθηκε» ενσωματώνοντας στους κόλπους της το περιβαλλοντικό ζήτημα. Στην Ελλάδα παραδείγματος χάριν σχεδόν όλοι, παλαιοί και νέοι της κομματικής αρένας γίνικαν ξάφνου οι καινούριοι «εθνοσωτήρες» της ελληνικής φύσης.

Ο ψευτο-οικολόγος είναι αναφανδόν ο «τύπος» της εποχής μας. Οπαδός ενός νέου consensus, της «συναινετικής αδιαλλαξίας» (!), ταγός της μικροϊδιοκτησίας (ο μικροαστικός εκφυλισμός του κοινοβουλευτικού οράματος της δεκαετίας του '60). Επικίνδυνα λαϊκιστής και λάτρης του αμερικάνικου blue jean, θα έλεγα «προφητικά» ότι εξελίσσεται σε μεταμοντέρνος σταυροφόρος του κέρδους, κοντολογίς σε κυβερνώσα élite του μέλλοντος.

Ξανά στα ελληνικά. Πολλοί διεκδικούν το «φантаζι» τίτλο του οικολόγου και άλλοι τόσοι μαζί με τα κόμματα και τους πιο παραδοσιακούς πολιτικούς άνδρες επιδίδονται εν μια νυκτί στον αγώνα της οικολογικής κορώνας. Μολαταύτα, μέσα από τις ασυνάρτητες προγραμματολογίες τους, όπου συναντά κανείς το «δόγμα της ελληνικότητας» μεταλλαγμένο και προσαρμοσμένο στις τρέχουσες πολιτικές ψηφοθηρίες, η «οικολογία» που πλασάρουν έχει παντελώς λησμονήσει για άλλη μια φορά το «ελληνικό τοπίο». Προσκολλημένοι (εκ του πονηρού) στο λεκανοπέδιο της Αττικής, περιφέρονται ως άλλοι Σάυλκ να σώσουν το πουγγί τους από την ίδια τους την ανικανότητα, αδιαφορώντας πλήρως για τα τελευταία ψυχία του «ελληνικού τοπίου» που λυμαινούνται οι εταίροι της Ευρώπης δια του σκληρού συναλλάγματος και της έξαλλης τουριστικής λαγνείας.

Η γνήσια ελληνικότητα, η ζωντανή μορφή λιμοκτονεί στην περιφέρεια, στην επονομαζόμενη «άγονη γραμμή». Η θυμωμένη αύρα, η πυρακτωμένη γη, η λαξευμένη πέτρα δίπλα στον κατοικόδρομο, η ξέγνοιαστη θάλασσα, ο τοσπάνης, ο ανόθευτος ασβέστης, ο αρχαίος οικισμός, η γέρικη ελιά, το ψαροχώρι, οι λαϊκοί ποιητές και ζωγράφοι και που να σταματήσει κανείς, υποθηκεύονται καθημερινά πια απ' τη μικρόνοια των απανταχού ψευτοοικολόγων και την εγκληματική «αφέλεια» των ντόπιων «πολιτών»!

Το «ελληνικό τοπίο» για να ξεκαθαρίσουμε πιθανές παρανοήσεις δεν είναι μόνο και απλά το χώμα μας. Είναι τουλάχιστον μια τρισχιλιόχρονη σύνθεση γης, ιστορίας, πολιτισμού, προσώπου, χαρακτήρα και έμπνευσης. Κι όμως έφτασαν μερικές δεκαετίες για να το εκφυλίσουν: **το ελληνικό τοπίο πεθαίνει...** Αν κράτησε κάτι το στίγμα της ελληνικής παρουσίας στον κόσμο, τη σφριγάδα του σώματος, τη θαλπωρή του ξερακιανού προσώπου, την ευστροφία του πνεύματος κι αυτό τώρα σβήνει πανηγυρικά υπό την αιγίδα της μπίζνας, της πλαστικής σαβούρας και της coca-cola. Το «ελληνικό τοπίο» το ξαναλέω είναι μια επίπονη σύνθεση, ένα σύμπλεγμα παραγωγής ελληνικότητας, διαποτισμένο με μυριάδες κρίσεις, αναδιπλώσεις και τραυματικές εμπειρίες. Η θάλασσα, το Αιγαίο, ήταν και θα είναι αναντίλεκτα πόλος έλξης της ελληνικής διάνοησης και σημείο αναθύμησης της ελληνικής μορφής. Δεν αρκεί όμως. Το «ελληνικό τοπίο» τέμνεται από το αιγιοπελαγίτικο χρώμα, αλλά δεν χαρακτηρίζεται αποκλειστικά μόνο απ' αυτό. Εμπεριέχει σε μια οργανική ολότητα (μπορούμε να πάρουμε ως δάνειο την «οργανική ελληνικότητα» του Α. Καραντώνη) την ιδιόμορφη ιστορία των ανθρώπων του, το διαφυλετικά μολυσμένο πρόσωπο, τον τριγενή γεωγραφικό χαρακτήρα ανάμεσα στο θαλάσσι (κίνηση), το πράσινο (αγώνας) και το σκούρο καφέ (λευτεριά), την πολυπραγμωσύνη, το χιούμορ κλπ.

Θα μπορούσε να ειπωθεί, εν πρώτοις, ότι χρειαζόμαστε για την ρευστή αναζήτηση της ελληνικότητας (ή την αναζήτηση της ρευστής ελληνικότητας) βάσει του «ελληνικού τοπίου» ένα βεμπεριανό ιδεότυπο, ένα χρυσό κανόνα αναφοράς. Μεθολογικά εφικτό. Πραγματολογικά όμως άτοπο και επικίνδυνο! Η αποσύνθεση του ελληνικού τοπίου επί των ημερών μας δεν επιτρέπει τέτοιου είδους πολυτέλειες. Αν χρειαζόμαστε κάτι είναι μια «εμπειρική απογραφή» της διάλυσης του ελληνικού τοπίου. Ένα σταθερό σημείο αντίδρασης στους ψευτοοικολόγους πάσας κατεύθυνσης.

Κάτι ακόμα. Δεν υποστηρίζω να κλεστούμε στην απομόνωση, θα ήταν παράλογο και ιστορικά τουλάχιστον φασιστικό. Δεν είναι αυτό το θέμα, για όσους βέβαια συνειδητοποιούν το μέγεθος της καταστροφής. Ούτε βέβαια προχωράμε με ιδεολογιστικές συνταγές και κομματικές μπροσοῦρες για το περιβάλλον.

Αφήνω προς το παρόν τις «θύρες» ανοικτές. Κάθε περαιτέρω αναμόχλευση είναι ήδη ένα σύμπτωμα επιτήδευσης. Χαρτούρα κόντρα στη χαρτούρα της αφισκοκόλλησης και της σημειολογικής ρύπανσης. Απλώς ένοιωσα την ανάγκη να μιλήσω για κάτι που συνέλαβα εντελώς διαισθητικά εν όψει μιας γωνιάς «ελληνικού τοπίου» και των «βαρβάρων» που το κατακτούν καθημερινά χωρίς ενδοιασμό. Των «βαρβάρων» που το εξαγοράζουν χρόνο με το χρόνο, επιβάλλοντας τη νομοθεσία τους (οι βάρβαροι σαν έλθουν θα νομοθετήσουν, Κ. Καβάφης), επιβάλλοντας δια της αναισθησίας μας, με τον πιο εύσχημο τρόπο, τον αφανισμό της αυθεντικής ελληνικότητας και του ανεπανάληπτου προσώπου της.

Εν κατακλείδι, για όσους περιμένουν το *deus ex machina* από τη μεριά της Ελληνικής Πολιτείας, τους παρακαλώ μόλις τύχει και τη δουν, να ειδοποιήσουν και τους άλλους που χρόνια τώρα τη γυρεύουν με το φανάρι του Διογένη... στα ξερονήσια, τις εξορίες, τις φυλακές, τα τρελοκομεία και τη μετανάστευση.

Μετά από ενάμιση χρόνο
δημιουργικής παρουσίας του στην
θέση του Αρχισυντάκτη της «Νέας
Κοινωνιολογίας»,
ο Σπύρος Μακρής
αποχωρεί λόγω μεταθέσεώς του
στο νομό Αχαΐας.
Η «Ν.Κ.» τον ευχαριστεί θερμά
για την προσφορά του.
Ο Σπύρος Μακρής
θα συνεχίσει να συνεργάζεται
με το περιοδικό ως μέλος
της Συντακτικής Επιτροπής.

JEAN ZIEGLER: ΣΕ ΤΙ ΧΡΗΣΙΜΕΥΕΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ;

J. ZIEGLER: Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΣ

Τέκνο μιας πουρπιτανικής κοινωνίας που βιώνει δραματικά τα ηθικά διλήμματα του καπιταλιστικού συστήματος και διακατέχεται από τις ενοχές που θέσπισε ανεξίτηλα ο Καλβίνος, ο Ελβετός κοινωνιολόγος, καθηγητής, συγγραφέας και πολιτικός J. Ziegler αποτελεί το μαύρο πρόβατο της υποδειγματικής συναίνεσης που κυριαρχεί στην Μητρόπολη του χρήματος.

Στα βιβλία του («Μια Ελβετία υπεράνω πάσης υποψίας», «Η Ελβετία τα πλένει λευκότερα») κατήγγειλε την ανηθικότητα του ευρωπαϊκού καπιταλισμού και αποκάλυψε, με αδιάσειστα στοιχεία, τους μηχανισμούς που στηρίζουν τον πλούτο του Βορρά και ταυτόχρονα δημιουργούν την αθλιότητα του Νότου. Οι ιδέες του αποσκοπούν στο να δημιουργήσουν συνειδησιακό προβληματισμό

στους κατοίκους του βορείου ημισφαιρίου, στους απλούς πολίτες που απολαμβάνουν την ευημερία τους χωρίς να αντιλαμβάνονται πως ο καταναλωτισμός τους δεν είναι παρά η μεταφορά πόρων αναγκών για την επιβίωση του Τρίτου Κόσμου στα πολυτελή εστιατόρια και σουπερ-μάρκετς του Βορρά. Η πολιτική πρόθεση του J. Ziegler είναι η κινητοποίηση της δυτικοευρωπαϊκής κοινής γνώμης υπέρ της σωτηρίας των «κολασμένων της Γης»: αυτή η κινητοποίηση στρέφεται φυσικά κατά της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας, κατά των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των προτύπων που αναπαράγουν, κατά των δεξιών κομμάτων που διευθύνουν την κοινωνία εκμεταλλευτικά, εις βάρος του Νότου, αλλά και κατά των σοσιαλδημοκρατικών, που συμπράττουν σιωπηρά σ' αυτήν την εκμετάλλευση, κατά των πνευματικών ταγών που διαμορφώνουν το πλαίσιο συναίνεσης σ' όλα αυτά και κατά όλων γενικά που προκαλούν, συνεργούν ή και απλώς ανέχονται αυτήν την πλανητικών διαστάσεων αδικία.

Μαθητής των μεγάλων στοχαστών της Σχολής της Φραγκφούρτης, ο J. Ziegler διδάσκει στην Γενεύη και στην Σορβόνη με το «Κεφάλαιο» του Μάρξ ως ευαγγέλιο επί της ακαδημαϊκής του έδρας. Δίδει όμως μια εντελώς πρωτότυπη ερμηνεία στην «Πάλη των Τάξεων» που φαίνεται ότι στα δυτικά πλαίσια αντικαταστάθηκε από την συνεργασία τους, αν δεν έχει ήδη υπερνικηθεί από την τεχνολογία του του διαστήματος και τις απεριόριστες παραγωγικές δυνατότητες της πυρηνικής ενέργειας. Για τον J. Ziegler, η πάλη των τάξεων σήμερα έχει αντικατασταθεί από την πάλη μεταξύ του πλούσιου Βορρά και του εξαθλιωμένου Νότου, ο οποίος πληρώνει την ευημερία του πρώτου με τον δικό του υποσιτισμό. Η νεο-αποικιοκρατική οικονομική εκμετάλλευση του Τρίτου Κόσμου από τον δυτικό καπιταλισμό συνοδεύεται όμως και από ένα ολόκληρο πλέγμα πολιτικο-ιδεολογικών συνιστωσών, που εγκλωβίζουν τους λαούς και τις ηγεσίες τους σε μια ατραπό νομιμοποίησης και ηθικής δικαίωσης των αξιών του δυτικού πολιτισμού. Σε μια σειρά βιβλίων του, που έχουν ανθρωπολογικό χαρακτήρα αλλά βιωματική έμπνευση, ο J. Ziegler αντιστρέφει τα παραδεδομένα: δικαιώνει ιστορικά, ηθικά και πνευματικά τους πολιτισμούς του Τρίτου Κόσμου, τους πολιτισμούς της «Υπανάπτυξης» και τις πολύ πιο φυσικές, ανθρώπινες και βαθειά θρησκευτικές αξίες τους, έναντι του —περιορισμένων ψυχικών δυνατοτήτων— δυτικού πολιτισμού και των

ρασιοναλιστικών αξιών του.

Στενός φίλος και πολιτικός σύμβουλος πολλών τριτοκοσμικών (κυρίως αφρικανικών και λατινοαμερικανικών) Κυβερνήσεων, θαυμαστής των Σαντινίστας και των εθνικοαπελευθερωτικών μετώπων της Δυτικής Σαχάρας και της Ερυθραίας, ο καθηγητής Ziegler έχει μεταβληθεί σε ένα είδος εκπροσώπου τους και υπέρμαχου των καταπατηθέντων δικαιών τους στην Ευρώπη. Σε μια εποχή που οι αξίες του Δυτικού Πολιτισμού κινδυνεύουν κυρίως από την ηθική αμφισβήτηση και τον οικολογικό προβληματισμό, τα έργα του J. Ziegler γίνονται διαρκώς best-sellers και ο ίδιος, παρά την μήνη του διεθνούς οικονομικού και πολιτικού κατεστημένου, την οποία έχει επισύρει, έχει κατορθώσει να μεταθέσει τον μαρξιστικό προβληματισμό, την μαρξιστική διαλεκτική, που φαίνεται να εκπνέει στην ενοποιημένη στον καπιταλιστικό παρονομαστή Ευρώπη, σε παγκόσμιο επίπεδο.

Το προλεταριάτο είναι τώρα οι λαοί του Τρίτου Κόσμου και ο ίδιος ο J. Ziegler ένας ταξικός αποστάτης, που κινούμενος από ηθική αγανάκτηση αλλά και ανησυχία για τις τραγικές για όλη την ανθρωπότητα πιθανές συνέπειες, κρούει τον κώδωνα του κινδύνου στην δυτική κοινή γνώμη.

Φαινόμενο εξαιρετικά ενδιαφέρον στον χώρο της σκέψης, ηγετικό στοιχείο της ευρωπαϊκής αριστεράς, αμφισβητίας, επαναστάτης, λάτρης των συγκινήσεων της ζωής των «υπανάπτυκτων» και των «τριτοκοσμικών», φιλέλληνας με την πιο γνήσια έννοια του όρου, αντίθετος στον νόθο και μιμητικό εκδυτικισμό της χώρας μας, ο καθηγητής J. Ziegler παραθέτει σ' αυτήν την συνέντευξη προς τον Ελβετό δημοσιογράφο P. Maurer, την οποία δημοσιεύει κατ' αποκλειστικότητα στην Ελλάδα η «Νέα Κοινωνιολογία» και την οποία μετέφρασε ο Μελέτης Μελετόπουλος, την καταγωγή και τις βασικές συντεταγμένες της επιστημονικής του σκέψης και της ιδεολογίας του.

Pierre Maurer: Είστε γιός δικαστή και προέρχεσθε από μια οικογένεια προτεσταντών αστών· στραφήκατε πολύ γρήγορα στον επαναστατικό αγώνα, προσεγγίζοντας διάφορες μικρές πολιτικές ομάδες, πριν γίνετε μέλος του Ελβετικού Σοσιαλιστικού Κόμματος· σήμερα είστε ένας απ' τους εκπροσώπους της αριστερής πτέρυγας στην διοικούσα επιτροπή του, στο Κοινοβούλιο και στην Σοσιαλιστική Διεθνή.

Αποτελείτε όμως μειοψηφία στο κόμμα σας, καθώς επίσης σε μεγαλύτερη κλίμακα, στο σύνολο των κοινωνιολόγων, γιατί αν η επιμονή σας να φέρνεται στην επικαιρότητα τις μαρξιστικές θέσεις σας κάνει πρωτότυπο, είστε επίσης αρκετά μοναχικός και ίσως περιθωριακός. Οι επιστημονικές σας πεποιθήσεις και η ασυμβίβαστη στάτευσή σας στην επαναστατική αριστερά αντικατοπτρίζονται στα γραπτά σας, πράγμα που έκανε την Marie-Madeleine Grounaer να πει, σ' ένα βιβλίο που σας αφιέρωσε, πως είστε ένας αντάρτης των λέξεων. (M.-M. Grounaer, L'affaire Ziegler, procès d'un hérétique, Genève, 1977 — μτφ. τίτλου: «Υπόθεση Ζίγκλερ, η δίκη ενός αιρετικού».)

Η πρώτη μου ερώτηση θα είναι η εξής: Ποιες διαδικασίες σας έκαναν να επιλέξετε την κοινωνιολογία;

Jean Ziegler: Γεννήθηκα σ' ένα αστικό περιβάλλον, στο οποίο κυριαρχούσαν ο ανθρωπισμός και ο αγνωστικισμός — αυτός όμως ο ανθρωπισμός που αποφεύγει ν' απαντά στα θεμελιώδη ερωτήματα. Οι πρόγονοί μου, απ' την πλευρά του πατέρα μου, ήταν σχεδόν όλοι προτεσταντές ιερείς και κατάγονταν απ' την Αλσατία. Γνώριζαν εβραϊκά, αρχαία ελληνικά, λατινικά. Ήταν άνθρωποι πολύ καθώς πρέπει· πολύ μορφωμένοι, αλλά στην πραγματικότητα δεν πίστευαν και πολύ στον Θεό. Ο πατέρας μου είχε κληρονομήσει αυτή την παιδεία. Όταν ήμουν έφηβος, ζητούσα απαντήσεις στα μεγάλα ερωτήματα που μου δημιούρ-

γούνταν, αλλά δεν τις εύρισκα στο περιβάλλον μου. Υπήρχε βέβαια η επιταγή της εντιμότητας, έπρεπε να κάνει κανείς ότι μπορούσε στην ζωή του, να σέβεται τον άλλον κλπ. Και έβλεπα πώς ζούσε αυτή η προτεσταντική αστική τάξη. Ο πατέρας μου έκανε στην πραγματικότητα διπλή ζωή: την νύχτα διάβαζε ποιήματα και την ημέρα ασχολείτο με τα δικαστικά του καθήκοντα. Διήγε μια εσωτερική ζωή πολύ ισχυρή, αλλά στην καθημερινή του ζωή εξυμνούσε τους θεσμούς χωρίς να τους πολυπιστεύει.

Σαν έφηβος, διψούσα για γνώσεις και εμπειρίες, πράγμα που με οδήγησε στους πιο εξωτικούς δρόμους, συμπεριλαμβανομένου και του ορθόδοξου κομμουνισμού. Στην συνέχεια, έζησα μια ριχή ένα είδος μεταστροφής. Ήταν στο Κογκό, στην διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, στην δεκαετία του '60. Για πρώτη φορά στην ζωή μου είδα να πεθαίνουν από πείνα, από αδυναμία αποσκελετωμένα παιδιά. Ορκίστηκα ότι ποτέ πια δεν θα ήμουν, έστω και από σύμπτωση, με την πλευρά των δημίων.

P. Maurer: Αλλά γιατί διαλέξατε την κοινωνιολογία;

J. Ziegler: Ταγμένος από το οικογενειακό μου περιβάλλον για δικαστική σταδιοδρομία, κατάλαβα πολύ γρήγορα ότι το δικαίο πρέπει να έχει μια προέλευση, ότι υπάρχουν δηλαδή σχέσεις δύναμης που αποτελούν την βάση του δικαίου και ότι, κατά συνέπεια, η δικανική σκέψη είναι η χειρότερη φυλακή.

Η «Ν.Κ.» αναδημοσιεύει κατ' αποκλειστικότητα στα ελληνικά την πολύκροτη συνέντευξη του Ελβετού κοινωνιολόγου και σοσιαλιστή συγγραφέα στον δημοσιογράφο P. Maurer (στο ASPECTS DE LA SOCIOLOGIE CONTEMPORAINE, FRIBOURG, BELVAL, 1988).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΑΛΛΙΚΑ:
ΜΕΛΕΤΗ Η. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΥ

P. Maurer: Δεν μπήκατε σε μια χειρότερη φυλακή με τον μαρξισμό;

J. Ziegler: Όχι, καθόλου. Η υλιστική και διαλεκτική κοινωνιολογία προμηθεύει αναλυτικά εργαλεία εκπληκτικής αποτελεσματικότητας και ο μαρξισμός δεν αποτελεί φυλακή. Ελπίζω να σας πείσω κατά την διάρκεια αυτής της συνέντευξης.

P. Maurer: Οι πρώτες σας εργασίες αφορούν την Αφρική. Το πρώτο-πρώτο βιβλίο σας είχε τίτλο «Η αντεπανόσταση στην Αφρική» και ακολούθησε η «Κοινωνιολογία της νέας Αφρικής», το 1964 και στην συνέχεια «Η αφρικανική εξουσία», «Ληλασία στην Αφρική» και τελικά, το 1986, το βιβλίο για τον λοχαγό Σανκαρά. Γιατί αυτή η έλξη, αυτός ο πραγματικός έρωτας για την Αφρική;

Jean Ziegler: Είναι το διαφορετικό που με έλκει στην Αφρική. Χάρis στην κοινωνιολογία, ειδικά στην μελέτη της Σχολής της Φραγκφούρτης-Αντόρνο, Χορκχάιμερ, Μαρκούζε, κάπως λιγότερο ο Φρόμ — ανακάλυψα την λειτουργία των νοητικών κατηγοριών της εμπορευματικής κοινωνίας που ακρωτηριάζουν το πνεύμα. Ποιος είμαι; Τι έχω κάνει; Γιατί το έκανα; Πώς έγινα αυτό που έγινα; Ποιοι μηχανισμοί καθορίζουν την γέννηση των ιδιών των νοητικών κατηγοριών μου; τι είδους αποξένωση ζω προσωπικά; Γιατί η αξία της πείρας έχει συνθλιβεί; Γιατί η κοινωνία τείνει συνειδητά να με περιορίσει στην μόνη εμπορευματική λειτουργικότητά μου; Τέτοια ερωτήματα έθετα στον εαυτό μου.

Όπως κάθε άνθρωπος, έχω μέσα μου έντονες επιθυμίες για συντροφικότητα, τρυφερότητα, χαρά της ζωής κλπ. Και στην Αφρική, όταν ήμουν εκεί, ή στις κοινωνίες της αφρικανικής διασποράς, όπου έζησα, υπήρξα ευτυχισμένος όπως ποτέ άλλοτε στην ζωή μου. Ήμουν κομμάτι αυτών των ανθρώπινων ομάδων και ζούσα ένα είδος προσωπικής αναγέννησης. Ό,τι είχε ακρωτηριαστεί μέσα μου, κάθε συναισθηματικό, σεξουαλικό κ.ά. στοιχείο ξαναπήρε ζωή χάρις σ' αυτές τις εμπειρίες. Από τότε, ζω εναλλακτικά στους δύο αυτούς κόσμους. Ξαναπηγαίνω κάθε χρόνο στην Αφρική ή στην Βραζιλία. Το βιωματικό στοιχείο είναι άρα καθοριστικό.

Pierre Maurer: Λέγατε το 1975: «Εis το εξής θεωρώ την κουλτούρα από την οποία προέρχομαι ως εχθρό κι έχω νυμφευθεί τον αφρικανικό κόσμο σαν μια γυναίκα που την περίμενα πολύ καιρό». Μπορείτε να εξηγήσετε αυτή την διαβεβαίωση; Πώς μπορεί κανείς να ζει στην Γενεύη, με όλα τα πλεονεκτήματα που αυτό συνεπάγεται, και ταυτόχρονα να χρησιμοποιεί τέτοιες εκφράσεις;

Jean Ziegler: Εξ αιτίας μιας συνάντησης που είχα με τον Τσε Γκουεβέρα! Είχα γνωρίσει τον Τσε στην Κούβα. Μια μέρα ήρθε στην Γενεύη. Ήταν επικεφαλής της κουβανικής αντιπροσωπείας στην πρώτη παγκόσμια σύσκεψη για την ζάχαρη. Έμεναν ανά δώδεκα σε κάτι δωμάτια γεμάτα καπνούς, με αιώρες να κρέμονται παντού. Ήταν απίστευτο! Κομμουνιστές, αληθινοί! Ζούσαν με γνήσιο κουβανικό τρόπο σ' ένα εχθρικό περιβάλλον. Πήγαινα και τους έβλεπα συνέχεια. Είχα ένα μικρό αυτοκίνητο και τους πήγαινα όπου ήθελαν. Ήταν για μένα μια αληθινή ιστορική ευκαιρία. Ο Τσε με είχε γοητεύσει απόλυτα. Όταν επιτέλους τόλμησα να του πω ότι επιθυμούσα να μεταναστεύω στην Κούβα και να εγκατασταθώ εκεί, γιατί ήμουν συνεπαρμένος και το ήθελα πολύ, μου ήρθε ψυχολοσοία! Ο Τσε μου απάντησε ότι δεν χρειαζόντουσαν άνθρωποι σαν κι εμένα, γιατί είχαν ήδη αρκετούς διανοούμενους και αγωνιστές. Πολύ αργά, μεσ' στην νύχτα

—πρέπει να ήταν δύο ή τρεις η ώρα, με φώναζε. Το θυμάμαι σαν να 'ταν χθές. Ήμαστε στο τελευταίο πάτωμα του Ξενοδοχείου Ιντερκοντινένταλ, στο μπαρ του 12ου ορόφου και κοιτούσαμε την Γενεύη. Την νύχτα, μετά από μια ορισμένη ώρα, δεν βλέπει κανείς παρά τις φωτεινές επιγραφές των μεγάλων τραπεζών, των ασφαλιστικών εταιρειών και των πολυκαταστημάτων. Οπότε μου λέει: «Βλέπεις αυτή την πόλη, εκεί κάτω; Αυτή είναι ο εγκέφαλος του τέρατος και εκεί πρέπει να αγωνιστείς!». Εκείνη την εποχή ένοιωθα ταπεινωμένος, νόμιζα ότι δεν με έπαιρνε στα σοβαρά. Πέρασα μια κρίση ταυτότητας. Ύστερα κατάλαβα τι ήθελε να πει. Ακολούθησα την συμβουλή του. Σήμερα είμαι στην Γενεύη και θα παραμείνω στην Γενεύη. Εδώ είναι ο τόπος του αγώνα μου.

Pierre Maurer: Το 1975 δημοσιεύσατε ένα κοινωνιολογικό δοκίμιο με θέμα τον θάνατο που είχε τίτλο: «Οι ζωντανοί και ο θάνατος». (σ. μετ.: εκδόθηκε στην Ελλάδα το 1982 από τις εκδόσεις Μαλλιάρης-Παιδεία). Γιατί γράψατε αυτό το βιβλίο;

Jean Ziegler: Γιατί ο θάνατος μου δημιουργούσε και άλλωστε μου δημιουργεί πάντοτε άγχος. Τελικά ο έρωτας και ο θάνατος είναι τα μόνα πραγματικά προβλήματα της ατομικής ζωής. Ο έρωτας είναι το μόνο αποτελεσματικό όπλο κατά του θανάτου. Ο θάνατος είναι πραγματικά σκάνδαλο, είναι το απόλυτο παράλογο. Φυσικά δεν κατάφερα να τον εξορκίσω. Αλλά επιτέλους με ενοχλούσε τόσο πολύ, από ένα σημείο κι ύστερα, ώστε τουλάχιστον με τα όπλα που κατέχω —αυτά της νόησης και της ανάλυσης— προσπάθησα σαν τον Roger Bastide να τον τιθασεύσω. Και βεβαίως δεν κατόρθωσα καθόλου να τον νικήσω, γιατί το άγχος μου παραμένει πάντα το ίδιο και το σκάνδαλο παρέμεινε και θα παραμείνει το ίδιο.

Υπάρχει ο μόνιμος κίνδυνος του παράλογου χαρακτήρα της ύπαρξής μας. Να ζει κανείς για να πεθάνει... δεν είναι σκανδαλώδες, απαράδεκτο, παράλογο; Γι' αυτό, πρέπει να οικοδομούμε καθημερινά την ευτυχία —συλλογικά και ατομικά— για τον εαυτό μας και για τους άλλους, να ζούμε και μάλιστα να ζούμε καλύτερα, ώστε στο τέλος της η ύπαρξή μας, στον απολογισμό της να περιέχει την περισσότερη δυνατή ουσία.

Pierre Maurer: Το 1976, δημοσιεύσατε το βιβλίο που σας έκανε αμέσως διάσημο, *Μια Ελβετία υπεράνω πάσης υποψίας* και που, κατά παράδοχο τρόπο, σας επέτρεψε —μεταξύ άλλων— να γίνετε Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης.

Jean Ziegler: Ναι, αλλά που επίσης μ' ενοχλεί! Γιατί αυτό το βιβλίο με «στόλισε» με μια μάσκα: αυτήν του λογομάχου, του λιβελογράφου, του εικονοκλάστη. Το πιο πρόσφατο παράδειγμα: ο Jean-François Revel στο βιβλίο του *Η άχρηστη γνώση* (La Connaissance inutile, Paris, Grasset, 1988) με χαρακτηρίζει με τέτοια στερεότυπα.

Pierre Maurer: Μα πώς εξηγείτε τελικά τον καταπληκτικό αντίκτυπο αυτού του βιβλίου που εξακολουθεί να πωλείται ακόμη, που μεταφράστηκε σε δεκαπέντε γλώσσες —στα ιαπωνικά, στα σερβο-κροατικά, στα βουλγαρικά κλπ.— και του οποίου έχουν πωληθεί εκατοντάδες χιλιάδες αντίτυπα; Πώς εξηγείτε το γεγονός ότι αυτό το βιβλίο προκάλεσε τόσο μίσος και τόσες αντιδράσεις σ' αυτήν την χώρα όπου οι άνθρωποι είναι συνηθισμένοι στην μετριοπάθεια και την αυτοσυγκράτηση;

Jean Ziegler: Απατάσθε, η Ελβετία είναι μια χώρα πολύ βίαιη, γιατί η λειτουργία του προκεχωρημένου καπιταλισμού βασίζεται στην βία, στην εκμετάλλευση και στην ανισότητα. Στην Ελβετία

και σ' όλον τον κόσμο. Ξέρετε ότι στην γαλλόφωνη Ελβετία σαράντα χιλιάδες οικογένειες, για παράδειγμα, ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας;

Pierre Maurer: Αλλά εσείς ο ίδιος λέτε ότι στο ελβετικό κοινοβούλιο δεν υπάρχουν εξαιρετικά ανταγωνιστικές τοποθετήσεις, ότι δεν υπάρχει αληθινή πάλη των τάξεων στην Ελβετία!

Jean Ziegler: Το γεγονός ότι η συγκυρία που γέννησε μια κοινωνία λατρεύεται, δεν αλλάζει τίποτα από την πραγματικότητα της! Στην Ελβετία, το 3,2% του πληθυσμού ελέγχει το 58% της εθνικής περιουσίας. Είμαστε ένα από τα κράτη με τις μεγαλύτερες ανισότητες. Η ελβετική ιμπεριαλιστική ολιγαρχία, η οποία —από την κατάρρευση της παλαιάς κοινωνίας (ancien régime) εδώ και διακόσια χρόνια— δεν γνώρισε ποτέ ούτε πόλεμο ούτε ανομία, επομένως ούτε διακοπή της κυριαρχίας της, κατέχει μια εξουσία που κανένας Πάπας, κανένας Αυτοκράτορας δεν είχε ποτέ στην Ιστορία. Πρόκειται για μια ασύλληπτη δύναμη, απίστευτη, που συσσωρεύθηκε σταδιακά. Και αυτή η ολιγαρχία είναι ολοκληρωτικά κυνική. Ένα μόνον παράδειγμα: ο Φερντινάντ Μάρκος. Αυτός ο φιλόanthropos κατέθεσε 5 δισεκατομμύρια δολάρια σε πέντε ελβετικές Τράπεζες. Αυτές οι πέντε τράπεζες ούτε λίγο ούτε πολύ έκαναν εικοσιεπτά προσφυγές αποκλειστικά εναντίον του παγώματος των λογαριασμών του Μάρκος. Όλος ο κόσμος ξέρει ότι ο Μάρκος έκλεψε αυτά τα δισεκατομμύρια, ακόμα και οι New York Times και Washington Post το έχουν πει, αποκαλύπτοντας τον μηχανισμό, εξηγώντας πως 15% των εισοδημάτων των Φιλιππίνων πήγαν στους λογαριασμούς του Μάρκος στις ελβετικές τράπεζες: σημειώστε τις τεράστιες προμήθειες που εισέπραττε η Ελβετική Πίστη.

Ένας από τους διευθυντές αυτής της τράπεζας ήταν επίτιμος πρόεδρος των Φιλιππίνων στην Ζυρίχη. Στο κτίριο της Τράπεζας αυτής στην Ζυρίχη, οι διευθυντές οργάνωναν μόνοι τους τους μηχανισμούς της ληστείας. Όλος ο κόσμος ξέρει ότι στις Φιλιππίνες υπάρχει τρομακτική μιζέρια, που οφείλεται εν μέρει στην διαφυγή των κεφαλαίων. Και οι Ελβετοί τραπεζίτες υπερασπίζονται αυτό το χρήμα που κλάπηκε ανοιχτά, μ' έναν τέλειο κυνισμό.

Το σύστημα στην Ελβετία μπορεί να λειτουργήσει μόνον αν ο αποξενωτικός ιδεολογικός μηχανισμός της αδιαφάνειας και της συναίνεσης λειτουργεί χωρίς προσκόμματα. Από την στιγμή που υπάρχει κάπου ένας αναβαπτιστής που διαφεύγει από την αναπαραγωγή των συμβόλων, στέκεται σε μια δημόσια πλατεία και διακηρύσσει πως όλα αυτά αποτελούν έγκλημα και προπατορικό αμάρτημα και όλοι αυτοί είναι κακοποιοί, το σύστημα αντιδρά βιαίως. Ακόμη κι αν ο αναβαπτιστής δεν διαθέτει καμία πραγματική ισχύ! Ιδεολογικά, το σύστημα λειτουργεί με ολοκληρωτικό τρόπο. Φυσικά, υπάρχουν τα δικαιώματα του ανθρώπου, υπάρχει μια κάποια ανοχή κλπ. Με αυτήν την καταπιεστική αντλία χρήματος, που είναι οι ελβετικές τράπεζες και οι πολυεθνικές εταιρείες (που αυτές χρηματοδοτούν), το σύστημα μπορεί να παραχωρεί μερικά ψίχουλα στους εσωτερικούς του υποτελείς, ούτως ώστε μια σχετική ευημερία να επιτρέπει την αποφυγή κάποιας εξέγερσης. Ήμουν εγώ ο ίδιος ο αναβαπτιστής, αυτός που ήξερε, γιατί στην Βουλή ή στο γραφείο της Σοσιαλιστικής Διεθνούς είχα πρόσβαση σε μοναδικά ντοκουμέντα. Καθώς το βιβλίο μου είχε απρόσμενη ανταπόκριση στο εξωτερικό, γιατί ήταν η πρώτη φορά που η Ελβετία παρουσιαζόταν διαφορετική και

καθώς ήταν μια μυστηριώδης χώρα που απασχολούσε παρ' όλ' αυτά κάπως τους ανθρώπους, ήμουν σχετικά προστατευμένος. Δεν μπορούσαν να με εκδιώξουν ούτε από το Πανεπιστήμιο ούτε από το Κοινοβούλιο, όπως ήθελαν — και προσπάθησαν να κάνουν. Επαναλαμβάνω: αυτή η χώρα διακατέχεται από μεγάλη βία, γιατί ένα σημαντικό μέρος από τον πλούτο της βασίζεται στο έγκλημα. Η Ελβετία είναι το δεύτερο κράτος του κόσμου σε πλούτο, από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά: δεκαοκτώ χιλιάδες δολάρια εισόδημα κατά κεφαλήν. Η Ελβετία ακολουθεί αμέσως μετά τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, ενώ δεν κατέχουμε καμία πρώτη ύλη. Μεγάλο μέρος αυτής της τεράστιας μάζας χρήματος αποτελείται από κεφάλαια που εξάγονται παράνομα, που αποτελούν αιτία θανάτου των ανθρώπων στις χώρες καταγωγής τους.

Εξαγωγή των κεφαλαίων από τις Φιλιππίνες, την Ινδονησία, το Ζαΐρ, την Αιθιοπία, την Βραζιλία κλπ. σημαίνει στέρηση, από τις Κυβερνήσεις αυτών των χωρών, δημοσίων εσόδων και επενδύσεων για κοινωφελή έργα. Έτσι αναπτύσσεται μια συλλογική δομή βίας, με μια πρακτική επίσης βίαιη και φονική, που αποτελεί την βάση της ελβετικής ευμάρειας. Ο ρατσισμός στην Γενεύη είναι βίαιος. Υπάρχουν λίγοι Μαύροι εδώ, αλλά αν υπήρχαν περισσότεροι οι ευγενικοί συμπολίτες μας θα τους λύντασαν.

Pierre Maurer: Το 1983, δημοσιεύσατε το βιβλίο σας με τίτλο «Ενάντια στην τάξη του κόσμου: οι Επαναστάτες Στρατιωτικά Εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου» (στις εκδόσεις Seuil) βιβλίο που προσωπικά βρίσκω το πιο ενδιαφέρον από όλα όσα γράψατε μέχρι σήμερα. Συγκεκριμένα, πώς σας ήρθε η ιδέα να γράψετε ένα βιβλίο σαν κι αυτό, που μοιάζει λίγο με στοίχημα; Είναι τυχαίο ότι πριν δεν είχατε γράψει τίποτα παρόμοιο; Μπορείτε να εξηγήσετε πώς το ξεκινήσατε;

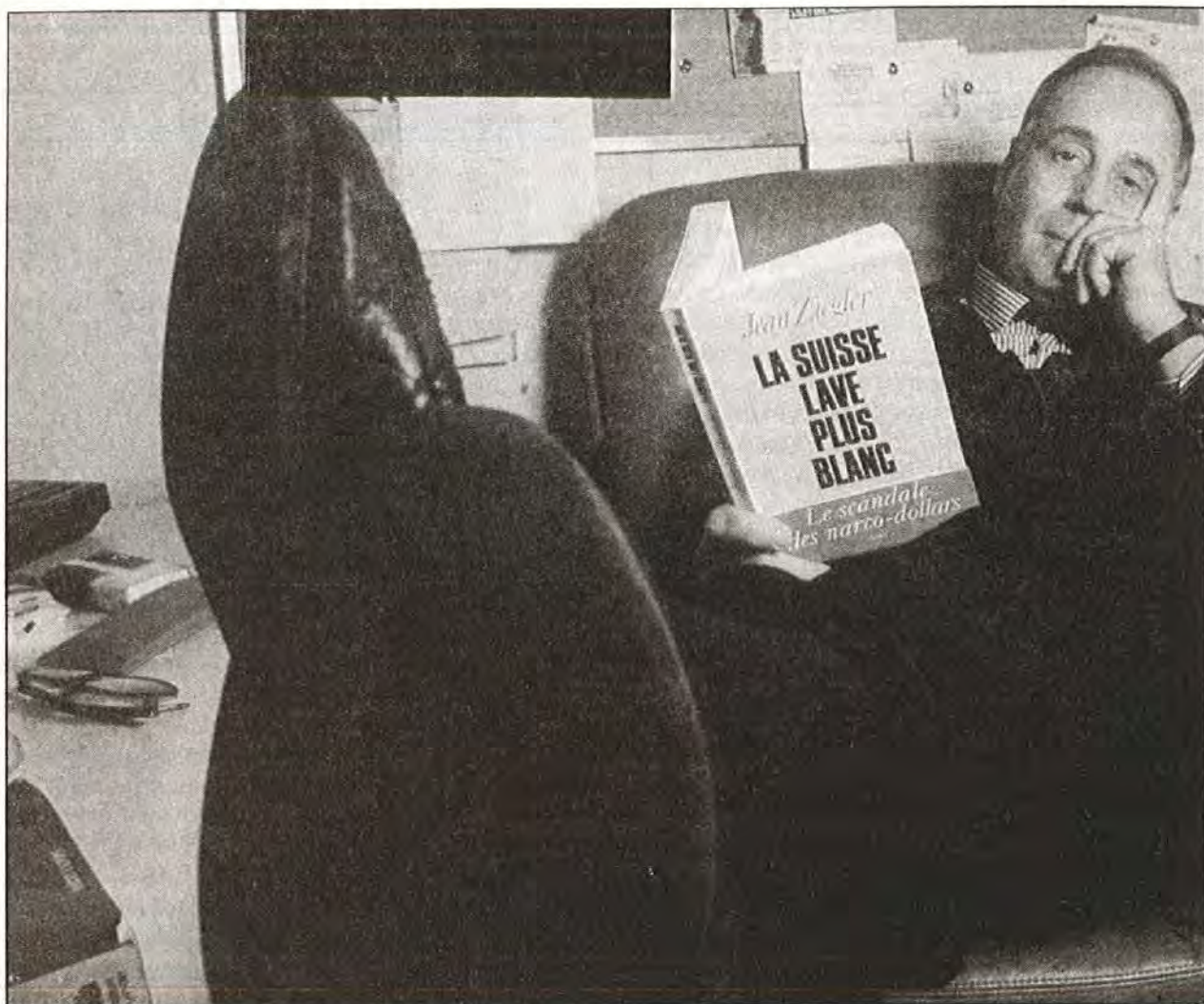
Jean Ziegler: Οι ηγέτες κρατών ή κινήματων με προσκαλούν, μου τηλεφωνούν όταν βρίσκονται στο Παρίσι ή στην Γενεύη. Δεν θα μπορούσα να έχω γράψει τους «Επαναστάτες» (Les Rebelles) πριν δέκα χρόνια, παραδείγματος χάριν, αφού τα προηγούμενα βιβλία μου είναι που μου δίνουν κάποια φήμη. Θα σας διηγηθώ την πρώτη μου συνάντηση με τον Τόμας Σανκάρα. Ο πρεσβευτής του Μπουργκίνα-Φάσσο στο Παρίσι μου έγραψε: «Είστε καλεσμένος στην Ουαγκαντούγκου, ελάτε!». Λοιμάνω συχνά τέτοια γράμματα και απαντώ σχεδόν πάντα με υπεκφυγές. Συνήθως αφορούν κοσμικές προσκλήσεις —για συνέδρια, ομιλίες κλπ. — κι αυτό δεν με ενδιαφέρει.

Μια μέρα, στο γραφείο μου χτυπά το τηλέφωνο: «Εδώ λοχαγός Τόμας Σανκάρα... Χρειάζεται να μιλήσουμε μαζί σας». Ήταν τέλος του 1983· ο Σανκάρα και οι σύντροφοί του είχαν καταλάβει την εξουσία τον Αύγουστο. Είχαν διαβάσει το βιβλίο μου «Λεηλασία της Αφρικής» (Main Basse Sur l'Afrique) στην φυλακή. Ήθελαν να το συζητήσουν.

Πήγα και τους βρήκα και στην συνέχεια ξαναπήγα πολλές φορές. Μια φίλια γεννήθηκε μεταξύ μας. Μπόρεσα μαζί με άλλους διανοούμενους, τον Έντγκαρ Πιζάνι, τον Ρενέ Ντυμόν και άλλους, να τους βοηθήσω, να συμβουλευώ τους επαναστάτες του Μπουργκίνα. Έμαθα πάρα πολλά πράγματα απ' αυτούς.

Ο Τόμας Σανκάρα και δώδεκα από τους συντρόφους του δολοφονήθηκαν από αυτόχθονες στρατιωτικούς, τηλεκατευθυνόμενος από το εξωτερικό, στις 15 Οκτωβρίου 1987.

Το βιβλίο μου «Οι Επαναστάτες» κέρδισε πολλά απ' αυτές

τις προσβάσεις, ιδιαίτερα στην Ερυθραία, στην Νικαράγουα, στην Κούβα, στην Δυτική Σαχάρα κλπ. Για να φθάσει κανείς στις πηγές, πρέπει κατ' αρχήν να υπάρχουν δεσμοί φιλίας ή τουλάχιστον αμοιβαία εκτίμηση.

Στην Νικαράγουα, έκανα συζητήσεις με τον Τόμας Μπόργκε, τους αδελφούς Ορτέγκα, τον Μπαγιάρντο, τον Άρκες κλπ. Στην συνέχεια μπήκα στο Σαλβαντόρ, μέσω του κόλπου Φονσέκα, στα βουνά που είχε ελευθερώσει το FLP (Front Farabundo Martí, Μέτωπο Φαραμπίντο Μάρτι), χάρις σ' αυτές μου τις φιλίες και σε άλλες που δημιούργησα επί τόπου.

- Και κατόπιν αρχίζει η έρευνα καθεαυτή, από το δεύτερο ή τρίτο ταξίδι και μετά. Στη Νικαράγουα, μου ζήτησαν να κάνω μια διάλεξη στα πλαίσια του Υπουργείου Εσωτερικών, πράγμα το οποίο κι έκανα. Στην συνέχεια, μου ζήτησαν να τους κάνω μια πρόταση για την επιμόρφωση των επιτρόπων του Υπουργείου αυτού, για μια σχολή του κόμματος. Οι Σοβιετικοί τους το είχαν ήδη κάνει, αλλά δεν ήταν ευχαριστημένοι απ' αυτό. Μου ζήτησαν να διαμορφώσω κριτικές και προτάσεις. Πράγμα που έκανα. Στο τρίτο ταξίδι, τους είπα ότι ήθελα να πάω στην ακτή του Ατλαντικού, ότι ήθελα να δω αυτό κι αυτό το πράγμα, τον τάδε φίλο, ότι ήθελα να καταλάβω αυτό και το άλλο, ότι ήθελα τα ονόματα των επιζώντων από την εποχή του Σαντίνο. Αυτών κι αυ-

τόν, ξέρω ότι ζουν ακόμη, μπορείτε να με οδηγήσετε σ' αυτούς; Απ' αυτό το σημείο κι ύστερα μπορεί κανείς να κάνει μια πραγματική έρευνα. Αλλά είναι μια μακρά εργασία.

Στους Σαχραουί, ήταν το ίδιο πράγμα: πήγα εκεί δύο ή τρεις φορές πριν ακόμη μπορέσω να καταλάβω την πρώτη δομή, τον πρώτο μηχανισμό διοίκησης, την πρώτη ιεραρχία. Τώρα, μια βαθιά φιλία με συνδέει με ορισμένους ηγέτες τους.

Εν συντομία: η δουλειά στον Τρίτο Κόσμο είναι πολύ πιο πολύπλοκη απ' αυτήν που γίνεται σ' ένα βιομηχανικό περιβάλλον, γιατί εκεί διερωτώνται: «τι είναι κοινωνιολόγος; τίνος πράκτορας είναι; γιατί θέτει ερωτήματα;» Πρέπει πρώτα να γίνει κανείς συντροφός τους, δηλαδή άνθρωπος εντελώς αλληλέγγυος προς αυτούς, αλλά και εντελώς κριτικός ταυτόχρονα.

Pierre Maurer: Η προσέγγιση που κάνετε στην Κοινωνιολογία, όπως την έχετε μάλιστα σκιαγραφήσει στο βιβλίο σας **Sociologie et Contestation** («Κοινωνιολογία και αμφισβήτηση») το 1969 καθώς και στο **Retournez les Fusils** («Επιστρέψτε τα όπλα») το 1980 είναι, κατά την αντίληψή μου, αρκετά ιδιόζουσα: αυτό εξηγεί την δυσκολία να σας προσδιορίσει κανείς, εσάς ή τις εργασίες σας. Κατ' αρχήν για σας, η Κοινωνιολογία δεν έχει έννοια παρά μόνον εφ' όσον είναι κριτική, εφ' όσον αποτελεί όπλο στα χέρια των καταπιεσμένων. Λέτε για παράδειγμα: «Το

βιβλίο μου περιέχει όπλα που θεωρώ χρήσιμα για να καταλάβει κάποιος την κατάσταση του και να βρει τρόπους να την μεταβάλει. Καμμία γνώση δεν είναι ουδέτερη. Όπως κάθε επιστήμη, η κοινωνιολογία αποτελεί εργαλείο που ελευθερώνει ή καταπιέζει». Μπορείτε να δικαιολογήσετε αυτά που εγώ αποκαλώ *a priori* θεωρητική προκατάληψη;

J. Ziegler: Αποτελεί ιδεολογικό ψεύδος να διακηρύσσει κανείς ότι ο διανοούμενος παράγει συμβολικά αγαθά που δεν φέρουν την σφραγίδα της πάλης των τάξεων, που αιωρούνται κάπου στο νεφέλωμα των ιδεών. Κάθε ιδέα έρχεται από κάπου, υπηρετεί κάποιον, απελευθερώνει ή καταπιέζει και δεν υπάρχει ιδέα ουδέτερη όπως δεν υπάρχει και θεσμός ουδέτερος. Η προσπάθεια να καταλάβουμε είναι η αρχή της ανυπακοής.

Για να αποκτήσω μια ιστορική οντότητα, εγώ, διανοούμενος-παραγωγός συμβολικών αγαθών και τίποτε άλλο, πρέπει αναγκαστικά να συνάψω συμμαχίες. Ήδη η επιλογή του γνωστικού μου αντικειμένου είναι υποκειμενική επιλογή. Αν ασχολούμαι φερ' ειπείν με τα στρατιωτικά επαναστατικά εθνικο-απελευθερωτικά κινήματα, είναι γιατί πιστεύω ότι έχουν δυσφημιστεί κι έχουν παραμείνει άγνωστα και οι ιθύνοντες τους έχουν αρνηθεί την κοινωνική τους υπόσταση. Πρέπει λοιπόν να αποκατασταθούν στην μεγαλοπρέπειά τους, αυτήν των αυθεντικών και καινοτόμων κοινωνικών κινήματων, που είναι φορείς του μέλλοντος και της γνώσης, των νέων ελευθεριών. Το επαναλαμβάνω: το ζήτημα του γνωστικού αντικειμένου στην κοινωνιολογία περιορίζεται στο εξής ερώτημα: με τι ασχολούμαστε, σε τι αναλώνουμε τον χρόνο μας, την ενέργειά μας, την αναλυτική μας ευφυΐα; Για μένα, η απάντηση είναι ξεκάθαρη: σ' ό,τι υπηρετεί τους καταπιεσμένους.

Αλλιώς μπορούμε να κάνουμε ταιλορισμό ή να εργαστούμε πάνω στην εκλογίκευση των τρόπων παραγωγής στις τράπεζες. Αυτός που ασχολείται μ' αυτά τα πράγματα είναι επίσης οργανικός διανοούμενος. Αλλά υπηρετεί τους καταπιεστές.

Ύστερα, πρέπει να ξέρι κανείς πάντοτε σε ποιους απευθύνει το βιβλίο του. Εγώ γράφω για να δυσχεράνω την αναπαραγωγή των διανοητικών στελεχών της κοινωνίας της εκμετάλλευσης, γράφω για να σπείρω την αμφιβολία και την ριζικά κριτική συνείδηση στους αναγνώστες μου: δεν μπορώ να τους διδάξω στο επίπεδο των αξιών, αλλά θέλω να γίνουν ριζικά αναφομοίωτοι. Νομίζω ότι είναι η μόνη φιλοδοξία που μπορεί να έχει ένας καθηγητής ή ένας συγγραφέας: δηλαδή, αυτός που τον διαβάσει ή τον ακούει να φεύγει με μια συνείδηση που δεν θα αφομοιώνεται εύκολα στο εξής, δηλαδή δεν θα πιστεύει πια τίποτα, αν δεν έχει ο ίδιος υποβάλει πρώτα στην κριτική του σκέψη την πρόταση που του γίνεται και την επιβεβαίωση που συναντά.

Δεν είναι το ύφος ή η γλώσσα που κάνει ένα βιβλίο καλό ή κακό. Αποδοκιμάζω τα κριτήρια που εφαρμόζονται συνήθως στην πνευματική παραγωγή: η εσωτερική λογική, η τυπική συνοχή, η ομοιογένεια, η περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη, του λόγου και της επιχειρηματολογίας. Η ποιότητα ενός βιβλίου καθορίζεται από την κοινωνική του χρησιμότητα.

Pierre Maurer: Λέτε επίσης: «Η Κοινωνιολογία, σαν κάθε επιστήμη, είναι υλιστική ή δεν είναι επιστήμη. Δεν μπορεί να δεχθεί ως εξήγηση του κόσμου (φυσικού, κοινωνικού κλπ) παρά μόνον μια εξήγηση λογική και εμπειρική». Αυτή η θέση σας είναι κάπως απρόσμενη εκ μέρους σας, αφού είσθε περισσότερο δοκιμογρά-

φος παρά εμπειριστής. Πιστεύετε λοιπόν στ' αλήθεια ότι ο ρασιοναλισμός και ο εμπειρισμός είναι οι δύο κατ' εξοχήν οδοί που επιτρέπουν στον κοινωνιολογικό λόγο ν' αποκτήσει τον επιστημονικό χαρακτήρα που διεκδικεί;

Jean Ziegler: Δεν βλέπω άλλους τρόπους.

Pierre Maurer: Πώς κατά την γνώμη σας η Κοινωνιολογία μπορεί να έχει μια απελευθερωτική δύναμη;

Jean Ziegler: Πιστεύω σε μια παλιά φιλοσοφική αρχή: αυτό το οποίο γνωρίζεις σε απελευθερώνει. Μπορεί να το υφίστασαι πάντα, αλλά το υφίστασαι συνειδητά. Ελεύθερα. Με το κεφάλι ψηλά. Παράδειγμα: αν ξέραμε που πηγαίνουμε μετά τον θάνατο, αν ξέραμε αυτό που συμβαίνει μετά την εξάλειψη της συνείδησης, το άγχος θα μειωνόταν, ακόμα κι αν πεθαίνουμε πάντα. Η κοινωνία είναι μια δύναμη που μας αποξενώνει, που μας ακρωτηριάζει και προσπαθεί να μας πειθαρχήσει. Πρέπει να προσπαθήσουμε να την απομυθοποιήσουμε. Δεν είμαι πιο ελεύθερος απ' ό,τι ήμουν πριν αρχίσω να μελετώ την κριτική θεωρία του Χορκχάιμερ, αλλά τώρα ξέρω. Συναντώ πάντα την τρομοκρατία της συναλλαγής, δεν αλλάζει βέβαια, αλλά γνωρίζω, γνωρίζω πως λειτουργεί η επίδραση της εμπορευματοποίησης και αισθάνομαι πιο ελεύθερος.

Στην πρακτική της κοινωνιολογίας, αν κατορθώσεις να εντοπίσεις τον λόγο, την αντικειμενική λογική μιας διαδικασίας, αυτός που σε διαβάσει γίνεται πιο ελεύθερος, γιατί αποκτά γνώσεις πάνω σ' αυτό που του συμβαίνει. Σε ποιο σημείο και υπό ποιες προϋποθέσεις η ιδέα μεταβάλλεται σε κοινωνικό κίνημα; Πώς μπορούμε να προκαλέσουμε αυτήν την μεταβολή; Τι συμμαχίες πρέπει να επιλέξουμε; Αυτό είναι το πρόβλημα της υλοποίησης. Είναι η υπέρτατη φιλοδοξία του διανοούμενου. Αυτό που ο διανοούμενος μπορεί εύλογα να ελπίζει, είναι να φέρει περισσότερη ελευθερία συμβάλλοντας στην διαφάνεια και στην γνώση, ξεσκεπάζοντας, αποκαλύπτοντας τις ιδεολογικές στρατηγικές που καμουφλάρουν την πραγματικότητα.

Η ριζικά κριτική εργασία και τα όπλα της κοινωνιολογίας μπορούν να απελευθερώνουν με την γνώση. Ο Μάρξ το πέτυχε. Έγραψε, και γεννήθηκε η Πρώτη Διεθνής. Και από την Πρώτη Διεθνή γεννήθηκε η Κομμούνα στο Παρίσι. Ίσως αυτές είναι φιλοδοξίες υπέρμετρες, αλλά πάντως τις έχω όπως όλος ο κόσμος.

Pierre Maurer: Η προσέγγιση που κάνετε στην Κοινωνιολογία τοποθετείται κατά κάποιον τρόπο στην παράδοση που ξεκινά από τον Comte και φθάνει στον Durkheim, περνώντας από τον Marx και όλους αυτούς που βρίσκονται στο ρεύμα του. Αλλά πώς δικαιολογείτε την αναμορφωτική λειτουργία και την βουλευτικότητα που θέλετε να έχει η κοινωνιολογία, την στιγμή που γίνεται λόγος για κρίση των ιδεολογιών, για παρακμή των αποκεκαλυμμένων αληθειών, για τέλος των βεβαιοτήτων; Τι στόχους βλέπετε σ' αυτήν την επιστήμη;

J. Ziegler: Θυμάστε τον Ιβάν Καραμαζώφ, του Ντοστογιέφσκι; Θυμάστε τον διάλογο μεταξύ του Ιβάν και του Αλιόσα;

Παραθέτω:

«Ιβάν Καραμαζώφ: Είναι καλό να ζει κανείς και ζω, έστω και ενάντια σε κάθε λογική! Δεν πιστεύω στην αξία της τάξης που κυριαρχεί στον κόσμο. Αλλά αγαπώ τα τρυφερά και γλιτσιασμένα φύλλα των δένδρων, που ξεπετάγονται την άνοιξη, αγαπώ τον γαλανό ουρανό, αγαπώ επίσης κάποιους ανθρώπους, αλλά χωρίς να ξέρω γιατί, και — θα το πιστέψεις; — ενθουσιάζομαι ό-

ταν βλέπω θαρραλέες και ηρωικές ενέργειες ανθρώπων, στις οποίες παρ' όλ' αυτά έχω πάψει προ πολλού να πιστεύω. Εξακολουθώ να τις σέβομαι, εξαιτίας της δύναμης μιας συνήθειας που μου είναι λατρευτή.

«Αλιόσα: Αυτό είναι Ιβάν, ν' αγαπάμε την ζωή, χωρίς να νοιαζόμαστε για την λογική. Έτσι μόνον θα ανακαλύψουμε τελικά την ουσία της. Κατέχεις την μισή αλήθεια, γιατί θέλεις να ζήσεις. Δεν μένει παρά να κατακτήσεις και την άλλη μισή και θα έχεις σωθεί».

[F. DOSTOIEVSKY, *Les frères Karamazov*, Lausanne, ed. Rencontre, 1961, vol. 1, p. 414-415].

Έχουμε ακρωτηριασθεί, εθελοντικά. Όπως άλλες εκατομμύρια υπάρξεις, ζω μόνιμως εναντίον του ίδιου του εαυτού μου. Το να κάνεις αυτό που θέλεις και να θέλεις αυτό που κάνεις είναι το πιο δύσκολο πράγμα στον κόσμο. Κανένας δεν έχει την θεωρία της πρακτικής του, όλοι καταγινόμαστε —σε διαφορετικούς βαθμούς— με τον διπλό λόγο, δηλαδή το ψέμμα, την συνένοχη αυταπάτη, την εθελοντική κοροϊδία. Σφυρηλατούμε μόνοι μας τις αλυσίδες μας — και μάλιστα ακούραστα, με ενεργητικότητα και φιλοπονία. Εκτελούμε τους κοινωνικούς μας ρόλους, τους παράγουμε, τους αναπαράγουμε σαν συνομωτικά τελετουργικά, σαν η ελευθερία, η απρόσμενη συνάντηση με τον άλλον να έκρυβε ανομολόγητες απειλές. Κι όμως, αυτοί οι ρόλοι μας καταπνίγουν, μας στραγγαλίζουν σιγά-σιγά. Στην ρίζα του κεφαλιού μας, έχουν σφυρηλατηθεί οι αλυσίδες που μας εμποδίζουν να σκεφτόμαστε, να κοιτάμε, να περπατάμε, να ονειρευόμαστε, να αισθανόμαστε.

Ο Αλιόσα έχει δίκιο: Ο άνθρωπος υπάρχει, υφίσταται, μεγαλώνει, αναπτύσσεται μόνον με την βοήθεια των άλλων ανθρώπων. Το μυστήριο της σχέσης ξεπερνά κατά πολύ το μυστήριο της ύπαρξης. Δεν αρκεί ν' αγαπάς την ζωή για να ανακαλύψεις το νόημά της. Το νόημα αυτό δεν αποκαλύπτεται σαν μια πέτρα

στην οποία σκοντάφτει κανείς περπατώντας. Το νόημα της ζωής παράγεται, δημιουργείται, δίνεται. Γεννιέται από το χάρισμα αυτού που δεν έχω, στην ελεύθερη σχέση με τον άλλον. Γιατί μια ηθική τάξη που δεν βασιίζεται σε σχέσεις αμοιβαιότητας και αλληλοσυμπλήρωσης μεταξύ των ανθρώπων, αλλά σε σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, είναι μια καταδικασμένη τάξη.

Ποια είναι τα αίτια της αποξένωσης; Ποια είναι τα αίτια της εθελοντικής απόκρυψης των φανταστικών θησαυρών της δημιουργίας, των επιθυμιών που καθέναν μας αισθάνεται; Γιατί, στο τέλος του 20ού αιώνα, εμείς οι άνθρωποι της Δύσης, που κατακτήσαμε εκπληκτικά προνόμια — ελευθερίες, δικαιώματα εναντίον της αιθαιρεσίας — που νικήσαμε την φτώχεια, που αποκαλύψαμε τα μυστήρια των άστρων και του ατόμου, που απωθήσαμε για πολλές δεκαετίες της ζωής μας τον θάνατο, γιατί είμαστε ανίκανοι να διασπάσουμε τον κλοιό των ρόλων μας, να υποδεχθούμε μέσα σε ελευθερία και αγάπη την απρόσμενη συνάντηση, να δώσουμε επιτέλους ένα νόημα στη ζωή μας;

Αναγνωρίζοντας και αποκαλύπτοντας τις ταξικές ιδεολογίες, το σύνολο των μηχανισμών της οικονομικής, κοινωνικής και συμβολικής παραγωγής, ο κοινωνιολόγος θέτει αναγκαστικά τον εαυτό του μέσα στην πάλη των τάξεων. Παίρνει πάντα θέση — ρητά ή άρητα — ως προς τις ταξικές ιδεολογίες που κρύβουν την πραγματικότητα. Παίρνει θέση, αναγκαστικά, στον πόλεμο που διεξάγουν οι ομάδες, οι τάξεις, τα έθνη, μέσω συμβόλων. Αλλά ο κοινωνιολόγος δεν είναι απλώς ο θεωρητικός της πράξης. Αν ήταν μόνον αυτό, δεν θα είχε παρά να σημειώσει το συμβάν, να το περιγράψει, να το μεταφράσει σε σύμβολα. Το καθήκον του είναι να ερευνήσει, να ανακαλύψει τους νόμους που κυβερνούν την γέννηση, την ανάπτυξη και την καταστροφή των κοινωνιών. Με άλλα λόγια, το καθήκον του είναι να αποκαλύψει την κοινωνία πίσω από τις παραμορφωτικές οθόνες, που προβάλλουν τις αναπαραστάσεις αυτές που οι ιδεολογίες επιβάλλουν στους ανθρώπους. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο κοινωνιολόγος γεννά καινούργιες γνώσεις.

Κανείς δεν ξέρει που πάει ο κόσμος, πώς θα είναι αύριο η ζωή των ανθρώπων. Υπάρχει παρ' όλ' αυτά μια βεβαιότητα: στο τέλος του 20ού αιώνα, και για πρώτη φορά στην ιστορία της, η ανθρωπότητα κατέχει τα αναγκαία επιστημονικά, ιδεολογικά και οικονομικά μέσα για να νικήσει παντού σ' όλον τον πλανήτη τις περισσότερες πληγές — την τυραννία, την πείνα, την εκμετάλλευση, την υπερβολική εργασία, την αρρώστια — που μαστίζουν την ανθρώπινη ζωή. Οι αντικειμενικές, οι συγκεκριμένες συνθήκες, έχουν σήμερα συγκεντρωθεί, ώστε η γη μας να γίνει — επιτέλους — κατοικήσιμη απ' όλους. Θα έφτανε να το θέλαμε και να διαλέγαμε για στρατόπεδό μας αυτό των εκμεταλλευομένων, των προσβεβλημένων, των ταπεινών.

Pierre Maurer: Στο βιβλίο σας «Κοινωνιολογία και αμφισβήτηση» (*Sociologie et Contestation*) που πρότείνει ειδικότερα μια ανάλυση των γεγονότων του Μαΐου '68 και της διάσπασης της παραδοσιακής κοινωνιολογίας που αυτά είχαν σαν συνέπεια, διακηρύσσετε την συγκρότηση και την διαμόρφωση μιας νέας κριτικής κοινωνιολογίας που έμενε να οριστεί. Είκοσι χρόνια μετά αυτήν την έκκληση, πώς κρίνετε την εξέλιξη της κοινωνιολογίας; Πιστεύετε πως οι ελπίδες που είχατε την δεκαετία του '60 υλοποιήθηκαν;

Jean Ziegler: Σας απαντώ με αντιφατικό τρόπο: η κοινωνιο-

λογία είναι κίνημα απελευθέρωσης. Η κοινωνιολογία είναι η κριτική της κριτικής, η συνείδηση της συνείδησης, το ερώτημα που ερωτά όλα τα άλλα ερωτήματα που αναφέρονται στο κοινωνικό πεδίο. Αλλά όπως κάθε χειμαρρώδες κίνημα που απελευθερώνει φωσφορίζουσες δυνάμεις ευφυίας, αλλά που υστερεί διαρκώς σε δογματική ενότητα, η κοινωνιολογία γνωρίζει, ταυτόχρονα με τις προόδους της, και σκοτεινές και τραχείες επαναστροφές.

Στην Γερμανία, στις Ηνωμένες Πολιτείες, και —δυστυχώς! — στην Γαλλία, ένας ανόητος και στρυφνός θετικισμός φθείρει την κοινωνιολογία. Ισχυρίζεται ότι ο κοινωνιολόγος δεν μπορεί να είναι παρά ο καταμετρητής, ο εθνογράφος του υπαρκτού, ότι δεν θα μπορούσε ν' αλλάξει την πραγματικότητα, ότι η απουσία της αξιολογικής κρίσης είναι αυτό που προσδίδει επιστημονικό χαρακτήρα στον λόγο του. Όλα αυτά βεβαίως είναι εντελώς λανθασμένα! Αλλά γενέες ολόκληρες φοιτητών έχουν διαποτισθεί από αυτήν την αντιδραστική άποψη, την ανόρεκτη, της κοινωνιολογίας. Αποτέλεσμα: στις διανθρώπινες σχέσεις, η εμπορευματική λογική θριαμβεύει.

Ποια είναι η πρόοδος της κριτικής κοινωνιολογίας, αυτής που αλλάζει την συνείδηση και κατά συνέπεια την πραγματικότητα; Υπάρχουν προμαχώνες, υπάρχουν ρωγμές φωτός. Δεν μπορώ να τις προσδιορίσω ποσοτικά. Μπορώ μόνον να σας πω ποια είναι, για μένα, η ορθή αξιωματική βάση, η παραδεκτή, η λογική, της κοινωνιολογίας, όπως εγώ προσπαθώ να εφαρμόζω. Κάθε κοινωνιολογία πηγάζει από κάποια άποψη για τον άνθρωπο. Ποια είναι η άποψη που βρίσκεται στη βάση της δικιάς μου πρακτικής και θεωρίας;

Υπάρχει μια υλιστική ανθρωπολογία. Αυτή μας παρέχει την απάντηση στο ερώτημά μας: κάθε άνθρωπος αισθάνεται το κρύο, την ζέση, την πείνα, τον έρωτα, την ελπίδα και τον φόβο. Αισθάνεται ζωντανός όταν αντιπέκεται, όταν παράγει την ίδια την ζωή του. Κατοικείται από πρόδηλες επιθυμίες: κάθε άνθρωπος θέλει να είναι ευτυχιμένος, να τρώει, να προστατεύεται απ' το κρύο, από το άγχος, από την μοναξιά. Κάθε άνθρωπος — σε οποιαδήποτε ήπειρο, έθνος, τάξη, πολιτισμό, εθνότητα, ηλικία κι αν ανήκει — μισεί τον θάνατο, απεχθάνεται την αρρώστια. Όμως, κάθε άνθρωπος έχει συνείδηση. Μια κατηγορική προσταγή υπάρχει μέσα του: να γνωρίσει τον κόσμο ή, πιο συγκεκριμένα, να απεικονίσει συμβολικά την συγκεκριμένη θέση του στον κόσμο. Αυτή η συνείδηση κατέχει έναν ειδικό τρόπο λειτουργίας: αποτελεί συνείδηση της ταυτότητάς του, δηλαδή ο άνθρωπος γνωρίζει ότι ανήκει σ' ένα είδος, γνωρίζει ότι είναι ο ίδιος με τον άλλον κι ότι ο άλλος είναι ο ίδιος μ' αυτόν. Ο Feuerbach το ορίζει ως εξής: «Η συνείδηση της ταυτότητας δεν υπάρχει παρά για τα όντα που έχουν για αντικείμενο γνώσης το ίδιο τους το είδος και την ίδια τους την ουσία... Το να είσαι προικισμένος με μια συνείδηση, σημαίνει να είσαι ικανός να κάνεις επιστήμη. Η επιστήμη είναι η συνείδηση των ειδών. Άρα, μόνον ένα ον που έχει ως γνωστικό αντικείμενο το δικό του είδος είναι επιδεικτικό να έχει ως γνωστικά αντικείμενα, στις ουσιαστικές τους σημασίες, πράγματα και όντα διάφορα απ' αυτό». (Ludwig FEUERBACH, *Manifestes philosophiques*, trad. L. Althusser, Paris, PUF).

Μόνον ο άνθρωπος, ανάμεσα σ' όλα τα ζώοντα είδη κατέχει την συνείδηση της ταυτότητάς του. Ένα υποσιτισμένο παιδί αποτελεί ανυπόφορο θέαμα για κάθε άνθρωπο. Η μιζέρια του άλλου με κάνει δυστυχή. Πληγώνει την ίδια μου την συνείδηση, την

διαρρηγνύει, την κάνει δυστυχισμένη, καταστρέφει μέσα μου αυτό που εγώ ο ίδιος αισθάνομαι ως αναλλοίωτη αξία, καταστρέφει την επιθυμία μου να μην υποφέρω, να τρώω, να είμαι ευτυχιμένος. Εκμηδενίζει μέσα μου ό,τι πιο πολύτιμο διαθέτω: την ανθρωπιά μου, δηλαδή την αμείωτη συνείδηση της οντολογικής ταυτότητας όλων των ανθρωπίνων όντων. Αυτές οι αξίες δεν έχουν καμία σχέση με ό,τιδήποτε το μετακοινωνικό, ιδεολογικό ή θρησκευτικό: προέρχονται από την υλική ενάργεια. Αυτές οι αξίες είναι δυνάμεις οικουμενικές, γιατί είναι αυτές που συνιστούν τον ίδιο τον άνθρωπο.

Pierre Maurer: Υπάρχουν άνθρωποι που λένε ότι είσατε ένας στοχαστής του δεκάτου ενάτου αιώνα, ενώ εσείς θεωρείτε ότι ανήκετε στην πρωτοπορία της δυτικής σκέψης. Ακόμη και αριστεροί λένε κάτι τέτοιο. Ποια είναι η γνώμη σας γι' αυτό;

Jean Ziegler: Έχουν δίκιο!

Pierre Maurer: Θα ήθελα παρ' όλ' αυτά να απαντούσατε λίγο πιο εκτεταμένα στο επιχείρημα ότι ο μαρξισμός είναι, τελικά, μια ιδεολογία του δεκάτου ενάτου αιώνα.

Jean Ziegler: Θα έλεγα κατ' αρχήν ότι είναι μια μέθοδος, και όχι μια ιδεολογία. Ο κόσμος και οι μηχανισμοί της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο και του εμπορεύματος πάνω στον άνθρωπο, όντως τους ανέλυσε ο Marx, αναπτύχθηκαν εκπληκτικά. Αλλά ο εχθρός είναι πάντα ο ίδιος, είναι πάντα στην ίδια θέση. Βέβαια, αναπτύχθηκε, πολλαπλασιάστηκε, έγινε απίθανα ισχυρός. Τώρα υπάρχουν πολυεθνικές επιχειρήσεις, μια διεθνής αστική τάξη, ιμπεριαλιστικές ολιγαρχίες, η μονοπώληση και η πολυεθνικοποίηση του κεφαλαίου, της τεχνολογίας, της προβληματικής γνώσης, με δυο λόγια: ένας κόσμος που δεν πρόβλεψε ο Marx, αλλά που αναπαράγει τις ίδιες οργανωτικές αρχές — την μεγιστοποίηση του κέρδους, τον όλο και πιο γρήγορο ρυθμό της συσσώρευσης της υπεραξίας. Και τα οστεοφυλάκια περιέχουν θύματα απείρως πιο πολυάριθμα απ' ό,τι στον 19ο αιώνα: δημιουργήθηκε ο ναζισμός, ο φασισμός ως έκφραση παροξυσμού της καπιταλιστικής βίας, ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός ως δυναμική συσσώρευση αυτών των βιαιοτήτων.

Pierre Maurer: Δεν αναφέρεσθε ποτέ στον σοβιετικό ιμπεριαλισμό.

Jean Ziegler: Ο ανατολικός δεσποτισμός, το φονικό παραλήρημα του Στάλιν παράγει φρίκη και ανάλογες εκατόμβες. Αλλά η αρχή, η κοινωνιολογική γένεση είναι διαφορετική. Υπό τον Στάλιν, δεν είναι ο τρόπος παραγωγής που σκοτώνει, αλλά η παρεκτροπή της κρατικής λογικής. Ας ξαναπάμε στον Marx: όταν με αποκαλούν «αναχρονικό», χαμογελώ, γιατί ο εχθρός που πρέπει σήμερα να καταλάβουμε και να καταπολεμήσουμε είναι απείρως πιο προφανής σήμερα απ' ό,τι την εποχή του Marx. Και η ηθική υποχρέωση που έχουμε να τον καταλάβουμε, να τον εκθέσουμε, να τον πολεμήσουμε είναι απείρως πιο προφανής σήμερα απ' ό,τι την εποχή του Marx. Και η ηθική υποχρέωση να τον κατανοήσουμε και να τον εκθέσουμε είναι επίσης απείρως πιο επείγουσα σήμερα απ' ό,τι ήταν το 1883 που πέθανε ο Marx.

Ας πάρουμε το παράδειγμα της Ελβετίας: Η ελβετική ιμπεριαλιστική ολιγαρχία, δηλαδή το τμήμα της κυρίαρχης αστικής τάξης που συσσωρεύει τα κέρδη της στο εξωτερικό, κυρίως στον Τρίτο Κόσμο. Διεξάγει συνειδητά την πώλη των τάξεων. Μια πώλη από πάνω προς τα κάτω. Οι κυριαρχούμενες τάξεις, εντελώς αλλοτριωμένες, δεν συνειδητοποιούν τίνας είναι αντικείμενα και ως εκ τούτου δεν αντιδρούν, αλλά ούτε και δέχονται την ύπαρξη της ταξικής πάλης, της οποίας εντούτοις αποτελούν καθημερινά θύματα. Μάλλον αυτό είναι αναχρονικό.

Pierre Maurer: Στην πολιτική ανάλυση των καπιταλιστικών κοινωνιών της Ευρώπης που κάνετε, θεωρείτε μια σοσιαλιστική επανάσταση όχι μόνον ευκαία αλλά και πιθανή, και μάλιστα εδώ και τώρα. Δεν νομίζετε ότι οι θέσεις που ο Andre Gorz ανέπτυξε στο βιβλίο του «Αντίο προλεταριάτο» ("L' adieu au prolétariat") ισχύουν ειδικά για την ελβετική περίπτωση, όπου το προλεταριάτο έχει — από ποσοτική άποψη — εξαφανιστεί, ενώ παρατηρούμε μια πραγματική έκρηξη του τομέα των υπηρεσιών, ιδίως του τραπεζικού τομέα που τα τελευταία χρόνια δημιουργήσε τις περισσότερες νέες θέσεις εργασίας; Δεδομένης αυτής της αντικατάστασης των «μπλε κολλάρων» από τα «άσπρα κολλάρια» (σημ. του μεταφραστή: «μπλε κολλάρια» είναι οι εργάτες και «άσπρα κολλάρια» οι υπάλληλοι), για να μιλήσουμε σαν τον Wright Mills, πώς μπορεί κανείς να πιστέψει ότι το προλεταριάτο εμφανίζεται ακόμα από κάποια ιστορική αποστολή;

Jean Ziegler: Ο σοσιαλισμός που εύχομαι και που θεωρώ δυνατό να πραγματοποιηθεί στην Ευρώπη στο τέλος αυτού του αιώνα δεν μοιάζει φυσικά παρά ελάχιστα στα ήδη υπάρχοντα — στο χώρο και στον χρόνο — πρότυπα. Η ικανότητα παραγωγής υλικών ή συμβολικών αγαθών, η ικανότητα αυτοδιαχείρισης, αυτοκαθορισμού των συλλογικών ή ατομικών οντοτήτων, η επιθυμία προσωπικής ολοκλήρωσης είναι σήμερα πιο ισχυρές απ' ό,τι οποτεδήποτε στο παρελθόν. Τουλάχιστον στις ευρωπαϊκές μας χώρες. Βέβαια τα εμπόδια είναι τεράστια. Έχετε δικίο να επικαλείσθε κάτι τέτοιο. Στον δικό σας κατάλογο θα μπορούσα εγώ ο ίδιος να προσθέσω αρκετά ακόμη.

Όμως, κάθε προσδοκία είναι άραγε μάταιη, ουτοπική, μόνον παρηγοριά στο θέαμα ενός παράλογου κόσμου; Η ανθρώπινη ιστορία είναι — όπως ισχυρίζεται πεθαίνοντας ο βασιλιάς Δηρ — «ένα μυθιστόρημα γεμάτο θόρυβο και μανία, που εφεύρε κάποιος τρελλός και που διηγείται κάποιος ηλίθιος;». Δεν το πιστεύω. Μια νέα συνείδηση, ακόμη αδιάρθρωτη, μια συνείδηση του εαυ-

τού μας αναγεννάται σήμερα. Το μέτωπο της άρνησης — ιστός αδελφότητας των ανδρών και των γυναικών της ρήξης — χτίζεται παντού.

Το μέτωπο της άρνησης, αυτό το αθέατο κόμμα της επανάστασης, η αδελφότητα όλων των όντων της ρήξης, συγκεντρώνει σήμερα όλους τους άντρες και τις γυναίκες της Δύσης, της Ανατολής, του Νότου, του Βορρά — όποιο κι αν είναι το εισόδημά τους, η εθνικότητά τους, η φυλή τους — που δεν αντέχουν άλλο την αρνητική ενότητα του κόσμου, δηλαδή μια τάξη στην οποία θεωρείται φυσικός, οικουμενικός και λογικός ο γρήγορος πλουτισμός μερικών και η συνεχής καταστροφή των περισσοτέρων. Αντιτάσσοντας στην σημερινή παγκόσμια τάξη μια ριζική κριτική, το μέτωπο αυτό ενσαρκώνει την επιθυμία και το αναζωογονημένο όνειρο, την θετική ουτοπία, την εσχατολογία ενός κόσμου αφιερωμένου στην δικαιοσύνη.

Αυτό το μέτωπο χρησιμοποιεί ένα δικό του λεξιλόγιο. Είναι η διάλεκτος της προσωπικής απόσχισης ή της απόσχισης μικρών ομάδων, είναι μια διάλεκτος διασπασμένη. Η κριτική της είναι πιο ριζική σήμερα απ' οποιαδήποτε διαμορφωμένη ιδεολογία. Γιατί, ακριβώς, δεν αποσκοπεί στην κατάληψη της εξουσίας αλλά στην καταστροφή κάθε εξουσίας που άνθρωποι ασκούν πάνω σε άλλους ανθρώπους.

Κάθε εξουσία παράγει τη δικιά της αλήθεια κι αυτή η αλήθεια αποτελεί πάντα την αλήθεια της εξουσίας, της ανάπτυξής της και της διατήρησής της. Δεν αποτελεί ποτέ την αλήθεια των ανθρώπων, την αλήθεια της οποίας μοναδικές παράμετροι είναι η ευτυχία, η ελευθερία, η ευτυχία του ανθρώπου. Το μέτωπο της άρνησης ενσαρκώνει αυτό που ο Adorno ονομάζει «αρνητική διάλεκτική». Δεν θέλει απλώς να εξακριβώνει, να εκμεταλλεύεται, να σπρώχνει στ' άκρα τις αντιφάσεις του σύγχρονου κρατικού συστήματος. Δεν θέλει να καταλάβει την κρατική εξουσία, θέλει να κατανικήσει κάθε κράτος, να ελευθερώσει την ελευθερία και να θέσει τέρμα στην πρωτοϊστορία των θεσμοποιημένων συγκρούσεων, που διαχειρίζονται και παγιοποιούν οι οργανωτικές διαμάχες. Κάθε εξουσία προορίζεται να ηττηθεί: η εξουσία του κράτους· η εξουσία της οικογένειας· η εξουσία των αφεντικών, των διευθυντών, των διαχειριστών που ενθρονίζουν τα κόμματα· η εξουσία της επιστήμης, της ιεραρχημένης γνώσης, της γνώσης που οι μεν παράγουν και οι δε καταναλώνουν. Το μέτωπο της άρνησης δεν ενσαρκώνεται σε κανένα θεσμοποιημένο κίνημα. Δεν θέτει κανένα πρότυπο ιδεατής κοινωνίας. Θέλει να απελευθερώσει την ελευθερία μέσα στον άνθρωπο, να δημιουργήσει μια ιστορία επιτέλους ανθρώπινη. Σ' αυτήν την άρνηση τυποποίησης υπάρχει μια τεράστια δυνατότητα για το μέλλον.

Ως κοινωνική δύναμη, αυτό το μέτωπο, για την ώρα, δεν είναι παρά μια πιθανότητα. Πρέπει να χτιστεί. Είναι δικό μας καθήκον. Η ιστορία προχωρεί με τρομακτική βραδύτητα. Μοιάζει με τους παγετώνες. Αλλά εμφορείται από μια εσχατολογία: για την ανθρώπινη συνείδηση, η απαιτούμενη δικαιοσύνη αυξάνει διαρκώς. Το καθήκον μας: να μεταμορφώσουμε σε πρακτικές διεκδικήσεις άμεσα πραγματοποιήσιμες, τις επιθυμίες της αλληλεγγύης, της ζωής που σήμερα είναι στην βάση τόσοων ενεργειών μικρών ομάδων, τόσοων ατομικών ετεροδοξιών.

Ο Missah Manouchian αγαπούσε να επαναλαμβάνει αυτήν την φράση του Jaures: «Η ευφυΐα, η σοφία, η αποφασιστικότητα του επαναστάτη, είναι λίγα μπροστά στην μοναδική αυτήν ιδιό-

Διαρκώς στο φως της δημοσιότητας μετά την έκδοση του τελευταίου βιβλίου του, ο Jean Ziegler, ομοσπονδιακός βουλευτής, διαμαρτύρεται επειδή λογοκρίθηκε από την ελβετική τηλεόραση.

τητα: την μεταμόρφωση των ιδεών που βασανίζουν τους ανθρώπους σε πρακτική δύναμη. Ο επαναστάτης είναι σαν τον οδηγό των βουνών. Δεν θα κριθεί για το ύψος της κορυφής που θα φθάσει, ούτε για τον χρόνο που θα κάνει ν' ανέβει, αλλά για το πόσους ανθρώπους μπορεί να πάρει μαζί του».

Οι κοινωνιολόγοι δεν πρέπει ν' αφήσουν να σβήσει μέσα τους αυτό το πάθος, ν' αφήσουν να εξαφανιστεί το αίσθημα της στράτευσης. Πρέπει ν' αρνηθούν να στερηθούν τη ιστορική τους αποστολή!

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

αντι

Κυκλοφορεί κάθε δεύτερη Παρασκευή

ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟ-ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ «ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ» ΤΟΥ ΡΑΚΙΝΑ

Του Δημήτρη Τσατσούλη*

1. Αν το πολυσημιακό σύστημα επικοινωνίας που υιοθετεί μια θεατρική παράσταση μπορεί να διαφοροποιείται διαχρονικά και διατοπικά, προσαρμοζόμενο σε ένα νέο κοινωνικό και ιδεολογικό-αισθητικό μοντέλο, δοκιμάζοντας έτσι την θεατρικότητα του κειμένου αλλά και καθιστώντας το όλο θεατρικό εγχείρημα «αναγνώσιμο»¹, το ίδιο το θεατρικό κείμενο διέπεται από κάποια βαθύτερη δομή που πρέπει αν εκλαμβάνεται ως το σημείο αναφοράς κάθε σκηνοθετικής ερμηνευτικής.

Ανεξάρτητα λοιπόν, από τις συγκυρίες και τους παράγοντες κάτω από τους οποίους προσλαμβάνει ο εκάστοτε θεατής το θεατρικό μήνυμα, παράγοντες που, ας σημειωθεί, αποτελούν, σήμερα, ένα ευρύ πεδίο έρευνας της κοινωνιο-σημειολογίας του θεάτρου², μια πρώτη προσέγγιση θα πρέπει να έχει στόχο της την προσπάθεια ανεύρεσης της βασικής εκείνης δομής του έργου που είναι ομολογή, σ' ένα φανταστικό επίπεδο, των κοινωνικών δομών που το γέννησαν και τις οποίες εξηγεί και αποκαλύπτει.

Το μελέτημά μου αυτό θα περιοριστεί επομένως, σ' αυτό το συγκεκριμένο στάδιο κοινωνιο-σημειολογικής προσέγγισης, που αφορά στον εντοπισμό της διαλογικής σχέσης των δομών θεατρικού έργου και κοινωνίας. Για την σαφέστερη παρουσίαση της τοποθέτησής μου θα χρησιμοποιήσω ένα συγκεκριμένο έργο, την τραγωδία «Ανδρομάχη» του Ρακίνα, ενώ σαν εργαλείο για την ανεύρεση της βαθιάς δομής του έργου θα χρησιμοποιήσω το μοντέλο δράσης του Γκρεμάς³ όπως το επεξεργάστηκε ειδικά για το θέατρο η ANNE UBERSFELD στο βιβλίο της LIRE LE THEATRE⁴. Ο «γενετικός δομισμός» που εισήγαγε στη λογοτεχνία ο LUCIEN GOLDMAN αλλά και άλλες κοινωνιολογικές πηγές θα με βοηθήσουν να θέσω περισσότερα ερωτήματα παρά να δώσω απαντήσεις πάνω στην «ομολογία» βαθιάς δομής του έργου και δομών της κοινωνίας που το γέννησε.

2. Το μοντέλο δράσης του GREIMAS αποτελεί ένα εργαλείο ανάγνωσης του θεατρικού κειμένου ενώ ταυτόχρονα αποβλέπει στην προσπάθεια κατασκευής μιας πρότασης που θα περικλείει στους όρους της το σύνολο του κειμένου και της οποίας οι συνταγματικές σχέσεις θα είναι η εικόνα των δομών αυτού του κειμένου. Η πρόταση αυτή αποτελεί την βαθιά δομή του κειμένου, την μακρο-δομή του που μας οδηγεί και μας αποκαλύπτει τον ιδεολογικό του πυρήνα. Μας επιτρέπει δε, περαιτέρω, να εντοπίσουμε το πραγματικό περιεχόμενο του διαλόγου που επιδιώκει ο συγγραφέας με το κοινό του μέσα από το πραγματικό αλλά μη αληθινό (φανταστικό) δημιουργήμα του που αποτελεί το θεατρικό έργο.

* Όπως φαίνεται από το σχήμα που παραθέτω (πίνακας I), το

μοντέλο δράσης αποτελείται από έξι δρώντα. Το κάθε δρων αποτελεί ένα στοιχείο που επιτελεί μέσα στα πλαίσια της βασικής πρότασης μία συνταγματική λειτουργία. Επιπλέον το κάθε δρων είναι ένα *σημείο* και επομένως απαλλαγμένο από οιοδήποτε είδους ψυχολογική επιβάρυνση, πράγμα που το αντιπαράθετει και διαφοροποιεί από το παραδοσιακό «πρόσωπο». Έτσι, ένα δρων, μπορεί να είναι μια αφηρημένη έννοια, ένα συλλογικό πρόσωπο ή ένα πρόσωπο που στερείται σκηνικής παρουσίας ενώ, ακόμη, πολλά πρόσωπα αλλά και αφηρημένες έννοιες μαζί μπορούν να συναποτελούν ένα δρων. Κατά την εξέλιξη του έργου, ένα πρόσωπο μπορεί να αλλάξει ρόλο δράσης, ενώ κάποια θέση δρώντος να μείνει κενή, πράγμα που έχει σημασιολογικές επιπτώσεις.

Η γραμματική πρόταση που προσπαθούμε να συντάξουμε με βάση το μοντέλο δράσης είναι της τάξης: Μια Πηγή Δράσης (πρόσωπο ή αφηρημένη έννοια) υποβάλλει στο Υποκείμενο να αναζητήσει ένα Αντικείμενο προς όφελος ενός Ευεργετούμενου. Στην προσπάθειά του αυτή, το Υποκείμενο δράσης έχει κάποιον ή κάποιους Βοηθούς αλλά και κάποιον ή κάποιους Αντιπάλους⁵.

Είναι ευνόητο ότι η δραματική δομή ενός έργου μας προσφέρει την ευκαιρία να κατασκευάσουμε πολλά μοντέλα δράσης είτε σ' έναν οριζόντιο, είτε σ' έναν κάθετο άξονα: Αφ' ενός δηλαδή, ακολουθώντας πράξη προς πράξη το έργο δημιουργούμε μια σειρά πολλαπλών μοντέλων είτε, αφετέρου, τοποθετώντας στη θέση του Υποκειμένου της δράσης εναλλάξ, όλα τα πρωταγωνιστικά τουλάχιστον πρόσωπα του έργου. Ολισθηρότητα και πολλαπλότητα των μοντέλων δράσης είναι ενδεικτικά στοιχεία της πλοκής και δραματουργικής εξέλιξης του έργου⁶.

3. Παραθέτω εδώ τα πολλαπλά μοντέλα δράσης που μας προσφέρει η «Ανδρομάχη» του Ρακίνα (πίνακας II), ενώ γίνεται ορατή η ολισθηρότητα που πολλά από αυτά παρουσιάζουν κατά την εξέλιξη του έργου. Εξάλλου, τα πρόσωπα που τοποθετώ μέσα σε αγκύλες παρουσιάζουν έντονη κινητικότητα και περνούν συχνά από την μια θέση στην αντίθετή της.

Θα μπορούσαμε, χάριν παραδείγματος, να διαβάσουμε ένα από τα παραπάνω μοντέλα, ας πούμε εκείνο που έχει σαν Υποκείμενο δράσης την Ερμιόνη (πίνακας II2α). Η πρόταση που προκύπτει είναι η εξής: Ο έρωτας αλλά και η τιμή της υποχρεώνουν την Ερμιόνη να επιδιώκει τον γάμο της με τον Πύρρο προς

* Ο Δημήτρης Τσατσούλης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1952. Σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες και Γαλλική Φιλολογία στην Αθήνα και Κοινωνιολογία και Διεθνές Δίκαιο στο Παρίσι.

όφελος της ίδιας αλλά και της Ελλάδας την οποία εξίσου προσβάλλει μια τυχόν άρνηση του Πύρρου, και επιλογή τελικά, της Ανδρομάχης, της ξένης και αιχμάλωτης πολέμου που έχει στην Αυλή του. Βοηθοί, στην επιθυμία αυτή της Ερμιόνης είναι οι Έλληνες, ενώ αντίπαλος ο Πύρρος που αγαπάει την Ανδρομάχη. Αμφισβητούμενες οι θέσεις του Ορέστη, ο οποίος από την θέση του βοηθού της Ερμιόνης περνάει σ' εκείνη του αντιπάλου ως προς τον γάμο της με τον Πύρρο μια και επιθυμεί ο ίδιος να την παντρευτεί, και της Ανδρομάχης που, χωρίς η ίδια να παίρνει θέση στην επιθυμία της Ερμιόνης, κινεί τις θέσεις των άλλων προσώπων ανάλογα με την απόφαση που αυτή τελικά θα πάρει σχετικά με τον γάμο της με τον Πύρρο.

Η διατύπωση αυτής της πρότασης φυσικά έγινε εκτεταμένα ώστε να υπενθυμίσω κάπως και την «υπόθεση» της «Ανδρομάχης». Το επόμενο μοντέλο με Υποκείμενο δράσης πάλι την Ερμιόνη (πίνακας II,2β) και που καθορίζει τις πράξεις IV και V, μας δίνει την εξής σαφέστερη ως προς τους ρόλους των δρώντων πρόταση: Η ζήλεια και η πληγωμένη τιμή ωθούν την Ερμιόνη να επιθυμεί τον θάνατο του Πύρρου προς όφελος της ίδιας, πιθανόν της Ελλάδας αλλά κυρίως της Τροίας. Σ' αυτό συμπαράστατες έχει τον Ορέστη (που εκτελεί τον φόνο) και τους Έλληνες, ενώ αντιπάλους την Ανδρομάχη (χήρα πλέον του Πύρρου) και την Ήπειρο (την πατρίδα του). Αυτό το μοντέλο δράσης είναι σημαντικό, διότι μας δείχνει, τελικά, τον πραγματικό ευεργετούμενο της δράσης, άσχετα με τυχόν ψυχολογικές διαθέσεις του προσώπου. Η Ερμιόνη, ως σημείο πλέον, βρίσκεται σε μια σχέση αλληλοεπίδρασης με άλλα σημεία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το καλούμενο *ιδεολογικό τρίγωνο*,⁷ που σχηματίζεται από τα δρώντα Υποκείμενο/Αντικείμενο/Ευεργετούμενος, μας διαφωτίζει ως προς την πραγματική σημασία της λύσης. Μας επιτρέπει δηλ. να δούμε την ύπαρξη μιας διαχρονικότητας μέσα στο τυπικό μοντέλο δράσης, ένα πριν και ένα μετά. Έτσι, αν η δράση της Ερμιόνης γίνεται για τον εαυτό της, η συνέπεια αυτής της δράσης αναφέρεται μακροπρόθεσμα στην Τροία η οποία, στο πρόσωπο της Ανδρομάχης —χήρας του Πύρρου και άρα Βασίλισσας της Ηπείρου— αναγεννάται από τις στάχτες της.

Αν επέμεινα κάπως περισσότερο στο μοντέλο δράσης με Υποκείμενο την Ερμιόνη είναι διότι αποτελεί το σημαντικότερο, αμέσως μετά από εκείνο της Ανδρομάχης μοντέλο, ως προς την δραματική εξέλιξη του έργου. Είναι εξάλλου ενδεικτικό ότι οι μεγαλύτερες τραγωδίες προτιμούν το ρόλο της Ερμιόνης και από εκείνον της Ανδρομάχης, λόγω της υπερβολικής συναισθηματικής και ψυχολογικής φόρτισης που απαιτεί ο ρόλος αυτός. Ωστόσο, εναπόκειται στην διακριτική ευχέρεια του σκηνοθέτη και της σκηνοθετικής γραμμής που αυτός ακολουθεί για το αν θα προτιμήσει μια διπλή ανάγνωση του έργου, εισάγοντας μια διαλογική σχέση μεταξύ των δύο μοντέλων δράσης ή και αντιπαράθετοντας τα ή αντίθετα θα προτιμήσει να πριμοδοτήσει, προς όφελος μόνως της βαθιάς δομής του έργου, εκείνο, της Ανδρομάχης, πιο διακριτικό σίγουρα αλλά και αναμφισβήτητο πιο σημαντικό, αφού όχι μόνον κινεί όλα τα άλλα μοντέλα αλλά περικλείει μέσα του το βαθύτερο νόημα της τραγωδίας όπως θα δούμε αμέσως.

4. Για να προσδιοριστεί με βεβαιότητα το πρόσωπο που θα αποτελέσει το Υποκείμενο του βασικού μοντέλου δράσης θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε το Υποκείμενο αυτό όχι αυτόνομα αλλά σε συνδυασμό με το Αντικείμενο της επιθυμίας του. Επομένως,

Υποκείμενο είναι εκείνο γύρω από την επιθυμία του οποίου περιστρέφεται η δράση, δηλ. ολόκληρο το μοντέλο δράσης και που κινεί όλο το κείμενο⁹. Η απόφαση της Ανδρομάχης, σχετικά με το Αντικείμενο της επιθυμίας της, όχι μόνον αποτελεί το επίκεντρο όλης της δράσης αλλά και προσδίδει στο όλο έργο τον χαρακτήρα της τραγωδίας. Ας θυμίσουμε εξάλλου εδώ, ότι η «Ανδρομάχη» έχει συχνά κατηγορηθεί, λόγω της πλοκής της, που σε μια απλουστευμένη μορφή δείχνει τέσσερα πρόσωπα να αγαπιούνται χωρίς ανταπόκριση, σαν αστικό δράμα. Και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, αν μια σκηνοθετική γραμμή επιλέξει τον τονισμό όλων, εξίσου, των μοντέλων δράσης, ενισχύοντας την πολυφωνία του έργου, θα αποδώσει ένα τέτοιο σκηνικό αποτέλεσμα.

Παρατηρώντας τώρα, τα δύο πρώτα μοντέλα δράσης με Υποκείμενο την Ανδρομάχη (πίνακας III α,β) διαπιστώνουμε μία πλήρη αντιστοιχία στην αντιστροφή των βασικών δρώντων. Η συζυγική πίστη ('Εκτωρ) και η μητρική αγάπη (Αστυάναξ) καταλαμβάνουν τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο μοντέλο τις δύο άκρες αντιτιθέμενες θέσεις, της Πηγής Δράσης και του Αντιπάλου, που στο σημασιολογικό επίπεδο αποκαλύπτουν την σύγκρουση δύο δυνάμεων καθώς και τις αντιθετικές επεμβάσεις που δέχεται το Υποκείμενο ως προς το Αντικείμενο της επιθυμίας του. Στο μυθικό μοντέλο δράσης η σύγκρουση των δύο αυτών δρώντων θα έπαιρνε την μορφή της σύγκρουσης μεταξύ δυνάμεων του καλού και του κακού¹⁰. Η έννοια της σύγκρουσης εδώ προσλαμβάνει συγχρόνως κοινωνικό χαρακτήρα μια και η Τροία (η Κοινωνία) βρίσκεται ταυτόχρονα και στις δύο αυτές αντικρουόμενες θέσεις. Πρόκειται στην ουσία για μια σύγκρουση αξιών που θα έπρεπε κανονικά να συνυπάρχουν αρμονικά. Σημάδι που δείχνει ότι πρόκειται για μια κρίση που διαπερνά τόσο το άτομο όσο και την κοινωνία. Κρίση θεσμική με συνέπεια την εμφάνιση ανομικών φαινομένων. Επιπλέον, ενδεικτικό της μοναχικής πορείας του Υποκειμένου είναι και η απουσία δρώντος στον ρόλο του βοηθού. Αντίθετα, όλα τα υπόλοιπα πρόσωπα της τραγωδίας καταλαμβάνουν εναλλασσόμενα στα δύο μοντέλα, την θέση του δρώντος «Αντίπαλος».

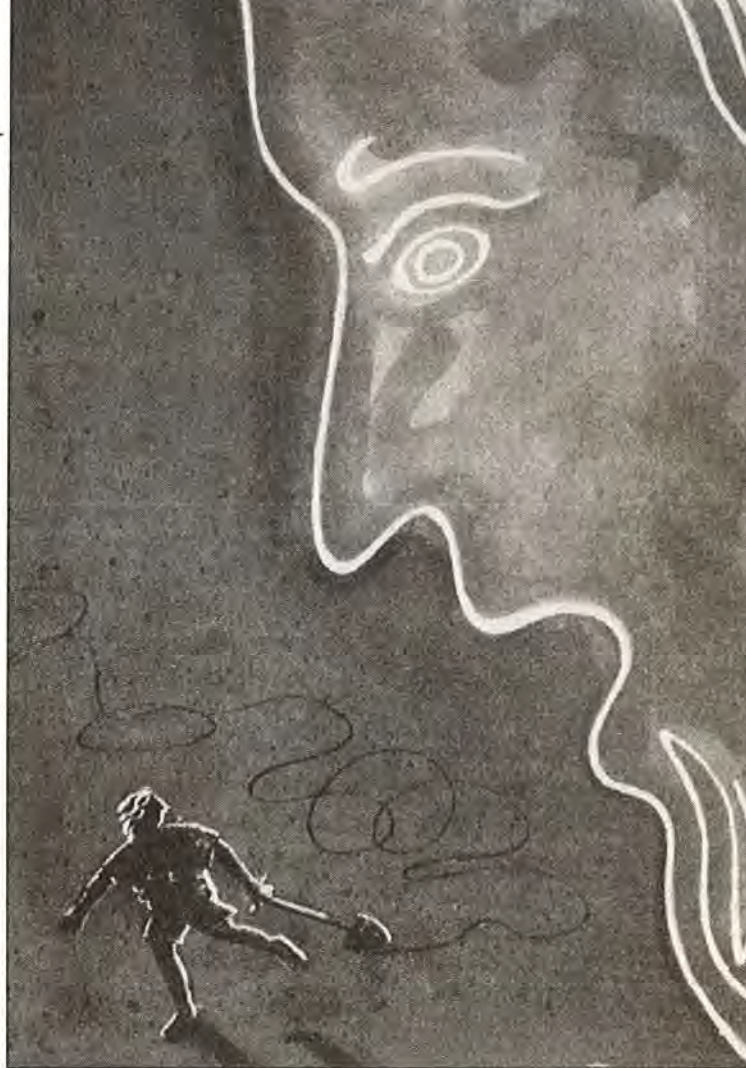
Περνώντας τώρα στο τρίτο μοντέλο δράσης με Υποκείμενο την Ανδρομάχη (πίνακας IIIX), βλέπουμε ότι οι σχέσεις αποκαθίστανται: Η επιθυμία του Υποκειμένου διαμορφώνεται σύμφωνα με την εντολή του διπλού δρώντος 'Εκτωρ-Αστυάναξ¹¹ δηλ. συνδυασμός συζυγικής πίστης και μητρικής αγάπης στο οποίο προστίθεται και η Τροία. Ενδεικτικό της άρσης της σύγκρουσης που επετεύχθη είναι και το γεγονός ότι και τα τρία αυτά δρώντα παύουν να καταλαμβάνουν θέση στον ρόλο του Αντιπάλου στον οποίο περνά η Ελλάδα με τους εκπροσώπους της Ερμιόνη και Ορέστη, δημιουργώντας έτσι μία θεμιτή αντιπαράθεση στα πλαίσια του ίδιου βασικού τριγώνου¹². Πηγή Δράσης/Υποκείμενο/Αντίπαλος. Επίσης, η θέση του ευνοούμενου, που καταλαμβάνει μονίμως η Τροία, μας δείχνει, στα πλαίσια του ιδεολογικού τριγώνου, ποιο είναι το νόημα της επιδιωκόμενης λύσης. Εκείνος τελικά που επωφελείται από τη δράση του Υποκειμένου Ανδρομάχη (όπως εξάλλου και από την δράση του Υποκειμένου Ερμιόνη που είδαμε νωρίτερα ή και των υποκειμένων των άλλων μοντέλων δράσης όπως φαίνεται στον πίνακα II 1 και 3, είναι η Τροία υπό μία διπλή έννοια: και η ζωή του Αστυάνακτα (του μέλλοντα βασιλιά της Τροίας) διασώζεται αλλά και η μνήμη του 'Εκτωρα διαιωνίζεται με την αιώνια πίστη της Ανδρομάχης. Τέ-

λος, την θέση του βοηθού, καταλαμβάνει ο θάνατος. Το Υποκείμενο, ορμώμενο από την διπλή πλέον πηγή δράσης δεν έχει άλλη επιλογή από τον λευκό γάμο με τον Πύρρο. Για να μείνει όμως αυτός ο γάμος λευκός θα πρέπει αμέσως μετά να αυτοθυσιαστεί. Για άλλη μια φορά φαίνεται εδώ η σπουδαιότητα του ευνοούμενου, θέση που σε καμιά περίπτωση δεν καταλαμβάνει το δρων Ανδρομάχη όπως συμβαίνει στα υπόλοιπα μοντέλα δράσης που παραθέτω με διαφορετικά υποκείμενα και στα οποία η ταύτιση υποκειμένου και ευνοούμενου δείχνει την *ατομικιστική* έννοια του δράματος. Το σημειολογικό ερώτημα κλειδί που τίθεται πλέον στην περίπτωση του μοντέλου με Υποκείμενο την Ανδρομάχη είναι το πώς θα φανεί επί σκηνής, ώστε να διευκολυνθεί η πρόσληψη του μηνύματος αυτού από τον θεατή, η κοινωνικο-ιστορική σημασία της λύσης του έργου.

5. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα επιχειρήσουμε τώρα να αντικαταστήσουμε τις συνταγματικές από παραδειγματικές σχέσεις¹³ των όρων του γι' αυτού μοντέλου δράσης ώστε να αποκαλυφθεί η βαθιά δομή, ο ιδεολογικός πυρήνας του έργου. Η πρόταση που προκύπτει είναι η ακόλουθη (πίνακας IV): η ολοκλήρωση της προσωπικότητας ωθεί το Υποκείμενο στην αναζήτηση της ένωσης των αντιθέτων με Βοηθό τον θάνατο και Αντίπαλο την χώρα υποδοχής (Ελλάδα), προς όφελος της χώρας προέλευσης (Τροία). Εδώ, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψη βέβαια ότι η χώρα προέλευσης δεν υπάρχει πλέον πουθενά αλλού και ό,τι διασώζεται απ' αυτήν βρίσκεται εντός της χώρας υποδοχής, διεκδικώντας την δική του θέση.

Το *τρίγωνο σύγκρουσης ή δράσης*¹⁴, που απαρτίζεται από τα δρώντα Υποκείμενο/Αντικείμενο/Αντίπαλος, μας διαφωτίζει ως προς την ουσία της δράσης: την επιθυμία ένωσης των αντιθέσεων του Υποκειμένου —που στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι η συνύπαρξη της συζυγικής πίστης και της μητρικής αγάπης— αντιμάχεται η ευρύτερη κοινωνική ομάδα, μέσα στους κόλπους της οποίας βρέθηκε το Υποκείμενο. Ο λευκός γάμος άλλωστε, που είδαμε στο προηγούμενο μοντέλο να κατέχει την θέση του Αντικειμένου, δεν είναι παρά μια αντίστοιχη προσπάθεια επίτευξης του αδυνάτου. Και αυτό επιτυγχάνεται μόνον με βοηθό τον θάνατο. Για να κατανοήσουμε όμως την σχέση που διέπει τα δρώντα Υποκείμενο και Αντικείμενο, δηλ. την βαθύτερη σημασία του «βέλους της επιθυμίας» που τα συνδέει, θα πρέπει να ανατρέξουμε στο καλούμενο *ψυχολογικό τρίγωνο*¹⁵. Είναι αυτό που απαρτίζεται από τα δρώντα Πηγή Δράσης/Υποκείμενο/Αντικείμενο. Το Αντικείμενο δεν επιλέγεται από μια εσωτερική παρόρμηση και προτίμηση του Υποκειμένου, αλλά από ένα σύνολο κοινωνικο-ιστορικών προδιαγραφών βάσει των οποίων κινείται. Η Πηγή Δράσης μας παραπέμπει στην *καταγωγή* της δράσης που συχνά βρίσκεται και εκτός των πλαισίων του δεδομένου κειμένου. Έτσι, η *ολοκληρωμένη προσωπικότητα* της Ανδρομάχης, ανάγεται στο μυθολογικό της πρότυπο, της υποδειγματικής συζύγου και μητέρας, πρότυπο στο οποίο η τραγωδία του Ρακίνα κάνει αναφορές αλλά σαν κάτι το εκτός του συγκεκριμένου κειμένου, σ' ένα «άλλοτε και αλλού» που αντιπαρατίθεται στο «εδώ και τώρα» των διαδραματιζομένων επί σκηνής¹⁶.

Η ολοκληρωμένη αυτή προσωπικότητα δεν νοείται, άρα, εκτός του φυσικού της πλαισίου, της κατεστραμμένης δηλαδή Τροίας, η κατάνηση της οποίας συνοδεύτηκε από κατάλυση αξιών, των θεσμικών πλαισίων αλλά και της προσωπικότητας του

ατόμου, πράγμα που αποτελεί φυσική συνέπεια κοινωνικοϊστορικών μετασχηματισμών, άπια των οποίων μπορεί να είναι και ο πόλεμος. Η Ανδρομάχη, που παρουσιάζεται στην τραγωδία, είναι η πρώτην πριγκίπισσα και νυν αιχμάλωτη πολέμου, η πρώτην σύζυγος και κόρη των ισχυρών και γενναίων ανδρών και νυν αβοήθητη γυναίκα και έρμαιο των νικητών. Η ανασύνθεση ωστόσο της προσωπικότητάς της αναφέρεται από το παρελθόν μόλις τίθεται μπροστά της και ο πραγματικός κατακερματισμός της, η επιλογή δηλ. μεταξύ συζυγικής πίστης και μητρικής αγάπης. Την σύμφυτη αυτή σύγκρουση και το *αδύνατον του δυνατού*¹⁷ παρουσίασα προηγουμένως αναλύοντας τα δύο πρώτα μοντέλα δράσης. Εξάλλου το ίδιο το κείμενο της τραγωδίας μας παρέχει το κλειδί ώστε να εντοπίσουμε αυτή την πηγή δράσης, την τοποθετημένη στο παρελθόν, όταν μας δίνει την Ανδρομάχη να καταφεύγει στον τάφο του Έκτωρα, προκειμένου να δώσει την λύση. Τάφο/κενοτάφιο φυσικά που δεν σημαίνει παρά επικοινωνία με το «αλλού και άλλοτε» το οποίο διατηρεί την ολοκληρωμένη της προσωπικότητα. Όταν θα επιστρέψει, εκείνο που θα φέρει μαζί της είναι μνήμες και λόγια του Έκτωρα, που μέσα από σύνθετους μηχανισμούς αλληπάλληλων ταυτίσεων¹⁸ (ταύτιση Έκτωρα-Αστυάνακτα και ταύτιση Ανδρομάχης Έκτωρα: στίχοι 1024, 1072) θα την κάνει να επιζητήσει το διπλό αντικείμενο επιθυμίας της: και την πίστη της στον Έκτωρα και την σωτηρία του Αστυάνακτα. Το *ιδεολογικό τρίγωνο*, τέλος, που δεν αλλάζει σε σύγκριση με το προηγούμενο μοντέλο δράσης που αναλύσαμε, δείχνει, υπενθυμίζω απλώς, το νόημα της λύσης: την προβολή της δράσης του Υποκειμένου στο μέλλον, που σημαίνει την αναβίωση της Τροίας, ή με άλλα λόγια την αναγέννηση και επιβίω-

ση, μέσα στον εχθρικό χώρο της χώρας υποδοχής, της χώρας προέλευσης του Υποκειμένου. Δεν θα πρέπει τέλος εδώ, να αγνοηθεί ο ρόλος του δρώντος Αντίπαλος, που τον καταλαμβάνει η Ελλάδα, στη σχέση με τα άλλα δρώντα του *βασικού τριγώνου* που περιλαμβάνει επίσης την Πηγή Δράσης και το Υποκείμενο/-Αντικείμενο. Ο Αντίπαλος-Ελλάδα, είναι ταυτόχρονα ο χώρος δράσης του Υποκειμένου, άρα η ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του, πρέπει να επιτευχθεί μέσα στον χώρο αυτόν, άρα και σε σύγκρουση μ' αυτόν¹⁹.

Όταν όμως η προσπάθεια ολοκλήρωσης ενός ατόμου σύμφωνα με τις πανανθρώπινες κοινωνικές αξίες έρχεται σε σύγκρουση με το κοινωνικό σύνολο, τότε η κρίση ενυπάρχει μέσα στο ίδιο το κοινωνικό σύνολο. Διότι από την στιγμή που ένα ανθρώπινο ον απομονώνεται προκειμένου να βρει την ταυτότητά του (την ατομικότητά του) και μένει αβοήθητο από το κοινωνικό σύνολο (απουσία δρώντος προσώπου στην θέση του βοηθού και παρουσία του θανάτου), αυτό σημαίνει ότι υπάρχει σύγκρουση μεταξύ δύο σημείων λογικής που πηγάζουν από την ίδια την κοινωνία. Ελάχιστα δε, ενδιαφέρει αν η ιδεολογική αυτή κρίση προκύπτει από την ύπαρξη μιας ετερογένειας στα πλαίσια της κοινωνίας. Η ατομοποίηση²⁰, η τοποθέτηση δηλαδή του ατόμου στο σταυροδρόμι των πληροφοριών, στο σημείο εκείνο του κατόχου μίας γνώσης που οι άλλοι αγνοούν, η αποκάλυψη εμπρός του, της συμβατικότητας που δείχνει τις σχέσεις και τις αξίες, δεν μπορεί παρά να το οδηγήσει στο περιθώριο, στην μοναδικότητα, στην τραγικότητα²¹. Έτσι δικαιολογείται γιατί η Ανδρομάχη, απ' όλα τα πρόσωπα της ομώνυμης τραγωδίας, είναι το μοναδικό πραγματικά τραγικό πρόσωπο. Το πάθος για το αδύνατο (χαρακτηριστικό και αυτού που θα αποκαλούσαμε εγκληματική προσωπικότητα)²², δηλαδή η δίχως όρια επιθυμία ενός ατόμου να ξεπεράσει τους φραγμούς της κοινωνίας του, μας επιτρέπει, ταυτόχρονα να αντιληφθούμε την ύπαρξη ανομίας: ενός φαινομένου που χαρακτηρίζει τις μεταβατικές περιόδους, περιόδους βαθείας κρίσης και που διαρκούν μέχρι την πραγματοποίηση της αναμενόμενης αλλαγής²³. Η ατομοποίηση ανάγεται τότε σ' εκείνο το σύμβολο-προάγγελο της αλλαγής, ενώ τα άτομα που την επιδιώκουν καθίστανται τα εσταυρωμένα θύματα της αλλαγής που ακόμα δεν έγινε. Η Ανδρομάχη σαν σημείο, τίθεται στο μεταίχμιο αυτού του περάσματος: της ανασύστασης της Τροίας, της ένταξης δηλ. μίας περιθωριακής κοινωνικής οντότητας στα πλαίσια μίας κυρίαρχης κοινωνίας. Και με την δράση της οδηγεί ακόμη και αυτή την αντιπρόσωπο της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, την Ερμιόνη, να δράσει τελικά προς την ίδια κατεύθυνση, έστω και άθελά της.

6. Από το σημείο αυτό, η «ομολογία» της βαθείας δομής του έργου, του ιδεολογικού του πυρήνα, με τις δομές της γαλλικής κοινωνίας του 17ου αιώνα, είναι προφανής. Κοινωνία μεταβατική, άρα και κοινωνία βαθείας κρίσης, σημαδεύεται ταυτόχρονα από αναντίρρητες αντιθέσεις. Το θέατρο του Ρακίνα τοποθετείται στο επίκεντρο μίας απ' αυτές τις συγκρούσεις: της κοσμοθεωρίας των γιανσενιστών, ομάδας προέλευσης του συγγραφέα και εκείνης των Βερσαλλιών, ομάδας κυρίαρχης και φορέα της άρχουσας ιδεολογίας της συγκεκριμένης κοινωνίας²⁴. Όπως απέδειξε ο GOLDMANN στην μελέτη του «Ο κρυμμένος Θεός» και χρησιμοποιώντας την μέθοδο του γενετικού δομισμού, τόσο τα έργα του Ρακίνα όσο και οι PENSEES του Πασκάλ είναι, με

λανθάνοντα τρόπο επενδυμένα με την κοσμοθεωρία (VISION DU MONDE) ενός γιανσενιστή. Η μέθοδος αυτή αποκαλείται γενετικός δομισμός διότι μελετά την γένεση και ερμηνεία του λογοτεχνικού έργου, προσπαθώντας να προσδιορίσει την *ομολογία* (HOMOLOGIE) μεταξύ των νοητικών δομών του κόσμου του έργου και των νοητικών δομών της κοινωνίας ή κοινωνικής ομάδας η οποία το γέννησε²⁵. Ο Goldmann, για να προσδιορίσει τη σχέση αυτή, ακολουθεί δύο στάδια: εκείνο της *κατανόησης ή ερμηνείας* και εκείνο της *εξήγησης*²⁶. Εφαρμόζοντας την θεωρία αυτή στα έργα του Πασκάλ και Ρακίνα, στο έργο του «Ο κρυμμένος Θεός» (Le Dieu Caché), ο Goldmann πιστοποιεί ότι και οι δύο αυτοί συγγραφείς χαρακτηρίζονται από μία *τραγική κοσμοθεωρία* και με βάση αυτή την διαπίστωση ερμηνεύει το έργο τους. Στην συνέχεια εντάσσει τους δύο αυτούς συγγραφείς στο γιανσενισμό από τον οποίο έχουν και οι δύο επηρεαστεί και με βάση την κοσμοθεωρία που χαρακτηρίζει την ομάδα αυτή, εξηγεί την τραγική κοσμοθεωρία τους. Έτσι, ερμηνεύοντας τον Γιανσενισμό εξηγεί το έργο των δύο συγγραφέων. Όμως, αυτό δεν είναι αρκετό. Για να εξηγήσει τον Γιανσενισμό τον εντάσσει στο μεγαλύτερο σύνολο που ανήκει, την ευγένεια της τηβέννου, αστική κοινωνική ομάδα που προσπαθεί να ενταχθεί στην παλιά αριστοκρατία του ξίφους. Έτσι, ερμηνεύοντας την ευρύτερη αυτή κοινωνική ομάδα εξηγεί τον Γιανσενισμό και την τραγική κοσμοθεωρία του²⁷.

Αν ωστόσο, η θεωρία του Goldmann, όπως είδαμε παραπάνω, δίνει όλα εκείνα τα εφόδια για να ερμηνεύσουμε και να εξηγήσουμε μέσα από τις ευρύτερες κοινωνικές δομές, τις νοητικές δομές του έργου του Ρακίνα και πως αυτό το «όλα ή τίποτα» που χαρακτηρίζει την δραματολογία του θεάτρου του εκφράζει την τραγικότητα μίας ολόκληρης εποχής²⁸, η ίδια αυτή ανάλυση αφήνει ανεξερεύνητο ένα άλλο στοιχείο που μας αναγκάζει να επιστρέψουμε και πάλι στο έργο. Πρόκειται για την διαφορά που χαρακτηρίζει τις τραγωδίες του Ρακίνα από το έργο (τις Pensées) του Πασκάλ.

Και κάτι τέτοιο μπορεί να εξηγηθεί αν λάβουμε υπόψη μας ότι ενώ οι Pensées του Πασκάλ γράφτηκαν για να διαβαστούν από τους Γιανσενιστές, οι τραγωδίες του Ρακίνα γράφτηκαν για να παιχθούν στις Βερσαλίες, μπροστά δηλαδή ακριβώς στο κοινό που οι Γιανσενιστές καταδίκασαν²⁹. Επί πλέον, ο Ρακίνας, εκφράζει την κοσμοθεωρία των Γιανσενιστών μέσα από μία μορφή, ένα είδος που αυτοί είχαν επίσης καταδικάσει, δηλαδή το θέατρο.

Ο Ρακίνας ωστόσο, δεν προσπαθεί να επιτύχει τίποτα λιγότερο απ' ό,τι και η Ανδρομάχη του. Η ατομοποίησή του, ο δρόμος του προς την ολοκλήρωση του κοινωνικού του «εγώ», δεν μπορεί παρά να επιζητά την ένωση των αντιθέτων. Θέατρο και καταδίκη του κόσμου, καταδίκη του κόσμου μέσω του θεάτρου, συνύπαρξη σ' ένα σημείο της κοσμοθεωρίας των Γιανσενιστών και εκείνης των Βερσαλλιών, καταδίκη των Βερσαλλιών παρουσιάζοντας μπροστά τους θεατρική παράσταση, ιδού ο τρόπος που εφευρίσκει ο Ρακίνας για να διδάξει πώς να είσαι ο εαυτός σου, πώς δηλαδή να ζεις στον κόσμο έστω κι αν κόσμος είναι διεφθαρμένος και δεν υπάρχει φυγή απ' αυτόν. Ο Ρακίνας καθιστά το θέατρο του ένα σημείο που κυκλοφορεί μεταξύ δύο ομάδων, διακηρύσσοντας την ατομοποίηση, δηλαδή την γνώση του, δηλαδή την σύνθεση των αντιθέτων. Τηρουμένων πάντοτε των αναλογιών, η σύγχρονη εποχή μας έχει να παρουσιάσει εδώ ανά-

λογα παραδείγματα μίας τέτοιας προσπάθειας σύνθεσης και το θέατρο του Αντονέν Αρτώ αλλά κυρίως του Ζαν Ζενέ είναι σίγουρα δύο απ' αυτά. Ο ευνοούμενος, για να θυμηθούμε τελειώνοντας το μοντέλο δράσης μας, και σ' αυτήν την περίπτωση παραμένει πάντοτε η μετασχηματιζόμενη κοινωνία μας που μέσα απ' αυτόν τον μετασχηματισμό της αναπτύσσει τεράστιες δυνατότητες αφομοίωσης και άρα εξουδετέρωσης παντός είδους περιθωριακών ιδεολογιών ή αντιθέτων προς την κυρίαρχη κοσμοθεωριών. Ιδεολογίες και κοσμοθεωρίες που πηγάζουν από κοινωνικές ομάδες με διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά βιώματα αλλά και που εντάσσονται, παρόλα αυτά, στην ίδια κοινωνία, επηρεάζοντάς την και διαμορφώνοντάς την μέσα από τις εσωτερικές συγκρούσεις ή αντιφάσεις της. Έγκειται μόνο, σ' εκείνα τα προικισμένα άτομα, που διαθέτουν την ποιητική ιδιοφυΐα, να συλλάβουν και να εκφράσουν καλύτερα τούτες τις κοσμοθερίες των ομάδων τους³⁰.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τη σύγχρονη «αναγνωσιμότητα» ενός κλασσικού θεατρικού έργου και τη διαμάχη της κριτικής πάνω στις σύγχρονες επεμβάσεις παραπέμπω σε σύντομο και κατατοπιστικό άρθρο του Σάββα Πατσαλίδη «Η σύγχρονη θεατρική κριτική στην Ελλάδα. Κι ένας αντίλογος», *Πολίτης*, 102, Δεκ. 1989, 65-71 όπου και γράφει ενδεικτικά: «καμιά **παρουσία** δεν είναι «φυσιολογική», αφού είναι απλώς το παράγωγο συγκεκριμένων νόμων, συνεχώς μεταβαλλόμενων, το αποτέλεσμα κοινωνικο-ιστορικών δεδομένων — πράγμα που σημαίνει ότι σε κάθε ανάγνωση του αρχαίου κειμένου επιβάλλεται να δούμε, πέραν από τα «αιώνια» μηνύματά του, και μια διάσταση του θεάτρου που να μην δεν εμφανίζεται στο σανίδι, εντούτοις καθορίζει τι θα εμφανιστεί στο σανίδι. Κι αυτή είναι «η πραγματιστική». Το πρόβλημα έχει ιδιαίτερα απασχολήσει τον **αποδομισμό**. Βλ. σχετικά Jacques Derrida, *De la grammatologie*, Paris, Minuit, 1967. Επίσης, για την ερμηνευτική ανάγνωση του έργου από τον σκηνοθέτη, παραπέμπω στην Μαρίκα Θωμαδάκη, «Η επέμβαση του σκηνοθέτη στην διαδικασία της παράστασης», *Εκκύκλημα*, 20, 1989, 20—23.

2. Ο κλάδος αυτός της κοινωνιο-σημειολογίας του θεάτρου ασχολείται με την αισθητική της **πρόσληψης** του θεατρικού έργου από τον θεατή και εξετάζει τον ενεργό ρόλο του τελευταίου στην παραγωγή του νοήματος. Η επάρκεια του θεατή να συλλάβει το μήνυμα (θέμα που άπτεται ποικίλων γλωσσικών και παραγλωσσικών παραγόντων), η αναγνωστική και ερμηνευτική του ικανότητα, η ταύτιση, η αποστασιοποίηση ή η «απάρνηση» του θεατή μπροστά στα θεατρικά δρώμενα, η δυνατότητα επανάδρασης και το καλούμενο «ζωντανό» θέατρο, ο «ορίζοντας αναμονής» ή «προσανατολισμός» που τοποθετεί ένα συγκεκριμένο έργο εντός ή εκτός των ορίων των θεατρικών συμβάσεων (βλ. και τους σχετικούς όρους υπερ-κωδικοποίηση και υπο-κωδικοποίηση που χρησιμοποιεί ο Umberto Eco, *Θεωρία Σημειωτικής*, Αθήνα, Γνώση, 1987) αλλά και το πρόβλημα του χώρου και του χρόνου της θεατρικής παράστασης (σχέση σκηνής-πλατείας, α-

νοιχτό-κλειστό θέατρο, χωρο-χρόνος του έργου και της παράστασης κλπ.) αποτελούν θέματα αυτής της προσέγγισης. Παραπέμπω ενδεικτικά στα άρθρα του Σ. Πατσαλίδη και παραθέτω στη βιβλιογραφία και στο συλλογικό *La relation théâtrale*, P.U. de Lille, 1980, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία για τα ζητήματα αυτά.

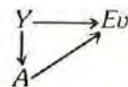
3. A.J. Greimas, *Sémantique structurale*, P.U.F. 1986.

4. Anne Ubersfeld, *Lire le Théâtre*, Paris, Ed. Sociales, 4e édition, 1982.

5. Βλ. *Lire le Théâtre*, σ. 62—63.

6. Βλ. *Lire le Théâtre*, για την πολλαπλότητα των μοντέλων δράσης (modèles multiples), σελ. 81 και την ολισθηρότητα (glissement) σελ. 91.

7. Βλ. *Lire le Théâtre*, «le triangle idéologique», σελ. 80, το οποίο έχει την ακόλουθη μορφή:

8. Βλ. μεταξύ άλλων, Georges Le Bidois, *La vie dans la tragédie de Racine*, Paris, éd. J. de Girard, 1929, 9e éd.

9. Πρβλ. *Lire le Théâtre*, σελ. 71.

10. Για την ανάλυση του μυθικού μοντέλου δράσης και τη διάθρωση των δρώντων και των μεταξύ τους σχέσεων βλ. τα ιδιαίτερα κατατοπιστικά κείμενα του Vladimir Propp, «Οι διαφορετικοί τρόποι εισόδου νέων δρώντων προσώπων στην πορεία της δράσης» (απόσπασμα μεταφρασμένο στα ελληνικά από το βασικό έργο του *Morphologie du conte*, Seuil 1970), του A.J. Greimas «Σκέψεις για τα μοντέλα δράσης» και Ερατοσθένη Καψωμένου, «Μεθοδολογικές προτάσεις για την ανάλυση της αφήγησης». Όλα τα παραπάνω κείμενα συμπεριλαμβάνονται στο Αφιέρωμα στη Σημειολογία του περιοδικού *Νεοελληνική Παιδεία*, 9, Άνοιξη 1987.

11. Το διπλό δρων Έκτωρ/Αστυνάας και η πλήρης

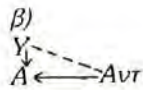
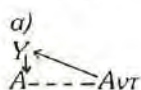
ταύτισή τους λειτουργεί, στην τραγωδία του Ρακίνα, σε όλα τα επίπεδα: σημασιολογικό, γλωσσολογικό, σκηνικό. Μια προσεκτική γλωσσο-σημειολογική μελέτη του κειμένου θα αποκάλυπτε από νωρίς την υπονοούμενη αυτή ταύτιση πατέρα και γιου που διέπει την εξέλιξη και καθορίζει την, αδιανόητη για πολλούς, καθυστέρηση της επιλογής της Ανδρομάχης. Στο σημασιολογικό επίπεδο, το αδύνατο της επιλογής, που προκαλεί η ταύτιση αυτή, άρα το αδιέξοδο του υποκειμένου, προσδίδει την τραγικότητα στην Ανδρομάχη. Τέλος, η γλωσσολογική και σημασιολογική ταύτιση ενισχύονται από τη σκηνική ταύτιση Έκτωρα/Αστυάνακτα, δηλαδή από τη σκηνική απουσία τους. Όπως, εξάλλου, παρατηρεί και ο Lucien Goldmann, *Le Dieu caché*, σελ. 354 «Υπάρχει στο έργο αυτό ένα πρόσωπο που είναι ταυτόχρονα παρόν και απόν, ο Θεός με το διπλό πρόσωπο που ενσαρκώνεται από τον Έκτωρα και τον Αστυάνακτα και τις αντικρουόμενες και ως εκ τούτου αδύνατον να υλοποιηθούν απαιτήσεις τους». Αλλά η ταύτιση αυτή τι άλλο υποδηλώνει άραγε από την παρείσφρηση του παρελθόντος (Έκτωρ) στο μέλλον (Αστυάναξ) μίας και της αυτής οντότητας (Τροίας) της οποίας το παρόν δηλώνεται από την Ανδρομάχη που αναγκαστικά διαπερνάται και ενσαρκώνει τη συλλογική συνείδηση της κοινωνίας της;

12. Πρβλ. *Lire le Théâtre*, σελ. 70, σημ. 23, "le triangle fondamental", το οποίο έχει τη μορφή:

13. Βλ. Ερ. Γ. Καψωμένος, «Μεθοδολογικές προτάσεις για την ανάλυση της αφήγησης», σελ. 24. Για γενικότερη προσέγγιση των εννοιών αυτών Κάριν Μπόκλουντ-Λαγοπούλου «Τι είναι η σημειωτική», Αφιέρωμα στη Σημειωτική, περιοδικό *Διαβάζω*, Νο 71, σελ. 15.

14. Βλ. *Lire le Théâtre*, σελ. 77, "le triangle actif" παίρνει δύο μορφές, ανάλογα με το αν ο Αντίπαλος αντιτίθεται στο ίδιο το Υποκείμενο ή στο Αντικείμενο της επιθυμίας του:

Η διάκριση, ωστόσο, αυτή δεν είναι απόλυτη διότι συχνά η αντίθεση στο Αντικείμενο ισοδυναμεί με την αντίθεση στο Υποκείμενο. Έτσι, στην «Ανδρομάχη», το Αντικείμενο της επιθυμίας της ταυτίζεται με την δυαδική της ύποσταση.

15. Στο ίδιο, σελ. 79, "le triangle psychologique" το οποίο έχει τη μορφή:

16. Είναι δύσκολο να συλλάβουμε ολοκληρωτικά την «Ανδρομάχη» του Ρακίνα αν δεν ανατρέχουμε διαρκώς στα προηγούμενα έργα με το ίδιο θέμα. Το ζήτημα επιπίπτει στη θεωρία της διακειμενικότητας, όρος που οφείλεται στη Julia Kristeva (*Σημειωτική. Recherches pour une sémanalyse*, Paris, Seuil, 1969) μεταφράζοντας με τον όρο *intertextualité* τον όρο διαλογικότητα του Μπαχτίν. Τη σχέση κειμένου και διακειμένου ανέπτυξε ιδιαίτερα στη θεωρία του ο Riffaterre. Για το όλο θέμα βλ. το

κατατοπιστικότατο βιβλίο της Ζωής Σαμαρά, *Προοπτικές του κειμένου*, Θεσσαλονίκη, Κώδικας, 1987 και το άρθρο της ίδιας «Ανάγνωση, κατανάλωση, γραφή», περιοδικό *Διαβάζω* (Αφιέρωμα: Αναγνώσεις και κείμενα), 234, 7/3/90.

17. Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση της έννοιας βλ. Ingrid Heyndels, *Le conflit racinien*, Bruxelles, Université Libre, 1985.

18. Για το θέμα αυτό βλ. Roland Barthes, *Sur Racine*, Paris, Seuil, 1963, και την εργασία μου *Esquisse d'une analyse de la notion du double dans la tragédie racinienne*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1987.

19. Η αξία της παρατήρησης αυτής θα φανεί περισσότερο όταν, στη συνέχεια, μελετήσουμε τη θέση του Ρακίνα στα πλαίσια της κοινωνίας του.

20. Αποδίδω έτσι τον όρο *individuation* και με τη σημασία που τον χρησιμοποιεί ο Richard E. Goodkin, "Racine en marge d'Aristote" *Poétique* 67, σελ. 349—370.

21. Jean Duvignaud, *Hérésie et subversion. Essai sur l'anomie*. Armillaire. Ed. de la Découverte, 1986, σελ. 22.

22. Στο ίδιο, σελ. 57. Βλ. επίσης, του ιδίου *Le Théâtre et après*, (Πρώτο μέρος: Η αρρώστια), Paris, Casterman 1971.

23. Για την έννοια της ανομίας βλ. τον πρώτο εισηγητή της, τον Emile Durkheim, *Le suicide*, Paris, Alcan, 1897 και επίσης Jean Duvignaud, *Les ombres collectives*, Paris, P.U.F., 1973 όπου μέσα από την κοινωνιολογία του Θεάτρου που επιχειρεί ο συγγραφέας εδώ αφιερώνει ένα κεφάλαιο στο «Θέατρο και ανομία» κι ένα δεύτερο στην «Εγκληματική προσωπικότητα».

24. Η κοινωνία του περιλαμβάνου 17ου αιώνα, του αιώνα του Βασιλιά-Ήλιου, ως κοινωνία έντονα μεταβατική, χαρακτηρίζεται από μια πληθώρα αντιθέσεων. Μεταξύ αυτών, η αντίθεση του μοναστικού πνεύματος των γιανσενιστών στην αφθονία και ελευθερία των ηθών της Αυλής όπως και εκείνη της αριστοκρατίας του ξίφους σ' αυτήν της τηβέννου είναι από τις πλέον ενδεικτικές. Όπως έχει παρατηρήσει ο J. Rohou «τριακόσια περίπου χρόνια πριν από τους ιστορικούς, ο Ρακίνας, πρώτος αυτός, κατήγγειλε (μη-συνειδητά) την κρίση του 17ου αιώνα» ("Perspectives pour une histoire littéraire du XVIIe siècle" στο *Travaux récents*, σελ. 269—276).

25. Βλ. Lucien Goldmann, *Le Dieu caché. Etude sur la vision tragique dans les "Pensées" de Pascal et dans le théâtre de Racine*, Paris, Gallimard, 1955. Επίσης, του ιδίου *Pour une sociologie du roman*, Paris, Gallimard, 1964 έργο του οποίου αποσπάσματα έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά με τίτλο *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, Αθήνα, Πλέθρον, 1979.

Με την ευκαιρία, θα ήθελα να σημειώσω ότι, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, τα τελευταία χρόνια, στην Ελλάδα μόνον η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ζωή Σαμαρά ασχολείται συστηματικά με την ανάλυση και πρακτική εφαρμογή του γενετικού δομισμού με άρθρα ή παραδόσεις της. Συνδυασμό του μοντέλου δράσης του Greimas και μιας εφαρμογής του γενετικού δομισμού έχει κάνει στο άρθρο της «Αισθητική του ατελούς: Συμβολή στη σημειωτική του θεατρικού κειμένου», *Φιλολόγος* 56, 1989, σελ. 93—113. Αντίστοιχη εφαρμογή έχει κάνει πρόσφατα επίσης η λέκτωρ του Πανεπιστημίου Αθηνών Μαρίκα Θωμαδάκη στο άρθρο της «Σημειωτική ανάγνωση

ενός σουρρεαλιστικού δράματος: Οι μαστοί του Τειρεαία του Απολλιναιρ», **Διαβάζω** (Αφιέρωμα στον Απολλιναιρ), αρ. 231, 24/1/90, σελ. 70—78. Εξάλλου στην ομολογία δομών έργου και κοινωνίας αναφέρθηκε η ίδια επισημύων σε ομιλία της που έγινε πρόσφατα στα πλαίσια ενός αφιερώματος με θέμα «Ο Ερωτικός Ρίτσος» στο Θέατρο Κάβα και που διοργάνωσε ο σκηνοθέτης Μίνως Βολανάκης.

26. Σύμφωνα με τη θεωρία του Goldmann, με την κατανόηση αποκαλύπτεται η **σημαίνουσα δομή** του έργου που μας βοηθά να κατανοήσουμε το σύνολο του έργου και την εσωτερική συνοχή του. Η ένταξη της σημαίνουσας αυτής δομής σε μια ευρύτερη, εξωτερική δομή, αποτελεί μια διαδικασία εξήγησής της. Για μια οργανωμένη παρουσίαση των εννοιών του γενετικού δομισμού παραπέμπω και πάλι στη Ζωή Σαμαρά, **Προοπτικές του κειμένου** (Κεφ. 2ο, L. Goldmann: Γενετικός δομισμός, σελ. 47).

27. Για μια κριτική παρουσίαση της θεωρίας του L. Goldmann (όπως και όλων των κοινωνιολογικών μεθόδων στη λογοτεχνία) παραπέμπω στο έργο του Alan

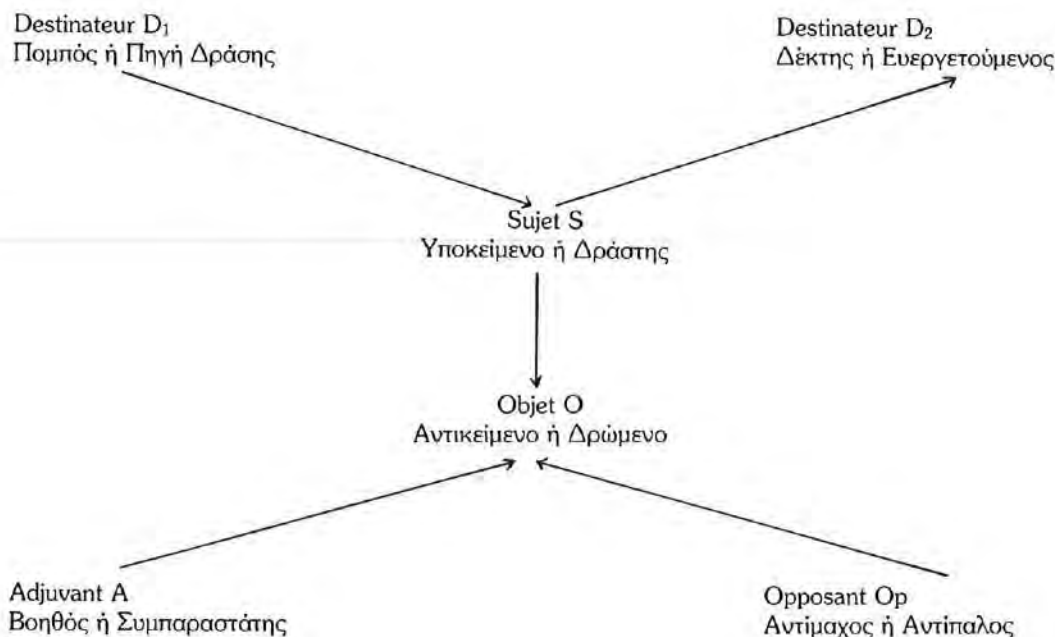
Swingewood, **Sociological Poetics and Aesthetic Theory**, London, Macmillan, 1986. Μια αρνητική αλλά μη τεκμηριωμένη ικανοποιητικά κριτική της ίδιας θεωρίας έχει κάνει ο Γ. Αριστηνός στο άρθρο του «Κοινωνιολογία της λογοτεχνίας ή η αυταπάτη μιας μεθόδου» **Σπείρα** Νο 6—7, 1986, σελ. 128—131. Εξάλλου, αποτυχημένη θα πρέπει να θεωρηθεί η σύντομη παρουσίαση της θεωρίας του Goldmann στο άρθρο του Peter Demetz «Οι μεταμορφώσεις της σύγχρονης μαρξιστικής κριτικής» όπου η υπεραπλούστευση που επιχειρείται δημιουργεί παρανόηση των βασικών θεωρητικών εννοιών ενώ μια κακή μετάφραση των όρων συντείνει στην πλήρη παραμόρφωση του γενετικού δομισμού. (**Διαβάζω**, Αφιέρωμα στην κριτική, Νο 184, 3/2/88, σελ. 30.32).

28. R. Mandrou, **Louis XIV et son temps: 1661-1665**, Paris, P.U.F., 1973, σελ. 176, 181.

29. Βλ. το άρθρο του Eugenio Donato «Στρογκουραλισμός και λογοτεχνία», **Διαβάζω** (Αφιέρωμα στην Κριτική), 184, 3/2/88, σελ. 36(52)—67.

30. Πρβλ. **Le Dieu caché**, σελ. 27.

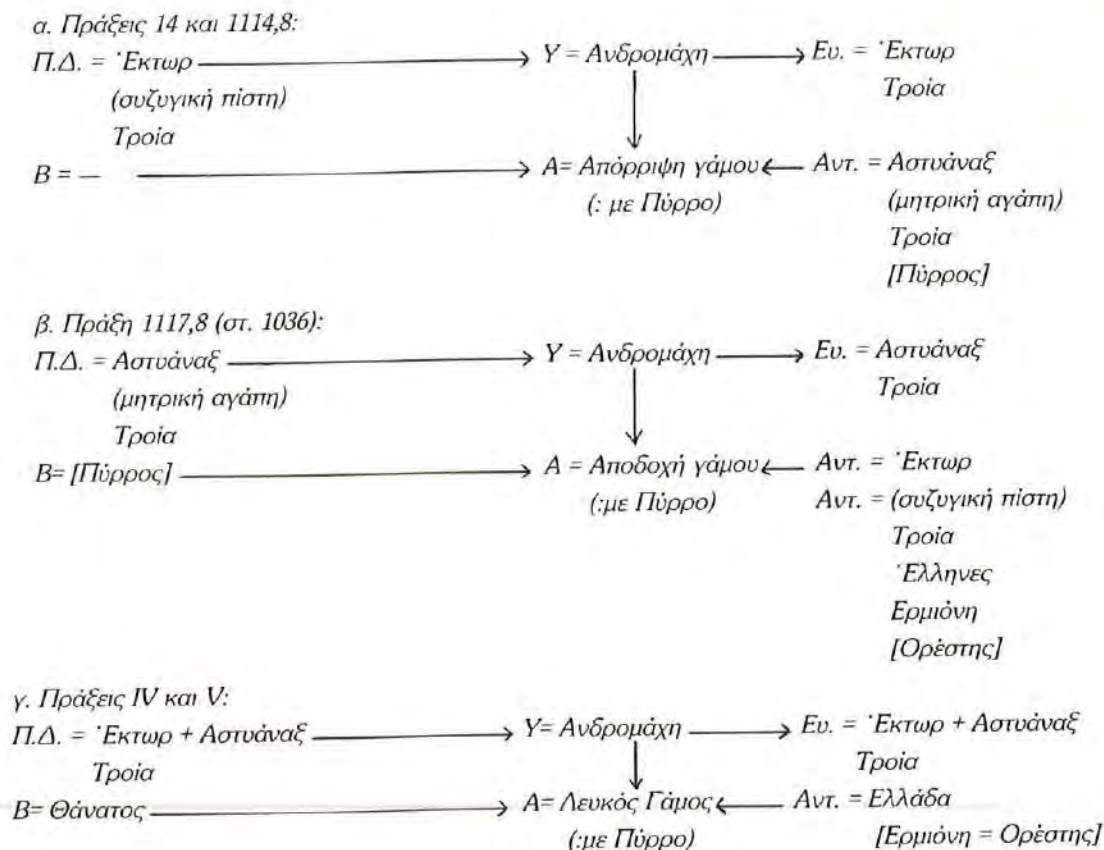
ΠΙΝΑΚΑΣ I Μοντέλο δράσης του Greimas

Σημείωση: Οι ελληνικοί όροι που τίθενται πρώτοι οφείλονται στην απόδοση που υιοθετεί ο κ. Ερ. Καψωμένος, ενώ οι δεύτεροι υιοθετούνται από την κ. Ζωή Σαμαρά.

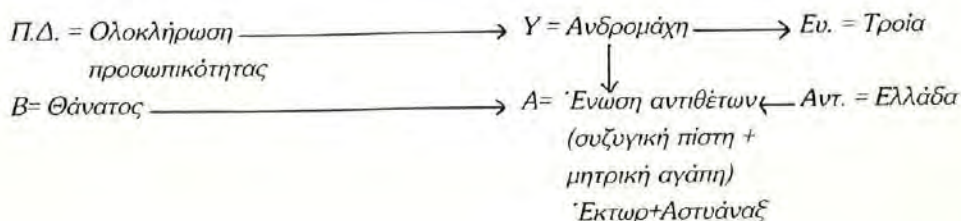
ΠΙΝΑΚΑΣ III

Ολισθηρότητα του κύριου μοντέλου δράσης
με Υποκείμενο δράσης την Ανδρομάχη:

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Μοντέλο δράσης που δείχνει τη βαθειά δομή του έργου:
Κύριο μοντέλο δράσης:

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βιβλία

- BARTHES Roland, *Sur Racine*. Paris, Seuil 1963.
- ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ, Κλειδιά και κώδικες θεάτρου. Αθήνα, Εστία, 1984.
- DERRIDA Jacques, *De la grammatologie*, Paris, Minuit, 1967.
- DUVIGNAUD, Jean, *Le théâtre et après*. Paris, Casterman, 1971.
- DUVIGNAUD, Jean, *Hérésie et subversion. Essais sur l'anomie*. Paris, ed. de la découverte, 1986.
- DUVIGNAUD, Jean, *Les ombres collectives*, Paris, PUF, 1973.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, *Η δυναμική των σημείων. Πεδία και μέθοδοι μιας κοινωνιοσημειωτικής*. Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 1986.
- GREIMAS, A.J., *Sémantique structurale*, PUF, 1986.
- HEYNDELS Ingrid, *Le conflit racinien*. Bruxelles, Université Libre, 1985.
- GOLDMANN, Lucien, *Le Dieu caché*. Paris, Gallimard, 1955.
- GOLDMANN Lucien, *Structures mentales et création culturelle*, Paris, Anthropos, 1970.
- GOLDMANN, Lucien, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορηματος*. Αθήνα, Πλέθρον, 1979.
- ΠΟΥΧΝΕΡ Βάλτερ, *Σημειολογία του θεάτρου*. Αθήνα, Παϊρίδης, 1985.
- ΣΑΜΑΡΑ Ζωή, *Προοπτικές του κειμένου*. Θεσσαλονίκη, Κώδικας, 1987.
- SWINGWOOD Alan, *Sociological Poetics and Aesthetic theory*. London, MacMillan, 1986.
- TSATSOLIS Dimitris, *Esquisse d'une analyse de la notion du double dans la tragédie racinienne*. Mémoire. Πανεπιστήμιο Αθηνών Τμήμα Γαλλικών Σπουδών, 1987.
- UBERSFELD Anne, *Lire le théâtre*. Paris, ed. Sociales 1982.
- VINAVER Eugène, *Entretiens sur Racine*. Paris, Nizet, 1984.

2. Άρθρα

- ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ Γιώργος, «Κοινωνιολογία της λογοτεχνίας ή η αυταπάτη μιας μεθόδου». *Σπείρα* 6—7, 1986 (:128—131).
- ΒΕΛΤΣΟΣ Γιώργος, «Σημειωτική και κοινωνιολογία ή κοινωνική σημειωτική». *Διαβάζω* 71, 1983 (:36—38).
- DONATO Eugenio, «Στρογκουραλισμός και λογοτεχνία». *Διαβάζω* 184, 1988 (:36(52) — 67).
- GIRARD René, «Ρομαντικό ψέμα και μυθιστορηματική αλήθεια». *Σπείρα* 6—7, 1986 (:95—106).
- GREIMAS A.J., «Σκέψεις για τα μοντέλα δράσης». *Νεοελληνική Παιδεία* 9, 1987, (:39—52).
- GOODKIN Richard, «Racine en marge d'Aristote» *Poétique*, 67(349-370).
- ΘΩΜΑΔΑΚΗ Μαρίκα, «Η επέμβαση του σκηνοθέτη στη διαδικασία της παράστασης». *Εκκύκλημα* 20, 1989 (:20—23).
- ΘΩΜΑΔΑΚΗ Μαρίκα, «Ο σκεπτικισμός στο σύγχρονο θέατρο». *Αλεβελάν* 1/1990.
- ΘΩΜΑΔΑΚΗ Μαρίκα, «Σημειωτική ανάγνωση ενός

σουρρεαλιστικού δράματος: Οι μαστοί του Τειρεσία του Απολλινάιρ», *Διαβάζω* 231, 1990 (:70—78).

- ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ Ερατοσθένης, «Μεθοδολογικές προτάσεις για την ανάλυση της αφήγησης» *Νεοελληνική Παιδεία*, 9, 1987 (:11—24).
- ΜΠΟΚΛΟΥΝΤ-ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Κάριν, «Τι είναι η σημειωτική», *Διαβάζω* 71, 1983, (:15—23).
- ΠΑΤΣΑΛΙΔΗΣ Σάββας, «Η φύση και η λειτουργία του θεατρικού σημείου». *Εκκύκλημα* 3, 1984, (:26—33).
- ΠΑΤΣΑΛΙΔΗΣ Σάββας, «Το κείμενο και η παράσταση. Αριστοτέλης και Αρτώ: δύο αντικρουόμενες απόψεις». *Δρώμενα* 7—9, 1985, (:16—20).
- ΠΑΤΣΑΛΙΔΗΣ Σάββας, «Μια κοινωνικο-σημειωτική προσέγγιση του θεάτρου». *Φιλολογος* 50, 1987, (305—322).
- ΠΑΤΣΑΛΙΔΗΣ Σάββας, «Η σύγχρονη θεατρική κριτική στην Ελλάδα. Κι ένας αντίλογος». *Πολίτης*, 102, Δεκέμβριος 1989, (:65—71).
- PAVIS Patrice, «Pour une esthétique de la reception théâtrale». *La Relation théâtrale*. P.U. de Lille, 1980 (27-54).
- PROPP Vladimir, «Οι διαφορετικοί τρόποι εισόδου νέων δρώντων προσώπων στην πορεία της δράσης». *Νεοελληνική Παιδεία* 9, 1987, (:25—31).
- ΣΑΜΑΡΑ Ζωή, «Αισθητική του ατελούς: Συμβολή στη σημειωτική του θεατρικού κειμένου». *Φιλολογος* 56, 1989, (:93—113).
- ΣΑΜΑΡΑ Ζωή, «Ανάγνωση, κατανάλωση, γραφή» *Διαβάζω*, 234, 1990 (:28—30).
- UBERSFELD Anne, «Notes sur la dénégation théâtrale». *La relation théâtrale*. P.U. de Lille, 1980, (:11—25).

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Dr. Maria Zhelyaskova *

Μετάφραση-Εισαγωγικό σημείωμα Ζαχαρία Κ. Παληού Ph.D.

Η γενιά μας θα πρέπει να θεωρείται εξαιρετικά τυχερή αλλά και άτυχη, γιατί πρόλαβε να γίνει μάρτυρας αφενός και να δοκιμάσει την απογοήτευση αφετέρου, της κατάρρευσης ενός από τα μεγαλύτερα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά οικοδομήματα της ιστορίας, του υπαρκτού (ή ανύπαρκτου) Σοσιαλισμού.

Πέρα από τις μεταφυσικές επαγγελίες των θρησκειών, ο Σοσιαλισμός κήρυξε ένα επίγειο, ανθρωπομορφικό εναλλακτικό κοινωνικό σύστημα το οποίο θα ξερίζωνε την εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο και θα γκρέμιζε στον Καιάδα της ιστορίας την αθλιότητα και την αδικία του κόσμου.

*Φαίνεται όμως ότι από δω και μπρος θα πρέπει να ζήσουμε χωρίς το σοσιαλιστικό όραμα, όπως ακριβώς τα σοσιαλιστικά κράτη θα πρέπει να ζήσουν χωρίς τον σοσιαλισμό, ελπίζοντας σε κάποια άλλα πρότυπα ζωής και πράξης, μέχρι να καταρρεύσουν και αυτά με την σειρά τους, παρασέρνοντας τον τροχό της ιστορίας πα-
ραπέρα.*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανάπτυξη της επιστήμης της Κοινωνιολογίας στις χώρες της Ευρωπαϊκής ηπείρου παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά, παρά τις παραδοσιακές ιδιαιτερότητες των κρατών και των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων όπως διαμορφώθηκαν μετά τους δύο παγκόσμιους πολέμους.

Οι Ευρωπαίοι κοινωνιολόγοι και ανθρωπολόγοι πέρασαν από παρόμοια στάδια στην προσπάθειά τους να συστηματοποιήσουν και να ιδρυματοποιήσουν την κοινωνιολογική σκέψη, όπως επίσης και να της δώσουν επαγγελματική οντότητα και αξία.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι οι παραπάνω διαδικασίες αναγνώρισης της Κοινωνιολογίας και ένταξής της στο επιστημονικό εικοδομήμα, χαρακτηρίζονται από σημαντικότερες ομοιότητες από τις αρχές του πενήντα, οπότε παρατηρείται μια σχετικά ανεξήγητη ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας και μια αντίστοιχη «κοινωνιολογοποίηση» των κοινωνικών φαινομένων, πάντοτε σε άμεση σχέση με τις πολιτιστικές και ιστορικές ιδιομορφίες του κάθε λαού.

Και εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστεί η λειτουργική σχέση της Κοινωνιολογίας με τις οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές δομές όπως επίσης και με την γεωγραφική θέση των κοινωνιών που εξετάζονται. Επιπλέον, κατά την παραπάνω περίοδο η ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας χαρακτηρίζεται από δύο κυρίως πορείες, εκείνη που εξετάζει τα εθνικά κοινωνικά φαινόμενα με την βοήθεια διεθνών κοινωνιολογικών εργαλείων (Internationalization), και εκείνη που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις συγκεκριμένα κοινωνικές ιδιομορφίες της κάθε χώρας (Indigenization) και προσπαθεί να επινοήσει νέα εργαλεία για τις ιδιομορφίες αυτές.

Η ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνιολογίας στην Βουλγαρία περιγράφεται και αναλύεται με βάση τις παραπάνω απόψεις. Τα βασικότερα σημεία της ανάλυσής μας αναφέρονται στις δομές της βουλγαρικής κοινωνίας, στα στάδια ιδρυματοποίησής της,

στις θεωρητικές οριοθετήσεις και μεθόδους έρευνας, στην Κοινωνιολογία σε σχέση με την πολιτική και τέλος στα σημερινά προβλήματα της βουλγαρικής κοινωνίας και στις προοπτικές της.

ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Οι κοινωνικοί επιστήμονες στην προσπάθειά τους να παραθέσουν επεξηγηματικά πλαίσια για την ερμηνεία του σχηματισμού των κοινωνικών δομών και παραγόντων, κατά κανόνα ανατρέχουν στο θεωρητικό υπόβαθρο που έχει αναπτυχθεί στις πατρίδες τους. Έτσι ακριβώς και οι Βούλγαροι κοινωνιολόγοι βασίστηκαν σε παλαιότερες κοινωνικές θεωρίες και σχολές.

Μέχρι την απελευθέρωση της Βουλγαρίας από τους Τούρκους, οι κοινωνικές θεωρίες ήταν σημαντικά επηρεασμένες από τον απελευθερωτικό αγώνα. Αποτέλεσαν αναπόσπαστο τμήμα του και χαρακτηρίζονταν από συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους.

Με την ίδρυση του βουλγαρικού εθνικού κράτους εμφανίστηκε ένας σημαντικός αριθμός κοινωνικών και κοινωνιολογικών θεωριών. Η επιρροή των δυτικών φιλοσοφικών και κοινωνιολογικών ρευμάτων (Ορθολογισμός, Βιο-φυλετισμός, Λαϊκισμός, Φροϋδισμός κλπ.) ήταν εμφανής κατά την περίοδο αυτή (τέλη του 19ου αιώνα μέχρι το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου). Μαζί με τα προηγούμενα αναπτύχθηκαν και διάφορες μαρξιστικές θεωρίες, περισσότερο ή λιγότερο βασισμένες στις λενινιστικές αναλύσεις.

* Η Dr. Maria Zhelyaskova είναι ερευνήτρια του Ινστιτούτου Νεολαίας Σόφιας. Έχει ασχοληθεί κυρίως με πολιτιστικά θέματα νεολαίας και είναι μέλος του Διεθνούς Συλλόγου Κοινωνιολόγων. Το 1987 εξέδωσε το βιβλίο "Social creativity of youth".

Από τα τέλη του 19ου αιώνα, η Κοινωνιολογία άρχισε να διδάσκεται στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας και στην Στρατιωτική Ακαδημία, ενώ αργότερα εισάχθηκε σε ορισμένα Ινστιτούτα Οικονομικών Μελετών. Το 1931 ιδρύθηκε η Επιστημονική Κοινωνιολογική Εταιρεία.

Ταυτόχρονα επιχειρούνται οι πρώτες εμπειρικές έρευνες, κυρίως πάνω στις συνθήκες διαβίωσης των εργατικών στρωμάτων. Η πιο διαδεδομένη μέθοδος ήταν η χρήση ερωτηματολογίων. Θα πρέπει να τονιστεί, ότι κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου η Κοινωνιολογία δεν είναι σαφώς διαχωρισμένη από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες και μερικές φορές συγχέει φιλοσοφικές, εθνικιστικές, ή ηθικές αρχές.

Παρά το ότι ορισμένες σχολές της σύγχρονης βουλγάρικης Κοινωνιολογίας βασίστηκαν στην παραπάνω περίοδο, η τελευταία δεν μπορεί να θεωρηθεί τόσο σημαντική για τις σύγχρονες κοινωνιολογικές τάσεις στην Βουλγαρία. Η ανάλυση μας θα περιοριστεί στους σπουδαιότερους παράγοντες οι οποίοι παρουσιάζονται παρακάτω:

I. Λόγω της γεωγραφικής θέσης της, στο περιθώριο της Ευρωπαϊκής Δύσης, η Βουλγαρία υπήρξε εκτεθειμένη στις εξωτερικές επιρροές, και οπωσδήποτε το ίδιο ίσχυε και για τα ανώριμα επιστημονικά και κοινωνιολογικά παραδείγματα της χώρας. Επιπλέον, οι παγκόσμια αποδεκτές θεωρίες των πατέρων της κοινωνιολογικής σκέψης, που επικράτησαν στην Ευρώπη, μοιραία επεσκίασαν τις όποιες αξιόλογες προσπάθειες βουλγάρων κοινωνιολόγων στα μάτια των ομοεθνών συναδέλφων τους.

II. Μια από τις συνέπειες της εγκαθίδρυσης του σοσιαλιστικού μοντέλου ανάπτυξης (κατά πόσο το μοντέλο αυτό ήταν πραγματικά σοσιαλιστικό ή όχι, είναι άλλο ζήτημα) στην Βουλγαρία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν και η προσπάθεια ανασκευής της Ιστορίας διαχωρίζοντας την πολιτιστική ανάπτυξη από την ιστορική συνέχεια, μια πράξη με ανυπολόγιστες επιπτώσεις. Ευτυχώς, οι πρόσφατες εξελίξεις στην βουλγάρικη πολιτική σκηνή υπόσχονται την θετική επανεξέταση της ιστορικής κληρονομιάς του βουλγαρικού λαού.

III. Τέλος, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε, ότι μόνο μια αναπτυγμένη επιστημονική κοινότητα, με καθορισμένα και θεσμοθετημένα επιστημονικά γνωστικά πεδία, είναι σε θέση να εκτιμήσει και να αξιοποιήσει τους προκατόχους της, επωφελούμενη από τις εργασίες και τις αρχές τους.

Ωστόσο, η κριτική μελέτη των έργων προγενέστερων μελετητών που εργάστηκαν στην Βουλγαρία παραμένει μέχρι σήμερα ημιτελής. Είναι πιθανό, μια προσεκτική επανεξέταση των προηγούμενων θεωριών να προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες στην ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων της σύγχρονης Βουλγάρικης κοινωνίας.

ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Οι διαδικασίες θεσμοθέτησης και ένταξης της κοινωνιολογίας στο επιστημονικό οικοδόμημα, πέρασαν από διάφορες φάσεις στην Βουλγαρία, όπως ακριβώς συνέβη στις περισσότερες χώρες που επέδειξαν παρόμοια ανάπτυξη των ανθρωπιστικών επιστημών.

Η περίοδος από το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, έως σήμερα, χαρακτηρίστηκε από μια συνεχή ανάπτυξη και επέκταση της κοινωνιολογίας σε όλους τους τομείς: επαγγελματικό, εκπαιδευτικό, ερευνητικό, κλπ.

Η πρώτη φάση αρχίζει στα τέλη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, έως το 1960. Το 1974 ιδρύθηκε το Κοινωνιολογικό Ινστιτούτο, ενώ ξεκίνησαν οι πρώτες σοβαρές προσπάθειες έρευνας. Όμως οι τελευταίες περιορίστηκαν από συγκεκριμένες πολιτικές προτεραιότητες.

Αναμφισβήτητα σε αυτήν την περίοδο το μεγαλύτερο μέρος των κοινωνιολογικών εργασιών ήταν κυρίως θεωρητικό και μονοπωλείτο από κρατική προπαγάνδα, με επίκεντρο την σοσιαλιστική μεταρρύθμιση. Η Κοινωνιολογία δεν είχε ακόμα απελευθερωθεί από τα δεσμά των άλλων πολιτικό-φιλοσοφικών θεωριών.

Το 1958 εκδόθηκε το βιβλίο «Ιστορικός Υλισμός και Κοινωνιολογία». Το έργο επιχείρησε να διαχωρίσει κομψά την Κοινωνιολογία από τις μαρξιστικές θεωρίες και επιρροές, χωρίς να τις απορρίπτει, παρουσιάζοντας την πρώτη ως αυτόνομη επιστήμη με δική της προβληματική και μεθολογικά εργαλεία.

Ο συγγραφέας του βιβλίου Z. Oshavkon, ήταν για ένα μεγάλο διάστημα ο επιφανέστερος εκπρόσωπος της βουλγάρικης Κοινωνιολογίας. Και παρά το ότι, οι θεωρίες του δεν θεωρούνται πια τόσο σημαντικές, είναι αδύνατο να παραγνωρισθεί ο ρόλος του βιβλίου του στην ωρίμανση της Κοινωνιολογίας της Βουλγαρίας.

Χάρη στις προσπάθειες του Oshavkon και μιας ομάδας νεαρών επιστημόνων που παρατάχθηκαν μαζί του, η κοινωνιολογία στην Βουλγαρία, απέκτησε σάρκα και οστά, ως ανεξάρτητη και αυτόνομη επιστήμη. Επίσης κατάφερε να απομακρυνθεί από το σοβιετικό μοντέλο, το οποίο προέβλεπε τον ιστορικό υλισμό του Karl Marx ως γενικότερη Κοινωνιολογική θεωρία.

Εξαιτίας των παραπάνω, διευκολύνθηκε η είσοδος και εγκατάσταση ορισμένων δυτικών κοινωνιολογικών σχολών και κυρίως του φανκσιοναλισμού (Structural Functionalism) του Talcot Parsons.

Κατά τα επόμενα χρόνια οι κοινωνιολογικές έρευνες συνεχίστηκαν να διεξάγονται υπό τον έλεγχο του κράτους, με κύριο σκοπό την χρήση των αποτελεσμάτων για αποδοτικότερο έλεγχο των κοινωνικών πραγμάτων.

Το 1968 ιδρύθηκε το Κοινωνιολογικό Ινστιτούτο υπό την Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών. Το Ινστιτούτο ασχολήθηκε κυρίως με θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα, και οι εργασίες του θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικές αν και περιορισμένες λόγω ελλείψεως οικονομικών πόρων.

Το 1959 ιδρύθηκε η Κοινωνιολογική Εταιρεία, η οποία το 1969 μετονομάστηκε σε Βουλγαρικό Κοινωνιολογικό Σύλλογο. Την ίδια περίοδο, από το 1968 και μετά, οι φοιτητές της Φιλοσοφίας και Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας, καθώς και οι φοιτητές του Ανώτερου Ινστιτούτου Οικονομικών Επιστημών, απέκτησαν την δυνατότητα να ειδικεύονται στην Κοινωνιολογία.

Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 60, εισήχθηκε ένας σημαντικός αριθμός προγραμμάτων σπουδών Κοινωνιολογίας πανεπιστημιακού επιπέδου. Επίσης σε διάφορα σημεία της χώρας ιδρύθηκαν κέντρα κοινωνιολογικών ερευνών, τα οποία κατά κανόνα συνδέθηκαν με διάφορες οργανώσεις (νεολαϊστικές, συνδικαλιστικές, κομμουνιστικές, κλπ.), ενώ ορισμένες μεγάλες εταιρείες άρχισαν να προσλαμβάνουν κοινωνιολόγους.

Εντούτοις, η θέση της Κοινωνιολογίας παρέμεινε προβληματική και ασταθής, καθώς δεν διδασκόταν συστηματικά ως επιστήμη, ούτε αναπαράγόταν από ένα ανεξάρτητο εκπαιδευτικό σύστημα.

Οι Βούλγαροι κοινωνιολόγοι συνέχισαν να εργάζονται για τον διαχωρισμό της Κοινωνιολογίας από τις συγγενείς επιστήμες — Ψυχολογία, Κοινωνιομετρία, Στατιστική, Ιστορία κλπ. Παράλληλα, ενέτειναν τις προσπάθειές τους για τον σχηματισμό επιστημονικής κοινότητας, και συναίνεση ερευνητικής θεματολογίας και πρακτικής.

Όλα αυτά, σε συνδυασμό με μια σημαντική κρίση ταυτότητας και την ανομοιογενή προσέγγιση της πραγματικότητας, καταστάσεις που συναντώνται στις επιστημονικές κοινότητες των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών αυτήν την περίοδο.

Το 1977 προστέθηκε ένας νέος τομέας κοινωνιολογίας στο Φιλοσοφικό Τμήμα του Πανεπιστημίου της Σόφιας, μετά από κοινές προσπάθειες μιας μερίδας κοινωνιολόγων. Με την πάροδο του χρόνου, ο αριθμός των αποφοίτων κοινωνιολογίας αυξήθηκε. Βαθμιαία τα τμήματα Κοινωνιολογίας καλυτέρευαν, δεδομένου ότι το διδακτικό προσωπικό απαρτιζόταν από κοινωνιολόγους και όχι από φιλοσόφους, κλπ., όπως συνηθιζόταν την προηγούμενη δεκαετία.

Περισσότερα τμήματα κοινωνιολογίας εισήχθηκαν και στο Ανώτερο Οικονομικό Ινστιτούτο. Ο αριθμός των διδασκόντων κοινωνιολογίας αυξήθηκε σημαντικά. Τα τμήματα κοινωνιολογίας προσελκύουν τώρα εκτός από Βούλγαρους και σημαντικό αριθμό από αλλοδαπούς φοιτητές. Οι πτυχιούχοι προσλαμβάνονται από επιστημονικά ινστιτούτα και μεγάλες εταιρείες.

Κατά την δεκαετία του 1970, διεξάχθηκε ένας σημαντικός αριθμός εμπειρικών ερευνών, που αφορούσε στους περισσότερους τομείς της Βουλγαρικής κοινωνίας. Αυτό οφειλόταν κυρίως στα κέντρα ερευνών, τα οποία στα τέλη του '70 μετατράπηκαν σε επιστημονικά ινστιτούτα.

Ωστόσο θα πρέπει να υπογραμμισθεί, ότι οι κοινωνιολογικές έρευνες συνέχισαν να εξαρτώνται από τις κρατικές οργανώσεις. Το κοινωνιολογικό ινστιτούτο παρέμεινε το μόνο θεωρητικό, κοινωνιολογικό κέντρο. Στο πανεπιστήμιο της Σόφιας υπάρχουν

ελάχιστοι ερευνητές κοινωνιολόγοι.

Παράλληλα με την παραπάνω εσωτερική ανάπτυξη, η βουλγαρική Κοινωνιολογία προώθησε τις σχέσεις της με την διεθνή κοινωνιολογική κοινότητα. Το 1959 έγινε μέλος του Διεθνούς Κοινωνιολογικού Συλλόγου, ενώ ορισμένες διοικητικές θέσεις του τελευταίου καταλαμβάνονται από Βούλγαρους. Το 1970, το 7ο Διεθνές Κοινωνιολογικό Συνέδριο φιλοξενείται στην Βάρνα. Τέλος, τα περισσότερα κοινωνιολογικά ινστιτούτα της Βουλγαρίας άρχισαν να συνεργάζονται σε διεθνείς συγκριτικές μελέτες.

Τα κοινωνιολογικά έντυπα αυξήθηκαν επίσης, ενώ το σημαντικότερο θεωρείται η περιοδική έκδοση «Κοινωνιολογικά Προβλήματα». Ένας αριθμός εντύπων και περιοδικών άρχισε να εκδίδεται στην αγγλική και ρωσική.

Οι σημαντικές μεταρρυθμίσεις του 1989, άλλαξαν δραματικά την κοινωνική, πολιτική, οικονομική και πολιτιστική κατάσταση της χώρας. Εξίσου νέες τάσεις παρουσιάστηκαν στην εξέλιξη της Κοινωνιολογίας, οι οποίες χαρακτηρίζονται από μια σημαντική προσπάθεια αποδέσμευσης της κοινωνιολογίας από τα πολιτικά παραδοσιακά της δεσμά.

Ιδρύθηκε ένα νέο κοινωνιολογικό ινστιτούτο με σκοπό την διεξαγωγή εμπειρικής έρευνας με θέμα την κοινή γνώμη, ενώ ακολουθήσε η ίδρυση ορισμένων εντελώς ανεξάρτητων (από τον κρατικό μηχανισμό) ερευνητικών κέντρων.

Τέλος παρατηρείται ολοένα μεγαλύτερη εμπλοκή των κοινωνιολογικών ινστιτούτων σε διεθνείς συγκριτικές έρευνες. Οι εφημερίδες προσφέρουν σημαντική βοήθεια στην Κοινωνιολογία δημοσιεύοντας δημοσκοπήσεις και πληροφορίες σχετικά με την κοινή γνώμη.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ — ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΙΣ

Όπως αναφέρεται και στα προηγούμενα, από το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, μέχρι το 1989, η βουλγαρική Κοινωνιολογία ακολούθησε επίσημα το μαρξιστικό Παράδειγμα. Ωστόσο, προσεκτική μελέτη των θεωριών και αποτελεσμάτων αυτής της περιόδου φανερώνει σημαντικότερες αποκλίσεις από την μαρξιστική βάση.

Ο μαρξισμός αυτός καθ' αυτός δεν προσέφερε τίποτα στην επίσημη βουλγαρική Κοινωνιολογία παρά μόνο κάποιες δογματικές θέσεις. Αναπτύχθηκε και χρησιμοποιεσε ουσιαστικά μόνο σε ορισμένες κοινωνιολογικές ομάδες που δεν εντάχθηκαν στο αποδεκτό επιστημονικό οικοδόμημα.

Οι προσπάθειες για συναίνεση σχετικά με την θεωρητική πρακτική, όχι μόνο μεταξύ των κοινωνιολόγων αλλά και μεταξύ των τελευταίων και των κρατικών φορέων ακολούθησε, περισσότερο ή λιγότερο την στρουκτουραλιστική-φαινομενολογική παράδοση. Ειδικά μετά την δεκαετία του 70, με την σχετικά σταθερή οικονομική και πολιτική ανάπτυξη της χώρας, ο θετικισμός ήταν αφενός πιο «ευκολομεταχειρίσιμος» και αφετέρου πιο «σεβαστός».

Τα κύρια θέματα τώρα είναι η αναπαραγωγή των εγκατεστη-

μένων κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής δομής (δηλαδή του κατεστημένου), παρά η εγγενής συγκρούσεις των τάξεων και η σημασία τους στην πορεία της κοινωνίας, η θεμελιώδης μαρξιστική αντίληψη.

Και σύμφωνα με τα παραπάνω η Κοινωνιολογία έπρεπε να ασχολείται με τις κοινωνικές δομές, τις εσωτερικές σχέσεις και διασυνδέσεις μεταξύ των βασικών κοινωνικών πραγμάτων: κοινωνικός έλεγχος, κουλτούρα και ΜΜΕ, παραγωγή και αναπαραγωγή ανθρώπινου δυναμικού στην οικονομία, κλπ.

Παράλληλα με την ανάπτυξη αυτής της γενικής, μη ιστορικής κοινωνικής θεωρίας, εμφανίσθηκαν και άλλες μικρότερες σχολές που παρέθεσαν τις δικές τους κοινωνιολογικές αναλύσεις. Με την πάροδο του χρόνου περισσότεροι τομείς εντάσσονται στην κοινωνιολογική προβληματική. Έτσι αναπτύσσονται κλάδοι της κοινωνιολογίας που ασχολούνται με την Νεολαία, την Κουλτούρα, την Εκπαίδευση, την Οικογένεια, την Τέχνη, την Εργασία και την Πολιτική.

Κάθε τομέας αποκτά τους σημαντικότερους εκπρόσωπούς του και επιλέγει μεθόδους έρευνας. Οι εμπειρικές έρευνες πολλαπλασιάζονται, ενώ το πλήθος των τρόπων ερμηνείας των πληροφοριών, ευνοούν την δημιουργία νέων μικρότερων κοινωνιολογικών υπό-παραδειγμάτων.

Παρά την ισχυρότατη κριτική που υπέστησαν οι παραπάνω κοινωνιολογικές προσεγγίσεις που βασίστηκαν στον Στρουκτουραλισμό-Φανκσιοναλισμό, πιστεύουμε ότι θα πρέπει να τους αναγνωριστεί ο ρόλος που έπαιξαν στην διαδικασία αναβάθμισης της επιστήμης της Κοινωνιολογίας, στην Βουλγαρία

ως ανεξάρτητου τομέα της Γνώσης.

Οι κυριότερες εμπειρικές έρευνες διεξάχθηκαν με την μέθοδο των ερωτηματολογίων και συνεντεύξεων. Μερικά στατιστικά μαθηματικά χρησιμοποιήθηκαν για την επεξεργασία των πληροφοριών, αν και πολλοί αμφισβήτησαν την αξιοπιστία τους. Με την βοήθεια του κράτους διεξάχθηκαν, επίσης ορισμένες αντιπροσωπευτικές έρευνες με τεράστιο αριθμό ευρημάτων, ο οποίος όμως δεν ερμηνεύθηκε, ούτε αναλύθηκε πέρα από κάποιο βαθμό.

Όσο αναπτυσσόταν η Ποσοτική έρευνα, τόσο συρρικνωνόταν η Ποιοτική (Quantitative, v. Qualitative Research). Αν και κάποιοι κοινωνιολόγοι προσπάθησαν να υπογραμμίσουν την σημασία των ποιοτικών αναλύσεων ελάχιστοι τις έλαβαν σοβαρά υπόψη.

Δύο είναι οι κυριότερες τάσεις που παρατηρούνται στην αναπτυσσόμενη Βουλγαρική κοινωνιολογία. Η πρώτη αφορά στην προσπάθεια για εμπλουτισμό της κοινωνιολογικής προβληματικής, ούτως ώστε να εξετάζονται όλο και περισσότεροι τομείς της κοινωνίας. Η δεύτερη τάση αφορά στην προσπάθεια επιπόνησης και ανάπτυξης ερευνητικών διαδικασιών και μεθόδων. Και οι δύο συνετέλεσαν αποφασιστικά στην αναγνώριση της κοινωνιολογίας ως σημαντικότερης ανθρωπιστικής επιστήμης.

Η αναγνώριση αυτή της Κοινωνιολογίας καθώς και η αυξανόμενη φήμη μερικών ερευνητών κοινωνιολόγων ευνόησε και στήριξε την κοινωνιολογική επιστημονική κοινότητα. Παράλληλα, έλαβε χώρα μια εντατική διαδικασία κοινωνιολογικής εξειδίκευσης, αναλόγως του αντικείμενου, μεθόδων, σχολής και μέσων έ-

ρευνας. Κάθε κοινωνιολογικό ινστιτούτο άρχισε να επιλέγει τις δικές του μεθόδους κοινωνιολογικής ανάλυσης και επίπεδο επαγγελματισμού (Professional Standards).

Αυτή την τριακονταετία (1950-1980) εμφανίστηκαν οι πρώτες σημαντικές ρήξεις στην αναπτυσσόμενη κοινωνιολογική κοινότητα, οι οποίες βαθμιαία προσέλαβαν οξύτατο χαρακτήρα σε μια πλειάδα κοινωνιολογικών θεωρητικών τάσεων. Στο σύνολο των θεωρητικών διαφορών και αντιπαράθεσεων, ακόμα και μέσα στις διάφορες ομάδες της ίδιας κοινότητας, τα μόνα σταθερά σημεία φαίνονται να είναι οι κατά καιρούς εκπρόσωποι των τελευταίων και το όποιο κοινωνικό γόητρο των διαφορών ευρημάτων.

Εδώ θα πρέπει να τονισθεί ότι η πραγματική ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας, (όπως και των άλλων ανθρωπιστικών επιστημών) μάλλον θα πρέπει να αποδοθεί στα διάφορα ανεπίσημα «underground» ρεύματα και ομάδες που δρουν σε παγκόσμια κλίμακα, παρά στις συμβατικές εργασίες των επαγγελματιών κοινωνιολόγων, οι οποίες στο σύνολό τους χαρακτηρίζονται από ένα μεγάλο αριθμό περιορισμών, όπως είναι οι κρατικοί, οικονομικοί, πολιτιστικοί και γεωγραφικοί παράγοντες.

Από τους παραπάνω, ίσως οι σημαντικότεροι περιορισμοί στην περίπτωση της Βουλγαρίας ήταν εκείνοι που προήλθαν από τον κρατικό μηχανισμό, εκφραζόμενοι μέσα από ένα σύνολο πρακτικών, όπως δημόσιες αναφορές και επικρίσεις των κοινωνιολογικών εργασιών από κρατικούς αξιωματούχους, ερευνητικά κονδύλια, κ.ά. Στην προσπάθειά της για την ερμηνεία και επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων, η Βουλγάρικη κοινωνιολογία (και εδώ βέβαια αναφερόμαστε στην επιστημονική κοινωνιολογία, και όχι περιπτώσεις κοινωνιολογικών εργασιών που υπαγορεύονται από κομματικές επιρροές και δεσμεύσεις) φαίνεται να είχε υιοθετήσει κάποιο ρεφορμιστικό-κριτικό χαρακτήρα που μας θυμίζει πολιτικές θέσεις του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Από τα τέλη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου μέχρι το 1989, το πολιτικό σύστημα παρέμεινε σχετικά αναλλοίωτο, με σπουδαιότερα χαρακτηριστικά την συγκεντρωτική εξουσία, την έλλειψη θεσμοθετημένης αντιπολίτευσης, την ισχυρή επικυριαρχία του Κομμουνιστικού Κόμματος και τον συνεχή περιορισμό της κοινωνίας των πολιτών.

Το συγκεντρωτικό ιδεολογικό σύστημα παρήγαγε διάφορες αντιφατικές καταστάσεις σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, πράγμα που οπωσδήποτε αντανάκλασε στον επιστημονικό κόσμο και βεβαίως στην Κοινωνιολογία.

Το συγκεντρωτικό κράτος, το οποίο ως ένα βαθμό βοήθησε στην αναγνώριση της Κοινωνιολογίας, ανέχτηκε τις κοινωνιολογικές έρευνες ορισμένων σημαντικών προβλημάτων, ειδικά σε περιόδους σταθερής ανάπτυξης. Έφτασε μέχρι το βαθμό να διορίζει ορισμένους κοινωνιολόγους σε κυβερνητικά σώματα, οι οποίοι παρά τις αντίθετες καταστάσεις που αντιμετώπισαν προσέδωσαν στο επάγγελμα του κοινωνιολόγου κάποιο κρατικό σεβασμό και εκτίμηση.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, το κράτος και τα ιδρύματά του, ήταν οι κυριότεροι χρηματοδότες ερευνητικών προσπαθειών, οι οποίες κατέληξαν σε ποσότητες πληροφοριών

σε όλους τους τομείς. Βέβαια, οι προϊστάμενοι των ερευνών κατείχαν κατά κανόνα σημαντικές θέσεις στην κομματική ιεραρχία, πράγμα που πιθανώς οδήγησε σε παραμόρφωση ορισμένων ευρημάτων και δημοσιεύσεων.

Παρ' όλα αυτά, η κριτική διάθεση των ερωτηθέντων ήταν προφανής, και αυτό καθιστά τους κοινωνιολόγους σίγουρα υπόλογους, δεδομένου ότι σε πολλές περιπτώσεις αποτελέσματα που δεν ευνοούσαν το «status quo» δεν είδαν ποτέ το φως της δημοσιότητας.

Το σύστημα δέχθηκε την έρευνα σε ορισμένους τομείς. Αντίστοιχα υπήρχε πολύ προσεκτικό στην δημοσίευση αποτελεσμάτων που αφορούσαν ειδικούς τομείς «taboo» όπως την αποξένωση, την ανεργία, τα μη-προνομιούχα στρώματα, κ.ά. Όμως, το κοινωνικό ενδιαφέρον για τα παραπάνω προβλήματα αυξανόταν ανάλογα με την άνοδο του βιοτικού και πολιτιστικού επιπέδου και μαζί με αυτό και οι σχετικές κοινωνιολογικές έρευνες.

Παράλληλα, παρατηρείται μια έντονη αντιπαράθεση μεταξύ ρεφορμιστών και υποστηρικτών του «status quo», που οδήγησε σε διάσπαση της κοινωνιολογικής κοινότητας σε μια «επίσημη» κοινωνιολογική μερίδα και σε μια υπο-κοινωνιολογία με ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά.

Η μεταρρυθμιστική τάση της τελευταίας, επηρέασε αισθητά τους καθηγητές και φοιτητές κοινωνιολογίας με αποτέλεσμα την εμφάνιση έντονης κοινωνικής κριτικής στα φοιτητικά και νεολαιιστικά στρώματα. Η ένταση μεταξύ κοινωνικής προπαγάνδας και «επιστημονικής» αμφισβήτησης αυξήθηκε δραματικά.

Παρά το ότι η βουλγάρικη κοινωνία δεν παρουσίασε ποτέ σημαντικούς αντιφρονούντες (όπως λ.χ. η Σοβιετική Ένωση, η Πολωνία ή η Ουγγαρία), η κυρίαρχη αντίληψη των κοινωνιολογικών κέντρων ήταν σημαντικότερα κριτική, ειδικά μετά την άφιξη νεωτέρων κοινωνιολόγων στους επαγγελματικούς κοινωνιολογικούς χώρους.

Και όσο περισσότερο το κράτος αξιολογούσε τους κοινωνιολόγους ανάλογα με την προσήλωσή τους σε αυτό, τόσο ίσχυε το αντίθετο για την κοινή γνώμη και μεγάλο μέρος της κοινωνιολογικής κοινότητας. Οπωσδήποτε και στις δύο περιπτώσεις αδικήθηκαν οι καθαρώς επαγγελματικές ικανότητες και παραμερίστηκαν τα επιστημονικά κριτήρια για την αξιολόγηση των κοινωνιολόγων.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΣΗΜΕΡΑ

Στο τέλος του 1989, ένα νέο κοινωνικό κλίμα εμφανίστηκε στην Βουλγαρία, με κυριότερα χαρακτηριστικά την αποκέντρωση και τον πλουραλισμό στην πολιτική σκηνή, μαζί με ορισμένες προσπάθειες προώθησης της παραγωγής στην οικονομία σύμφωνα με τους νόμους της αγοράς.

Οι σημαντικές αλλαγές στα σοσιαλιστικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης οδήγησαν στην απελευθέρωση της βουλγάρικης κοινωνίας πολιτών από τα δεσμά του συγκεντρωτικού κράτους. Η παρούσα θέση της βουλγάρικης κοινωνιολογίας είναι αποτέλεσμα της αντιφατικής ανάπτυξης του παρελθό-

ντος και του παρόντος ευνοϊκού κοινωνικού κλίματος.

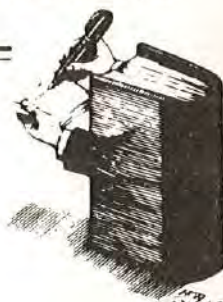
Η ιστορική εξέλιξη της βουλγαρικής κοινωνίας είναι συνυφασμένη με την ολοφάνερη κοινωνική, πολιτική, οικονομική και ηθική κρίση της, η οποία είναι αδύνατο να ξεπεραστεί χωρίς την συνδρομή της Κοινωνιολογικής επιστήμης. Βέβαια, εξαιτίας της αναγνώρισης της σημασίας της, διατηρούνται τα παραδοσιακά κοινωνιολογικά ινστιτούτα και επιπλέον ιδρύονται νέα.

Η Κοινωνιολογία στην Βουλγαρία δεν είναι υπό διωγμό, όπως ορισμένοι άλλοι ιδεολογικοί φορείς. Τα παλιά δεδομένα επαναξιολογούνται και επανεξημενούνται, πράγμα που ενισχύει την θετική κοινή γνώμη για την Κοινωνιολογία και τους κοινωνιολόγους.

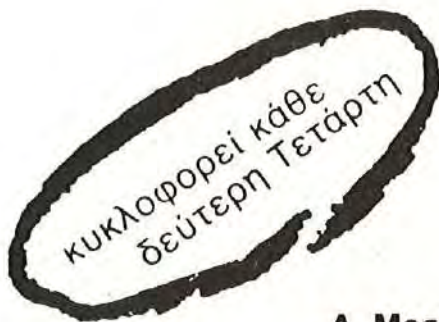
Από την άλλη μεριά η επαγγελματική αποκατάσταση των τελευταίων δεν φαίνεται και τόσο ρόδινη. Έχοντας υπόψη την κακή οικονομική συγκυρία, την διακοπή της λειτουργίας διαφόρων παρασιτικών εταιρειών και την κατάργηση πολλών επαγγελματικών θέσεων, δεν διαφαίνονται πολλές προοπτικές για τους κοινωνιολόγους και τους μελλοντικούς αποφοίτους των κοινωνιολογικών τμημάτων των πανεπιστημίων. Είναι πιθανόν ότι οι ασταθείς κοινωνικές σχέσεις θα προωθήσουν άλλες προτεραιότητες και άλλες επαγγελματικές ομάδες.

Είναι αδύνατο να προβλεφτεί ο βαθμός ανταπόκρισης και προσαρμογής της βουλγαρικής κοινωνιολογικής κοινότητας στις νέες συνθήκες. Και όσον αφορά στις προοπτικές της Κοινωνιολογικής επιστήμης αυτής καθ' αυτής, είναι μάλλον ασαφείς και αόριστες.

ΔΙΑΒΑΖΩ

Κάθε τεύχος κι αφιέρωμα

Α. Μεταξά 26

10681 – Αθήνα

Τηλ.: 36.40.488 – 36.40.487

η νέα ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

**κάθε πρώτη του μηνός για το περιβάλλον,
την τεχνολογία, την κρίση, την ανάπτυξη**

Μαυρομιχάλη 39, Αθήνα 106 80, τηλ. 3619837

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΕΡΑΡΧΙΑ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Μια προσέγγιση με βάση τον R. Michels

Του Νίκου Μαραντζίδη*

Η εργασία αυτή εξετάζει — έχοντας σαν σημείο αναφοράς της το έργο του R. Michels «τα πολιτικά κόμματα» — την έννοια του πολιτικού κόμματος και τις εσωτερικές τους σχέσεις, την εσωτερική ιεράρχηση σε συνάρτηση με το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του μέσα σ' ένα κοινωνικό σχηματισμό.

Για παραδείγματα-μοντέλα που χρησιμοποιούνται αναφέρονται στα κόμματα της αριστεράς· ο λόγος είναι η διάθεση, όπως δηλώνεται και παραπάνω, της παράλληλης πορείας της εργασίας αυτής με τη μελέτη του Michels.

Ι. Τη στιγμή που προσεγγίζεται ένα θέμα όπως αυτό της εργασίας είναι απαραίτητο να είμαστε προσεκτικοί στην χρησιμοποίηση της ορολογίας — αυτό δε που είναι ακόμη σημαντικότερο, είναι να υπάρξει συμφωνία στην χρησιμοποιούμενη ορολογία.

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ: το πολιτικό κόμμα δεν είναι ένα σύνολο υποκειμένων που οργανώνονται για τους ίδιους σκοπούς. Ένας τέτοιος ορισμός δεν θα μπορούσε να εμβαθύνει στο πρόβλημα· γιατί οι υλικές σχέσεις, τα συμφέροντα, η ιστορική, πολιτική και ιδεολογική παράδοση δεν μπορούν να εξηγηθούν με την χρησιμοποίηση μιας τελεολογίας πολιτικής ή ιδεολογικής. Το άλλο πρόβλημα ενός τέτοιου ορισμού βρίσκεται στην έννοια του «συνόλου των υποκειμένων». Γνωρίζουμε πλέον σήμερα ότι η πολιτική οργάνωση όπως και όλοι εξάλλου οι οργανισμοί, είναι πολύ περισσότερο απ' το άθροισμα των μελών της.

Αν προσπαθήσουμε να βρούμε ορισμένους παράγοντες που θεμελιώνουν ένα σύνολο προσδιορισμών πάνω ή μέσα στο πολιτικό κόμμα — προσδιορισμών που χαρακτηρίζουν την ύπαρξη του πολιτικού κόμματος (π.κ.) — μπορούμε να αναφέρουμε:

- τους ιδεολογικούς στόχους (π.χ. κοινωνική αλλαγή)
- τους πολιτικούς στόχους (πρόσβαση στην εξουσία)
- τη δομημένη ιεραρχία
- τη μονιμότητα στη δράση
- τη λειτουργία μέσα σε πλαίσια (εθνικά, νομικά, συνταγματικά, θεσμικά κλπ.).

Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τους παραπάνω παράγοντες ως πρωταρχικούς. Υπάρχουν όμως κι άλλοι παράγοντες που μπορούμε να τους ονομάσουμε δευτερεύοντες.

- Ο ταυτσησμός ιδεολογικο-πολιτικός λόγος
- Η ίδια θρησκεία
- Η γεωγραφική καταγωγή κ.λπ.

Ας προσπαθήσουμε σ' αυτό το σημείο να δώσουμε — με κάθε επιφύλαξη — έναν ορισμό της έννοιας του π.κ. Το π.κ. είναι ένας οργανισμός, προϊόν της άρθρωσης των δομών ενός κοινωνικού σχηματισμού. Η εσωτερική του λειτουργία είναι υπερπροσδιορι-

σμένη από ένα σύνολο οικονομικών, κοινωνικών, νομικών, πολιτιστικών, τεχνολογικών στοιχείων που του είναι εξωτερικά. Η ύπαρξη του π.κ. είναι άρρηκτα δεμένη με το επίπεδο ανάπτυξης μιας κοινωνίας. Αυτά που χαρακτηρίζουν ένα π.κ. είναι: α) ο αγώνας για την εξουσία β) η μονιμότητά του, γ) η εσωτερική ιεραρχία.

Η ΔΟΜΗ ΤΩΝ Π.Κ.: Άλλοτε αντιλαμβανόμασταν τα π.κ. ως οργανισμούς που αναπτύσσονται σαν μια πυραμίδα. Το π.κ. έχει τη βάση των ψηφοφόρων του, αυτή η βάση στηρίζει τα μέλη, τα μέλη στηρίζουν τα άλλα επίπεδα της ιεραρχίας. Δινόταν έτσι η εντύπωση ότι οι ψηφοφόροι και η λεγόμενη κομματική βάση «παίρνουν στις πλάτες» τους όλο το οικοδόμημα. Αυτή η σύλληψη δημιουργεί μια σειρά ερωτηματικών: Εάν σε μια συγκεκριμένη στιγμή, για παράδειγμα, το επίπεδο που περιλαμβάνει τα κομματικά μέλη εξαφανιζόταν τότε θα έπαυε η σχέση ανάμεσα στους ψηφοφόρους και τα μέλη; Ή αν το τελευταίο επίπεδο εξαφανιζόταν θα μπορούσε να αντικατασταθεί; Για να γίνουμε σαφείς: στη σύγχρονη πραγματικότητα δεν παρατηρείται το φαινόμενο να εξαρτάται — σε μεγάλο βαθμό — ο αρχηγός από τη βάση του π.κ. Ούτε μπορούμε να απαντήσουμε αν μπορεί ένα π.κ. να αλλάξει αέναα τους αρχηγούς του. Το βέβαιο είναι ότι το «πυραμιδωτό» κόμμα δίνει την εντύπωση δυαδικών σχέσεων εξουσίας (βάση με μεσαία στελέχη, μεσαία με ανώτερο κ.λπ.) κάτι που δεν ισχύει όπως δεν ισχύει βέβαια ότι η «βάση» παίρνει στις πλάτες της — μέσα από σχέσεις εξουσίας κ.λπ. — την ηγεσία της. Η θεωρητική, λοιπόν, μορφή και σύλληψη του «πυραμιδωτού» στη δόμηση π.κ. είναι πέρα για πέρα λάθος ή αν μη τι άλλο δεν ανταποκρίνεται στη σημερινή έννοια του κόμματος (σχήμα 1).

(σχήμα 2) **ΤΟ ΚΥΚΛΙΚΟ ΚΟΜΜΑ:** Το κυκλικό κόμμα αντιπροσωπεύει — σαν θεωρητική έννοια και «ιδανικό τύπο» — στο σύγχρονο π.π. Το κυκλικό π.κ. χαρακτηρίζεται: α) απ' την συγκέντρωση της εξουσίας, β) απ' την σχετική αυτονομία του ενός κύκλου, απ' τον άλλον, γ) απ' την ρευστότητα των εξωτερικών κύκλων (σχήμα 3), δ) από την ανάμειξη και ελαστικότητα των εσωτερικών κύκλων που χαρακτηρίζουν τα ενδιάμεσα στελέχη, υπάρχουν κόμματα που οι ενδιάμεσοι κύκλοι είναι σχεδόν ανυπαρκτικοί ή με ιδιαίτερη μικρή ισχύ (σχήμα 4).

Η έννοια του κυκλικού π.κ. μας βοηθά περιγραφικά κυρίως να κατανοήσουμε την έννοια της μετακίνησης ψηφοφόρων, τον κεντρικό και όχι εξουσιαστικό με την παραδοσιακή έννοια, ρόλο

Ο Νίκος Μαραντζίδης γεννήθηκε το 1966. Είναι μεταπτυχιακός φοιτητής της κοινωνιολογίας του πανεπιστημίου PARIS 7, στο τμήμα: «κοινωνικοί θεσμοί και πολιτικά κινήματα».

της καθοδηγητικής ομάδας (όρος που θα χρησιμοποιούμε από εδώ και μπρος για να δηλώσουμε τον ηγέτη, τους κύκλους ηγετών κ.λπ.). Μπορεί επίσης να μας βοηθήσει να συλλάβουμε τις πολιτικές συμμαχίες ή συγκρούσεις ανάμεσα στα π.κ. της ίδιας περιόδου. Η μόνη δυνατότητα να μετρηθεί ποσοτικά η ύπαρξη των εξωτερικών κύκλων είναι αυτονόητο πως είναι η στιγμή του εκλογικού αποτελέσματος.

II. Το ερώτημα που μας απασχολεί είναι: από πού προέρχεται η θεωρητική δικαιολόγηση της ύπαρξης των π.κ. Είναι γνωστές οι θεωρίες περί διαμεσολαβητικού ρόλου ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και την κοινωνία. Με βάση αυτές τις θεωρίες οι πολίτες, οι κοινωνίες ανίκανες ν' αυτοκυβερνηθούν ορίζουν το ρόλο των π.κ. και νομιμοποιούν την ύπαρξή τους. Κατ' άλλους τα κόμματα σαν εκφράσεις της ταξικής συνειδητοποίησης εκφράζουν την ταξική πάλη στο πολιτικό πεδίο. Οι δυο αυτοί τύποι, έχοντας βέβαια μεταξύ τους τεράστιες διαφορές, συμπίπτουν σε ένα σημείο. Στον προσδιοριστικό ρόλο του π.κ. Κατά την πρώτη υπόθεση οι κοινωνίες ανίκανες να διαχειριστούν την εξουσία και να αυτοδιαχειριστούν αποδίδουν στα π.κ. αυτή την λειτουργία. Κατά τη δεύτερη υπόθεση τα π.κ. διαχειρίζονται το πολιτικό πεδίο γιατί εκφράζουν την αντινομία μιας κοινωνίας διαιρεμένης σε τάξεις, αδύναμης να αυτο-κυβερνηθεί. Ένα μεγάλο μέρος, λοιπόν, της θεωρίας της ύπαρξης του π.κ. στηρίζεται σε μια άρνηση ή μια αντινομία.

Η «ανικανότητα» των μαζών να αυτοδιαχειριστούν και να αυτοκυβερνηθούν αποτελεί επίσης θέση του Michels. Στον Michels το πρόβλημα μπαίνει ως εξής: «είναι πιο εύκολο να ηγεμονεύσει κανείς τη μάζα, παρά ένα μικρό ακροατήριο», η έννοια δηλαδή της ηγεμονίας ενυπάρχει a priori αυτό που αλλάζει είναι ο τρόπος, η μέθοδος και ο βαθμός (ηγεμονίας). Γυρνώντας στο αρχικό μας πρόβλημα, δηλαδή στο θέμα της θεωρητικής δικαιολόγησης της ύπαρξης των π.κ. διαπιστώνουμε πως στην πολιτική φιλολογία από το Χομπς μέχρι τις μέρες μας το π.κ. έρχεται σε κάθε περίπτωση να υποκαταστήσει και να αντικαταστήσει μια σχέση: καλό ή κακό αυτό δεν είναι δικό μας θέμα.

III. Το πολιτικό κόμμα δεν δημιουργήθηκε εκ του μηδενός. Συγκροτήθηκε μέσα στην ιστορική διαδρομή, σιγά σιγά, και είναι άμεσα συναρθρωμένο με την καπιταλιστική ανάπτυξη των δυτικών κοινωνικών σχηματισμών. Είναι προφανές ότι τα π.κ. δεν υπήρχαν ανέκαθεν. Ο Μ. Duverger διαπιστώνει ότι το 1850 καμιά χώρα του κόσμου εκτός απ' τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, δεν γνώριζε την ύπαρξη των π.κ. με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Μπορούμε βέβαια να βρούμε τάσεις, λαϊκά clubs, κοινοβουλευτικές ομάδες, ενώσεις προβληματισμού, αλλά όλα αυτά απέχουν απ' το να είναι π.κ. Κατά τον Duverger υπάρχουν δυο τύποι γέννησης του π.κ.: 1ο Γέννηση εκλογική και κοινοβουλευτική. Ο γενικός μηχανισμός αυτής της γέννησης, γράφει ο Duverger, είναι απλός: Δημιουργία κοινοβουλευτικών ομάδων καταρχήν, εμφάνιση, έπειτα εκλογικών επιτροπών, καθιέρωση τέλος μιας σταθερής σύνδεσης ανάμεσα στα δύο παραπάνω στοιχεία.

2ο: Γέννηση εξαιτίας εξωτερικών «αιτιών»: συνδικάτο, εκκλησία, ομάδες προβληματισμού κλπ. Τα π.κ. της αριστεράς περιλαμβάνονται σ' αυτήν την περίπτωση. Το αγγλικό εργατικό κόμμα, για να δώσουμε ένα παράδειγμα, γεννήθηκε ύστερα από την απόφαση που πάρθηκε στο συνέδριο των Trade-Unions το 1899 να ιδρυθεί ένας πολιτικός οργανισμός εκλογικός και κοινοβουλευτικός.

Μπορούμε επίσης να παρατηρήσουμε ακόμη μιας μορφής διαιρέση στη γέννηση των π.κ. Τα κόμματα που ιδρύθηκαν από ένα περιορισμένο αριθμό ατόμων —παράδειγμα το Ρώσικο Σοσιαλ-δημοκρατικό κόμμα— και τα κόμματα που είναι δημιουργίες μεγάλης μάζας ατόμων όπως το εργατικό κόμμα της Αγγλίας. Μπορούμε, βέβαια να αναφέρουμε και τον τύπο γέννησης μετά από μια διάσπαση ή αποχώρηση κάποιων στελεχών: είναι η περίπτωση των περισσότερων κομμουνιστικών ευρωπαϊκών κομμάτων.

Τα σύγχρονα πολιτικά κόμματα έχουν αλλάξει πολύ σε σχέση με το μακρινό τους παρελθόν. Οι πρωταρχικές, πρωτόγονες μορφές τους, μετασχηματίστηκαν για να μπορούν να συμμετάσχουν αποτελεσματικά στον πολιτικό ανταγωνισμό. Ο Michels παρατηρεί σωστά ότι το σύγχρονο πολιτικό κόμμα είναι ένας οργανισμός μάχης, με την πολιτική έννοια του όρου, και γι' αυτό οφείλει να προσαρμοστεί στους νόμους της τακτικής. Όσο η «μάχη» διαρκεί ακόμη και μια «σοσιαλιστική διεύθυνση», κατά το Michels, έχει ανάγκη να χρησιμοποιήσει αυταρχικές μεθόδους για να επιβληθεί. Ένας προσωρινός δεσποτισμός είναι αναγκαίος, η ελευθερία πρέπει να υποταχθεί στην αναγκαιότητα της άμεσης δράσης. Μέσα σ' αυτή λοιπόν την πραγματικότητα πρέπει να αναζητηθεί η πηγή της εξουσίας της διευθυντικής ομάδας ή καλύτερα των καθοδηγητικών ομάδων.

IV. Κατά το Michels τα π.κ. είναι οργανισμοί που ασκούν στο εσωτερικό τους εξουσία —εμείς να προσθέσουμε ότι και προς το εξωτερικό τους επίσης ασκούν μια εξουσία διαφορετικού τύπου. Εάν προσέξουμε το βιβλίο του Michels θα διαπιστώσουμε ότι οι πηγές αυτής της εξουσίας — που είναι αυτονόητο ότι βαδίζει απ' τον εσωτερικό κύκλο προς τους εξωτερικούς — είναι: 1. η ανικανότητα των μαζών να αυτοκυβερνηθούν και 2. η επαγγελματικοποίηση της πολιτικής. Κατά το Michels η ιεραρχία αναπτύσσει μια πολιτική ελίτ που βρίσκεται μακριά από τις μάζες. Αυτή η ελίτ προσδιορίζεται από υλικές σχέσεις που αναπαράγουν την

καθορισμένη δομή του κόμματος και άρα και την ύπαρξη αυτών των ελίτ. Οι σχέσεις αυτές είναι: 1. Οι οικονομικές, 2. Οι σχέσεις με τον τύπο, κατά το Michels, και με το σύνολο θα λέγαμε των Μ.Μ.Ε. σήμερα 3. Οι σχέσεις με τους πολιτικούς θεσμούς 4. Οι σχέσεις με τους μηχανισμούς και τη γραφειοκρατία του κόμματος. Ας δούμε πιο αναλυτικά αυτές τις σχέσεις που προσδιορίζουν και αναπαράγουν τις καθοδηγητικές ομάδες.

Οι Οικονομικές σχέσεις: α) Περίπτωση των απλών υπαλλήλων του π.κ. που αποτελούν τα υποστηρίγματα της καθοδηγητικής ομάδας. Κατηγορίες: Εργάτες που έγιναν υπάλληλοι του κόμματος/διανοούμενοι υπάλληλοι/φοιτητές-άνεργοι/συνταξιούχοι.

Δεν είναι δύσκολο να διαπιστωθεί ότι οι εργάτες που μετασχηματίστηκαν σε υπάλληλοι του κόμματος έχουν αλλάξει κοινωνική κατάσταση. Ο Michels παρατηρεί ότι δεν θέλουν πια να ξαναγυρίσουν στην επιχείρηση που εργαζόνταν, θέλουν να παραμείνουν στο κόμμα όλη τους τη ζωή και αυτό, όπως είναι επόμενο, δημιουργεί μια εξαρτησιακή σχέση ανάμεσα στον πρώην εργάτη και στο κόμμα.

Ο διανοούμενος ασχολείται με γραφικού τύπου εργασίες. Συντάσσει τα πολιτικά κείμενα, διαβάζει τις εφημερίδες για να σημειώσει τα άρθρα που αφορούν το κόμμα. Συνήθως σταδιοδρομεί μέσα στον πολιτικό οργανισμό. Οι συνταξιούχοι αποτελούν συνήθως τα κατώτερα στρώματα της κομματικής υπαλληλίας, θυρωροί-φύλακες ή κάτι παρόμοιο βρίσκουν στο π.κ. όχι μόνο ένα μισθό —συνήθως όχι ικανοποιητικό— αλλά ένα πεδίο «δράσης» όπου μπορούν ακόμη να αισθάνονται κοινωνικά (και πολιτικά) χρήσιμοι. Οι φοιτητές, κι οι άνεργοι ασκούν όλες τις δυνατές εργασίες εισπράττοντας αυτό που θα λέγαμε χαρτζήλικι. Η θέση τους (των περισσότερων απ' αυτούς) είναι μεταβατική και αρνούνται συνήθως να μονιμοποιηθούν.

Μέχρι στιγμής μιλήσαμε για τους επαγγελματίες υπαλλήλους που συνιστούν όμως τα υποστηρίγματα του πολιτικού οργανισμού —υποστηρίγματα καθόλου ευκαταφρόνητα— και της καθοδηγητικής ομάδας. Όσον αφορά για τις οικονομικές σχέσεις αυτής έχουμε να διαπιστώσουμε ότι: I Τα μέλη της καθοδηγητικής ομάδας δεν λαμβάνουν πάντοτε ένα μισθό (όπως η προηγούμενη περίπτωση), II, Τα μέλη της καθοδηγητικής ομάδας έχουν την υπευθυνότητα της διαχείρισης μιας σειράς οικονομικών υποθέσεων που μόνο αυτά τα μέλη γνωρίζουν (σχέσεις με τράπεζες, επιχειρηματικούς κύκλους, οικονομικές κρατικές επιχορηγήσεις κ.λπ.), III Η καθοδηγητική ομάδα ελέγχει πλήρως τις πληρωμές των υπαλλήλων, των βουλευτών (αν πληρώνονται από το κόμμα), καθορίζει τους διορισμούς και τις επενδύσεις του κόμματος.

Με βάση τα παραπάνω η καθοδηγητική ομάδα βρίσκεται ένα βαθμό της εξουσίας της στη σχέση της με τα χρήματα του κόμματος (και όχι μόνο του κόμματος). Η διαχείριση των οικονομικών καθιστά την καθοδηγητική ομάδα ικανή να ελέγχει το σύνολο της γραφειοκρατίας του κόμματος αλλά και ένα μεγάλο αριθμό ατόμων που εξαρτώνται από τις οικονομικές λειτουργίες καθώς και την οικονομική πολιτική του κόμματος.

V Οι σχέσεις με τα mass media καθορίζουν τη διανομή και αναπαραγωγή των ρόλων στο εσωτερικό του κόμματος. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις κατηγορίες σχέσεων: 1. Τις σχέσεις με τους εκδοτικούς οίκους, 2. Τις σχέσεις με τον τύπο, 3. Τις σχέσεις με τα ραδιο-τηλεοπτικά μέσα.

Τα mass media είναι αποκλειστικά ο τομέας παρέμβασης της καθοδηγητικής ομάδας και είναι μέσα στη σχέση αυτή που δημιουργούνται «οι έξυπνοι», «οι ρήτορες», «οι χαρισματικοί». Τα mass media ευνοούν —για λόγους ευνόητους— τις καθοδηγητικές ομάδες. Ένας αρχηγός, δεν είναι «πραγματικά» αρχηγός αν μια μεγάλη μερίδα μαζών δεν τον είδε ποτέ στην τηλεόραση. Οι ανώνυμες μάζες του κόμματος (οι περιφερειακοί κύκλοι) δεν έχουν δίοδο προς αυτό τον τομέα. Μόνη εξαίρεση οι δημοσκοπήσεις που είναι όμως μια ιδιαίτερη περίπτωση.

Οι εκδόσεις, δηλαδή τα πολιτικά και θεωρητικά έργα δεν έχουν την ίδια ποσότητα ακροατών. Οι αναγνώστες είναι μια μικρή μειοψηφία σε σχέση με τους τηλεθεατές για παράδειγμα, αλλά το γόητρο του αρχηγού και γενικότερα του πολιτικού αυξάνει στο βαθμό που έχει γράψει το λιγότερο ένα βιβλίο. Είναι δε αυτός ο λόγος που η πλειοψηφία των πολιτικών αρχηγών είναι ταυτόχρονα συγγραφείς —μερικοί δε είχαν υπερβάλει σε τέτοιο βαθμό που κανείς πια δεν πιστεύει ότι έγραψαν οι ίδιοι έστω και ένα από τα δεκάδες βιβλία που είχαν το όνομά τους στη θέση του συγγραφέα. Ο τύπος ασκεί τον ίδιο ρόλο όσον αφορά την καθοδηγητική ομάδα. Λειτουργεί σαν μέσο ανάδειξης της (ή και το αντίθετο). Στις σχέσεις της με τον τύπο θα άξιζε να μελετηθεί η προσωπική σχέση των πολιτικών με τους δημοσιογράφους, πολλά φαινόμενα μπορούν να ερμηνευθούν μέσα από την εξέταση αυτής της σχέσης.

Εάν λοιπόν η οικονομική δύναμη του κόμματος και η διαχείριση των οικονομικών δίνει-αποδίδει «εξουσία» —η έννοια της εξουσίας παίρνεται σαν σχέση και όχι σαν οντότητα— στην καθοδηγητική ομάδα στο εσωτερικό κυρίως του κόμματος, τα mass media ευνοούν την καθοδηγητική ομάδα στο εξωτερικό του κόμματος: βέβαια τα άτομα που βλέπουν το όνομά τους στην πρώτη σελίδα της «Ελευθεροτυπίας» ή του «Βήματος» είναι επιλεγμένα από τις όποιες εσωτερικές διεργασίες του π.κ.: μόνη εξαίρεση αποτελούν εδώ οι διανοούμενοι του κόμματος που ίσως να συμμετέχουν ταυτόχρονα και σε άλλους μηχανισμούς ανάδειξης (εκπαίδευση, εκδόσεις, διεθνείς οργανισμοί). Ο αρχηγός και γενικότερα η καθοδηγητική ομάδα, απ' τη στιγμή που φθάνουν να γίνουν «πρώτο πλάνο» στην τηλεόραση ξεπερνούν το στενό χώρο του πολιτικού τους κόμματος και αποκτούν εθνική ή και διεθνή ακτινοβολία. Αυτό τους βοηθά να αποκτήσουν μια σχετική αυτονομία από το σκληρό κομματικό μηχανισμό. Οι μάζες βέβαια διαμορφώνονται σε δέκτες και η σχέση τους με την πολιτική εξατομικεύεται.

VI Οι θεσμοί είναι ένας απ' τους πιο βασικούς παράγοντες που υπερ-προσδιορίζουν τη δομή του π.κ. Χρησιμοποιώντας τη λέξη θεσμός αντιλαμβανόμαστε: 1) Το κοινοβούλιο 2) Το σύνολο της εκτελεστικής εξουσίας 3) Την τοπική αυτοδιοίκηση 4) Τις εκλογές. Όλο δηλαδή το θεσμικό σύστημα που διαχειρίζεται την κοινωνία, στο πολιτικό της επίπεδο. Οι θεσμοί βρίσκονται σε «διαλεκτική ένταση» με το π.κ. και διαμορφώνουν αυτό σε συνεχή βάση. Παράδειγμα: ένα κοινοβουλευτικό κόμμα είναι: α) ένα γνωστό κόμμα άρα είναι γνωστό και στα mass media β) αποδέχεται τους κανόνες της πολιτικής διαπάλης άρα είναι «ενσωματωμένο»* γ) για να διευρύνει την κοινοβουλευτική του παρουσία

* Ό,τι κι αν ισχυρίζονται κάποιες «αριστεριστικές φιλολογίες» οποιοδήποτε κόμμα εκφράζεται μέσα σε θεσμούς είναι ένα ενσωματωμένο κόμμα.

οφείλει να διευρύνει την «καλή του εικόνα» στους ψηφοφόρους-πολίτες. Ένα κόμμα κοινοβουλευτικό είναι υποχρεωμένο να «προσαρμοστεί» σ' ένα σύνολο κανόνων που του επιβάλλονται από τα έξω.

Οι συμμετοχές των π.κ. στο εσωτερικό των θεσμών τους επιβάλλουν να έχουν: 1) ένα σώμα μόνιμων αντιπροσώπων 2) ένα σώμα ειδικών (νομικών, οικονομολόγων κ.λπ.), 3) μια εκλογική μηχανή. Αντιλαμβανόμαστε βέβαια ότι η λειτουργία στο εσωτερικό των θεσμών υποχρεώνει το π.κ. να επικαιροποιεί συνεχώς την πολιτική ή για να μιλήσουμε πιο καθαρά το π.κ. οφείλει να παράγει ή να αναπαράγει ΣΥΝΕΧΩΣ πολιτικές θέσεις από τη στιγμή που θέλει να απαντά στα καθημερινά ζητήματα που μπαίνουν μέσα στο εσωτερικό των θεσμών (εδώ βρίσκεται η διαφορά ανάμεσα σ' ένα π.κ. «διαχείρισης-συμμετοχής», κι ένα π.κ. «ανατροπής-μη συμμετοχής». Η μόνη πιθανή ιστορική εξαίρεση βρίσκεται στο Μπολσεβίκικο κόμμα: βέβαια πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι οι πολιτικοί θεσμοί που συμμετείχε το μπολσεβίκικο κόμμα για ελάχιστο χρονικό διάστημα δεν είχαν, για πολλούς λόγους που δεν είναι της στιγμής να αναλύσουμε, την αφομοιωτική ικανότητα των σύγχρονων πολιτικών θεσμών του καπιταλιστικού κράτους). Τέλος έχουμε να κάνουμε σ' αυτό το κεφάλαιο τρεις παρατηρήσεις: α) Ο καταμερισμός εργασίας στο εσωτερικό ενός κόμματος θεσμικά αφομοιωμένου δεν έπεται πάντα, δηλ. όλους τους συμμετέχοντες, επαγγελματικοποίηση β) Το κόμμα υποδεικνύεται με τις εσωτερικές του διαδικασίες ένα μεγάλο τμήμα των βουλευτών του η ταχική καταγωγή τους προέρχεται από τα «κατώτερα» στρώματα και τάξεις. γ) Οι διαχειριστές της πολιτικής του κόμματος, στο θεσμικό επίπεδο, προέρχονται από τις «ανώτερες» τάξεις (η περίπτωση των υπουργών, των διοικητών οργανισμών-κλειδιά).

VII Η τελευταία σχέση που θέλουμε να εξετάσουμε είναι αυτή ανάμεσα στη γραφειοκρατία του κόμματος και την καθοδηγητική ομάδα. Αναφερθήκαμε παραπάνω για το σώμα των υπαλλήλων: ξεχωρίζουμε δυο κατηγορίες: 1) τους κατώτερους υπαλλήλους 2) τους ανώτερους υπαλλήλους, τους ειδικούς. Αυτή η γραφειο-

κρατία εξαρτάται από την ίδια την ύπαρξη και την ανάπτυξη (οικονομική πολιτική κ.λπ.) του π.κ. Ταυτόχρονα το σώμα αυτό είναι διαρθρωμένο στενά με την πολιτική ηγεσία του π.κ. Το σώμα αυτό, για να μιλήσουμε πιο καθαρά, υποστηρίζει τις επιλογές της καθοδηγητικής ομάδας στο βαθμό που δεν θίγονται τα δομικά της συμφέροντα: στην αντίθετη περίπτωση επιχειρείται η ανατροπή κάποιων μελών ή και όλης της ηγετικής ομάδας (η ιδανική επαλήθευση της παραπάνω πρότασης έγινε στις χώρες της αν. Ευρώπης στα κομμουνιστικά κόμματα Βουλγαρίας, αν. Γερμανίας, Τσεχοσλοβακίας). Πρέπει βέβαια να τονίσουμε ότι το σώμα αυτό δεν διαπερνάται από ομογένεια. Το αντίθετο μάλιστα, υπάρχουν πάντα συγκρούσεις (ταξικού χαρακτήρα): ανάμεσα στην ανώτερη γραφειοκρατία και την κατώτερη, ανάμεσα στα στελέχη τα μη-επαγγελματικά και το ένα τμήμα αυτής της γραφειοκρατίας κ.λπ. Όλα αυτά, είναι προφανές, και «φυσιολογικά» είναι —αντανακλούν δηλ. την δομική πραγματικότητα του π.κ.— και πουθενά δεν δείχνουν ότι το π.κ. χάνει την ενότητά του. Για να τελειώνουμε — οι καθοδηγητικές ομάδες εκφράζουν την ιεραρχοποίηση στο εσωτερικό του π.κ. η υπαλληλία αποτελεί υλικό υποστήριγμα, τα δυο αυτά τμήματα εκφράζουν τον όρο «εξουσία» στο εσωτερικό του π.κ.

Επίλογος: Το παραπάνω κείμενο προσπάθησε να εξετάσει ένα φαινόμενο έχοντας ως κλειδί μεθοδολογικά την ενδοσκοπήση-εξέταση εσωτερικών σχέσεων — με βάση τις αναλύσεις του Michels. Είναι προφανές ότι αυτός ο τύπος εξέτασης δεν μπορεί να αναλύσει τα πάντα: έχοντας όμως τις αρετές του παρακίνησε το ενδιαφέρον μας για μια γρήγορη μελέτη του.

Βιβλιογραφία

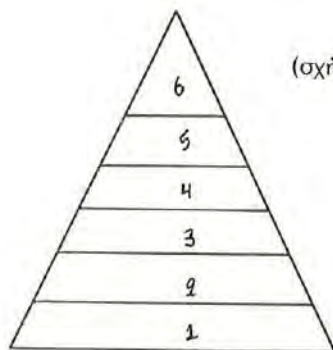
- Michels Roberto: *Les partis politiques*, Flammarion 1961
Duverger Maurice: *Les partis politiques*, Armand Colin, 1969

Cot J. Pierre, Mounier J. Pierre: *Pour une Sociologie Politique*, Seuil 1974

Pagés Max, Bonetti Michel, De Gaulejac Vincent, Descendre Daniel: *l'emprise de l'organisation* PUF 1979

Crozier Michel-Friedberg Erhard: *L'acteur et le système*: 1977

Ostrogorski Moisei, "La démocratie et les partis politiques. Points 1979

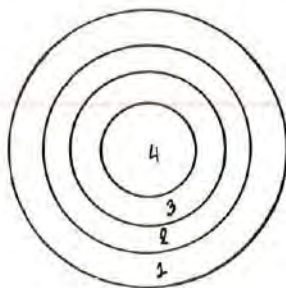

(σχήμα 1)

«ΤΟ ΠΥΡΑΜΙΔΩΤΟ ΚΟΜΜΑ»

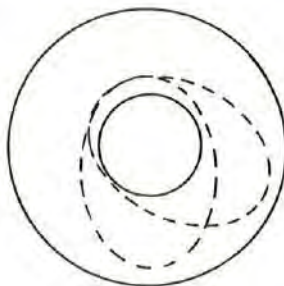
1. Ψηφοφόροι
2. Μέλη
3. Κατώτερα στελέχη
4. Μεσαία στελέχη
5. Ανώτεροι υπάλληλοι/βουλευτές
6. Καθοδηγητική ομάδα/πρωθυπουργός

* Μπορούν βεβαίως να δημιουργηθούν περισσότερα ακόμη επίπεδα

(σχήμα 2)

1. Ψηφοφόροι
2. Μέλη/κατώτερα στελέχη
3. Ανώτερα στελέχη
4. Καθοδηγητική ομάδα

(σχήμα 3) (σχήμα 4)

Η ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΩΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Θοδωρή Κ. Πελαγίδη*,

M. PHIL., E.M.Y., ΥΠ. ΔΙΔ. Α.Π.Θ.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πολύπλευρη κρίση που περνά η ελληνική οικονομία και κοινωνία, κάνει κάτι περισσότερο από επιτακτικό έναν θεωρητικό προβληματισμό για την οριοθέτηση μιας στρατηγικής ανάπτυξης που ν' ανταποκρίνεται στις επιταγές των νέων καιρών.

Το παρακάτω άρθρο προσπαθεί όχι μόνο να κάνει γνωστούς τους προβληματισμούς που διατυπώνονται γύρω από το παραπάνω θέμα στη σχετική επιστημονική βιβλιογραφία και αρθρογραφία, αλλά και ν' αρθρώσει μια πρώτη πρόταση για μια στρατηγική εξέδου από την κρίση με δημοκρατική και εκσυγχρονιστική προοπτική. Θεωρούμε έναν τέτοιο προβληματισμό απόλυτα απαραίτητο, καθώς οι σύγχρονες τεχνοοικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις ήδη απειλούν με κάθε είδους συρρίκνωση την ελληνική οικονομία και κοινωνία.

2. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

2.1. Η κρίση στην παγκόσμια οικονομία

Από τα τέλη της δεκαετίας του '60, η παγκόσμια οικονομία παρουσιάζει σοβαρά σημάδια κατατονίας. Το μεταπολεμικό καθεστώς συσώρευσης της μαζικής παραγωγής-μαζικής κατανάλωσης το οποίο εξασφάλιζε την ομαλή χρήση του κοινωνικού προϊόντος βάση των αυξήσεων της παραγωγικότητας, εμφάνισε τα πρώτα σημάδια εξάντλησης. Μαζί μ' αυτό, ο αντίστοιχος τρόπος ρύθμισης, δηλαδή όλο εκείνο το θεσμικό πλαίσιο το οποίο εξασφάλιζε την ομαλή λειτουργία του μεταπολεμικού καθεστώτος συσώρευσης ερχόταν συνεχώς σε αντίθεση με το τελευταίο. Συγκεκριμένα, ο μονοπωλιακός τρόπος ρύθμισης που βασίστηκε:

- α) στο βαθμό, τρόπο και φύση της επέμβασης του κεϋνσιανού κράτους,
- β) σε ανάλογες νομισματικές ρυθμίσεις και μηχανισμούς,
- γ) στην ανάλογη κατανομή των κερδών και των πιστώσεων αναμέσα στο κεφάλαιο,
- δ) σε θεσμούς που ρύθμισαν το ύψος των μισθών, την διάρκεια και την εντατικότητα της εργασιακής ημέρας καθώς και την αναπαραγωγή των συνθηκών εργασίας, αμφισβητήθηκε έντονα από την οικονομική βάση, η οποία από τις αρχές της δεκαετίας του '80 αναδομείται, επιζητώντας νέες μορφές ρύθμισης, αντίστοιχες με τις αλλαγές στην οικονομική βάση. Η παραπάνω κρίση, εκδηλώθηκε πρώτα στις αναπτυσσόμενες χώρες και επηρέασε ποικιλοτρόπως περιφερειακές και ημι-περιφερειακές κοινωνίες κατά τις δεκαετίες του '70 και '80. Οι σύνθετες επεμβάσεις των

ανεπτυγμένων χωρών σε επίπεδο οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό, καθώς και η εσωτερική δομή των περιφερειακών κοινωνιών, συνέθεσαν διαλεκτικά τις συνθήκες εκείνες που οδήγησαν τις περισσότερες απ' αυτές στην λεγόμενη «ελλειμματική ανάπτυξη» στην δεκαετία του '70, και στην οριστική χρεωκοπία της κατά την δεκαετία του '80, που αντανακλάται στην υπερδόγκωση του παγκόσμιου χρέους. Εξαιρέση αποτελούν οι οικονομίες των τεσσάρων χωρών της Ν.Α. Ασίας — Ν. Κορέα, Ταϊβάν, Χονκ Κονγκ και Σιγκαπούρη — οι οποίες κατόρθωσαν με επιλεκτικά μέτρα κατ' αρχήν κρατικής πολιτικής και προστασίας και έπειτα εξωστρεφούς βιομηχανικής πολιτικής, να δημιουργήσουν μια βιομηχανική δομή που συγκεντρώνει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά μ' αυτήν ανεπτυγμένων βιομηχανικά χωρών.

2.2. Η Ελληνική περίπτωση

Η Ελλάδα εμπίπτει στην κατηγορία των ημι-περιφερειακών κοινωνιών (Arrighi 1985) που αντιμετώπισαν και αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα όχι μόνο στην οικονομική βάση αλλά και στην κοινωνική οργάνωση.

Όσον αφορά την οικονομική βάση, το πρόβλημα εστιάζεται στην χαμηλή παραγωγικότητα της ελληνικής βιομηχανίας, που οφείλεται κατά κύριο λόγο στην απαρχαιωμένη τεχνολογική δομή της καθώς και στην απουσία υψηλά εκπαιδευμένου προσωπικού και συγχρόνων μεθόδων διοίκησης. Έτσι, είναι γνωστές οι χαμηλές της διασυνδέσεις προς τα μπρος και προς τα πίσω καθώς και η υψηλή περιεκτικότητα των τελικών αγαθών σε εισαγόμενες ύλες και ενδιάμεσα αγαθά που κάνει τη διαμόρφωση της τιμής του τελικού προϊόντος εξαιρετικά ανελαστική και επομένως ιδιαίτερα ευπαθή στον ανταγωνισμό των τιμών των αντίστοιχων ξένων προϊόντων. (Αργύρης '84, Βεργόπουλος '85, Γιαννίτσας '88, Γιαννίτσας-Βαϊτσός '87). Σημαντική ακόμη ήταν η πολιτική του ξένου παράγοντα που υπονόμεισε κάθε προσπάθεια ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας σε αυτόνομη βάση και **προώθησε** μια συμπληρωματική ανάπτυξη σε σχέση μ' αυτήν του πολυεθνικού βιομηχανικού κεφαλαίου. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι ο εξωτερικός παράγοντας διαμόρφωσε την εσωτερική κοινωνική και οικονομική δομή κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να την υποαναπτύσσει. Ήταν μάλλον οι εσωτερικοί παράγοντες που **καθόρισαν** τους όρους ένταξης της ελληνικής οικονομίας στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας κατά

* Ευχαριστώ θερμά τους Θ. Αργύρη, Καθηγητή στο Οικονομικό Τμήμα του Α.Π.Θ., Ε. Καρασαββίδου, Λέκτορα και Γ. Ζώτο, Επ. Καθηγητή, για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους σε προηγούμενη μορφή αυτού του κειμένου.

τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να αναπαράγεται και να επιδεινώνεται η κατάσταση μιας αντιπαραγωγικής βιομηχανικής και κατ' επέκταση οικονομικής δομής. Έτσι, είναι η βιομηχανική δομή που προκαλεί τα ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών, υποτίμηση του νομίσματος και πληθωρισμό για να αντιμετωπιστεί η συνεχώς μειούμενη ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων, αλλά και χαμηλά έσοδα για το δημόσιο με αποτέλεσμα οι δαπάνες και η ποιότητα των κρατικών υπηρεσιών (πρόνοια, παιδεία, πολιτισμός κ.τ.λ.), να είναι πολύ χαμηλές.

Όσον αφορά τώρα το κράτος, είναι γεγονός πως στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό έχει έναν ιδιαίτερο ρόλο, εξαιτίας της σχετικής αδυναμίας της ελληνικής αστικής τάξης να προωθήσει μια ολοκληρωμένη καπιταλιστική ανάπτυξη. Το κράτος στην Ελλάδα λειτούργησε ως χώρος δημιουργίας της κοινωνίας των πολιτών κάνοντας τις πολιτικές και γραφειοκρατικές θέσεις μέσο για την πιο αποδοτική αξιοποίηση οικονομικών πηγών για ιδιωτική χρήση. Έτσι, η πλειοψηφία των οικονομικών δραστηριοτήτων συντελείται μέχρι σήμερα διαμέσου του κρατικού μηχανισμού. Υπολογίζεται ότι το 60% του Α.Ε.Π. περνά από τον δημόσιο τομέα (Σημίτης 1989). Με δεδομένη λοιπόν την βαρύτητα του ρόλου του κράτους στην ελληνική κοινωνία και οικονομία, η ανάγκη για αναδόμησή του είναι κάτι περισσότερο από επιτακτική.

Όσον αφορά την κοινωνική οργάνωση, αυτή παρουσιάζει έντονα σημάδια αποσύνθεσης. Με δεδομένη τη σοβαρή κρίση του μοντέλου συσσώρευσης πάνω στο οποίο βασίστηκε η κοινωνική συναίνεση των διαφόρων διογκωμένων μικροαστικών στρωμάτων, ο τρόπος ρύθμισης μπροστά στην αποδιοργανωμένη πλέον οικονομική βάση λειτουργεί σωρευτικά προς την ίδια κατεύθυνση επιδεινώνοντας την κατάσταση της τελευταίας. Η σοβαρή κρίση σ' όλους τους τομείς της τέχνης/δημιουργίας αλλά και τα γνωστά φαινόμενα ηθικής σήψης και γενικότερα κατάπτωσης των αξιών, συμπληρώνουν την απογοητευτική εικόνα της ελληνικής κοινωνίας. Το πρόβλημα γίνεται ακόμη σοβαρότερο όταν ληφθεί υπόψη το νέο κύμα τεχνολογικών αλλαγών που σημειώνεται σήμερα στις προηγμένες χώρες και που μέσω της διεθνοποίησης των αγορών και της παραγωγής θ' απειλήσει όχι μόνο την όποια οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, αλλά και γενικότερα την πολιτιστική ταυτότητα του ελληνικού λαού. Το κενό που παρουσιάζεται σήμερα στην οικο-

νομική βάση καθώς και στον «τρόπο ρύθμισης» αυτής, αναπόφευκτα θα καλυφθεί από εκείνες τις εξωτερικές δυνάμεις που μπορούν και έχουν συμφέρον να το καλύψουν.

3. ΤΟ ΝΕΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ: ΜΕΤΑ-ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ

Από τις αρχές της δεκαετίας του '80, οι ανεπτυγμένες χώρες φαίνεται πως περνούν μια περίοδο μετάβασης προς μια νέα δομή καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ένας νέος τρόπος συσσώρευσης και ρύθμισης φαίνεται ν' αναπτύσσεται και να κυριαρχεί στο παλαιό φορντικό μοντέλο συσσώρευσης: «Νέο-φορντισμός» ή «μετα-φορντισμός» (Neo-fordism or post-fordism), «ιστορική/βιομηχανική τομή» (Historical/Industrial divide), «ευελιξία» (Flexibility), ή «ευέλικτη παραγωγή» (Flexible production). Οι νέοι —μεταμοντέρνοι— καιροί φαίνεται να έχουν ως χαρακτηριστικό την «ευέλικτη εξειδίκευση» (flexible specialization) στην παραγωγική διαδικασία, όπως και την «ευελιξία» ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό του «τρόπου ρύθμισης» (flexible mode of regulation - T. Pelagidis). Η βάση του νέου αυτού τεχνικοοικονομικού παραδείγματος βασίζεται στα On-line systems, στις τεχνολογίες τηλεπικοινωνίας, στη βιοτεχνολογία, καθώς και στη μοριακή επιστήμη.

Η περίοδος μετάβασης την οποία διανύουμε, φαίνεται να έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

- Οι κυρίαρχοι παραγωγικοί τομείς έχουν αλλάξει. Υπάρχει μια μετατόπιση από τη μαζική παραγωγή των φορντικών βιομηχανιών στην υψηλής ειδίκευσης μεταποίηση, καθώς και στην παραγωγή υπηρεσιών (production services).
- Μέθοδοι ευέλικτης εξειδίκευσης διαχέονται στις ήδη υπάρχουσες δραστηριότητες μαζικής παραγωγής.
- Η γεωγραφία της παραγωγής αλλάζει. Υπεργολαβικές μορφές παραγωγής αρχίζουν να κυριαρχούν.
- Υιοθετούνται βαθμιαία θεσμικές μεταβολές στο κράτος, στα κόμματα, στα συνδικάτα κ.τ.λ., με σκοπό να ρυθμίσουν καλύτερα τον νέο ευέλικτο τρόπο συσσώρευσης.

Ας κοιτάξουμε όμως πιο συγκεκριμένα κατ' αρχήν σε τι συνίσταται αυτός ο νέος ευέλικτος τρόπος συσσώρευσης και ρύθμισης.

— Στην παραγωγή.

Διαφαίνεται μια μετακίνηση του βάρους της παραγωγικής λειτουργίας από οικονομίες κλίμακας (scale economies), προς τις οικονομίες στόχων (scope economies). Οι τελευταίες αναφέρονται στην οργάνωση και συνδυασμό διαφορετικών τεχνικών λειτουργιών όχι μόνο μέσα στην ίδια την επιχ/ση, αλλά περισσότερο ανάμεσα σε επιχειρήσεις με υπεργολαβικές μορφές παραγωγής, με τελικό στόχο την μείωση του κόστους παραγωγής βασικά μέσω της ελαχιστοποίησης των αποθεμάτων.

— Στην τεχνολογία.

Ενώ στο φορντικό καθεστώς της μαζικής παραγωγής η διαδικασία της έρευνας και ανάπτυξης λειτουργεί έξω από τον χώρο της παραγωγής, στην «ευέλικτη εξειδίκευση», μέσω του μαθαίνω κάνοντας (learning by doing), είναι χωρικά και οργανικά δεμένη με την παραγωγική διαδικασία. Η δε μηχανή που παράγει ένα προϊόν μαζικού τύπου, αντικαθίσταται βαθμιαία από την πολυ-

μηχανή (multi-purpose machinery), που είναι έτσι κατασκευασμένη ώστε να παράγει μια ποικιλία προϊόντων και να προσαρμόζεται μ' αυτόν τον τρόπο στις επιταγές της ζήτησης.

— Στη φύση του προϊόντος.

Το μαζικό, αδιαφοροποιήτο προϊόν, αντικαθίσταται στην ευέλικτη εξειδίκευση από μια ποικιλία διαφοροποιημένων προϊόντων.

— Στις εισροές παραγωγής

Από τις φορντικές εισροές που βασίζονται σε μεγάλες ποσότητες ενέργειας, παρατηρείται μια έμφαση στην πληροφορία και στη γνώση ως πρωταρχικά στοιχεία της παραγωγής ενός προϊόντος.

— Στην παραγωγική διαδικασία και ειδικευση

Η φορντική γραμμή συναρμολόγησης, με την ρουτίνα των επαναλαμβανόμενων κινήσεων και τον χωρισμό της πνευματικής από την χειρωνακτική εργασία, δίνει τη θέση της σε μια νέα ανθρωποκεντρική παραγωγική γραμμή στην οποία ο εργαζόμενος δεν φαίνεται να είναι υποκείμενο της μηχανής, αλλά συγκεντρώνει εμπειρία και μπορεί να επέμβει δημιουργικά στη γραμμή παραγωγής με την υψηλή του εξειδίκευση.

— Στο σύστημα αμοιβής της εργασίας.

Η εξέλιξη του μισθού σύμφωνα με την αύξηση της παραγωγικότητας, δίνει την θέση του σ' έναν δυϊσμό στην αγορά εργασίας που αναφέρεται απ' την μια σ' ένα καλοπληρωμένο κομμάτι εργασίας υψηλά ειδικευμένο, και από την άλλη, στην περιθωριοποίηση ενός άλλου κομματιού μέσω της προσωρινής απασχόλησης χωρίς ασφάλιση, δικαιώματα απεργίας κ.τ.λ.

— Στην οργάνωση και τη διαχείριση

Οι συγκεντρωτικές, πυραμιδοειδείς γραφειοκρατικές δομές αποφάσεων, βασισμένες στην «κάθετη ολοκλήρωση», αντικαθίστανται από την λεγόμενη «κάθετη απο-ολοκλήρωση» ή «οριζόντια διασύνδεση», που επιτυγχάνεται με τον θεσμό της υπεργολαβίας. Έτσι, ενώ η πληροφορία συγκεντρώνεται σ' ένα κεντρικό σημείο λήψης αποφάσεων με «on-line systems», η παραγωγή αυτή καθ' αυτή είναι αποκεντρωμένη.

— Στις αγορές και στους καταναλωτές

Στους μετα-φορντικούς καιρούς, η επιβολή στους καταναλωτές μέσω της διαφήμισης των μαζικών προϊόντων φαίνεται ν' αντικαθίσταται από μια αμφίδρομη σχέση ανάμεσα σε παραγω-

γούς και χρήστες.

— Από το "Just in time" στο "Just in case".

Το φορντικό "JIT" παρείχε μεγάλα αποθέματα προϊόντων για να εξασφαλίζει την επαρκή προσφορά και την ανταγωνιστικότητα. Το "JIC" που εμφανίστηκε πρώτα στην Ιαπωνία, βασίζεται στην οικονομία σε αποθέματα. Το "JIC" εξασφαλίζει το ότι η ποσότητα ενός αγαθού που παράγεται είναι ακριβώς αυτή που ζητείται και στην επιθυμητή ποιότητα.

— Στην στρατηγική σε σχέση με τον ανταγωνισμό.

Ο ανταγωνισμός τώρα δεν αφορά τόσο το ύψος της τιμής, αλλά αφορά κυρίως τη διαδικασία καινοτομίας. Η διαφοροποίηση, η ποιότητα του προϊόντος και η πρόσβαση στην αγορά είναι οι καθοριστικοί παράγοντες που κρίνουν την ανταγωνιστική ικανότητα της επιχείρησης, κάτι που — υπό ορισμένες προϋποθέσεις — ευνοεί τις μικρές επιχειρήσεις.

Αντίστοιχα με την ευελιξία στην οικονομική βάση, εμφανίζεται κι ένας νέος ευέλικτος τρόπος ρύθμισης. Έτσι, λαμβάνει μέρος μια επίθεση: α) στο κράτος πρόνοιας, β) στα συνδικάτα, γ) στις επιμέρους εθνικές οικονομίες και δ) στον τομέα της μεταποίησης. Όσο αφορά το πρώτο, παρατηρείται μια νέα πολιτική του κεφαλαίου με σκοπό την αλλαγή του μηχανισμού αλλά και της φύσης της παρέμβασης του φορντικού κράτους πρόνοιας. Οι δαπάνες κοινωνικής ευημερίας καταργούνται και ενισχύονται δαπάνες αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

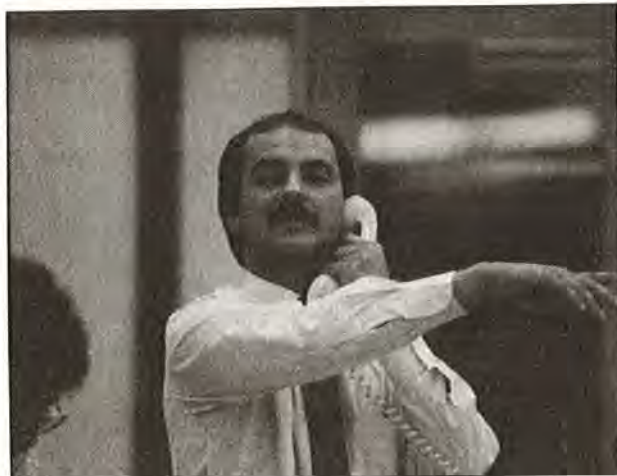
Όσον αφορά τα συνδικάτα, σκοπός της συντηρητικής πολιτικής είναι η διάσπαση των μαζικών συνδικάτων μέσω του δυϊσμού στην αγορά εργασίας κάτι που ενισχύεται με την σταδιακή μείωση των μαζικών χώρων δουλειάς, κατ' εξοχήν χώρων οργάνωσης της εργατικής δύναμης.

Ακόμη, η διεθνοποίηση του κεφαλαίου φαίνεται ν' αδυνατίζει τα εθνικά σύνορα με σκοπό να επιβάλλει τους όρους ανταγωνισμού του κεφαλαίου.

Τέλος, υπάρχει μια μετατόπιση της παραγωγής από την μεταποίηση προς τις άυλες ανταλλακτικές αξίες (υπηρεσίες).

4. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Στους «μετα-φορντικούς καιρούς» που αναλύθηκαν παραπάνω, είναι δυνατό να βρεθούν στοιχεία/χαρακτηριστικά που μπο-

ρούν να αξιοποιηθούν με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε να ωφελήσουν συνολικά όλες τις κοινωνικές δυνάμεις. Έτσι, θέση μας είναι ότι: η έμφαση στη ζήτηση των χρηστών/καταναλωτών και η σχετικά αμφίδρομη σχέση τους με τους παραγωγούς καθώς και η δυνατότητα του ειδικευμένου πλέον εργάτη να παρέμβει δημιουργικά στην παραγωγική διαδικασία αποκτώντας έτσι τη δυνατότητα για συμμετοχικές διαδικασίες, οι εμφανώς καλύτερες συνθήκες εργασίας καθώς και οι υψηλοί μισθοί για ένα σημαντικό κομμάτι του εργατικού δυναμικού, η σημασία στην αξία της δημιουργίας/καινοτομίας, η αποκέντρωση της παραγωγής και οι νέες εύκαμπτες ιεραρχίες στη διοίκηση, μα πάνω απ' όλα η δυνατότητα εφαρμογής του παραδείγματος της «ευέλικτης εξειδίκευσης» στις μικρές επιχειρήσεις και στο κράτος, είναι στοιχεία που πρέπει ν' αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης για το πώς μπορούν να ενισχυθούν ως τάσεις στο μετα-φορντικό καθεστώς συσσώρευσης, έτσι ώστε ν' αποτελέσουν μια νέα στρατηγική για μια κοινωνία με ανθρώπινο πρόσωπο αλλά και με ταυτόχρονη προσήλωση στην αξία της καινοτομίας.

Η περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας» (Third Italy), επιβεβαιώνει στην πράξη την θεωρητική υπόθεση που κάναμε προηγουμένως όσον αφορά την στενή σχέση ανάμεσα στην μικρή επιχείρηση και στο παράδειγμα της ευέλικτης εξειδίκευσης. Μικρές μονάδες παραγωγής εξαιρετικά ανταγωνιστικές, με υψηλή ειδικευσης καλοπληρωμένο εργατικό δυναμικό, με υψηλή ευέλικτη τεχνολογία και σε στενή συνεργασία μεταξύ των αλλά και με τους τοπικούς δήμους — που σημειωτέον βρίσκονται στα χέρια της Αριστεράς — αναπτύσσονται ραγδαία. Ακόμη, το μικρό μέγεθος και η αντισυγκεντρωτική και αντιγραφειοκρατική δομή τους, τους επιτρέπει να απαντούν γρήγορα στις μεταβολές της ζήτησης και το κυριότερο, να έχουν μια πιο άμεση επαφή με τις τοπικές καταναλωτικές ανάγκες έχοντας έτσι την δυνατότητα να παράγουν αυτό που ζητείται μέσω της συνεχούς καινοτομίας. Είναι μάλλον μια αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στους χρήστες και στους παραγωγούς. Σημαντικό δε επίσης είναι το γεγονός πως οι τοπικές δυνάμεις (τοπική αυτοδιοίκηση, διάφορες τοπικές ενώσεις/οργανώσεις κ.τ.λ.), φαίνεται πως αρχίζουν να δρουν ως υποκατάστατα του συνδικαλιστικού κινήματος. Το τοπικό κράτος πλέον, πέρα απ' τις όποιες υπηρεσίες παραγωγής που προσφέρει, είναι ίσως το πιο σημαντικό κανάλι επικοινωνίας και συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία. Το αποκεντρωμένο κράτος της μετα-φορντικής εποχής φαίνεται να προσφέρει τις δυνατότητες για έναν νέου τύπου λαϊκό προγραμματισμό (popular planning), δίνοντας πρόσβαση σ' αυτόν σε τοπικές κοινότητες, οργανισμούς, φορείς, ομάδες χρηστών κ.τ.λ.

Προϋποθέσεις και δυνατότητες για την ανάπτυξη του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης παρουσιάζονται — αν και σε περιορισμένο βαθμό — σε χώρες της ημiperifέρειας, όπως στην Ελλάδα (LYBERAKI 1988, PELAGIDIS 1989), αλλά και στην Λ. Αμερική (SABEL 1987).

4.1. Μικρομεσαίες επιχειρήσεις και ευέλικτη εξειδίκευση

Στην Ελλάδα, οι μικρές επιχειρήσεις αν και αποτελούν το 95% του μεταποιητικού τομέα, η σημασία τους έως τώρα έχει μάλλον υποτιμηθεί. Το πόσο σημαντικό ρόλο μπορούν να παίξουν στα πλαίσια του «μετα-φορντικού παραδείγματος» που αναπτύξαμε, γίνεται φανερό και από το γεγονός ότι συγκεντρώ-

νουν ήδη κάποια χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την «ευέλικτη εξειδίκευση». Μερικά από αυτά είναι τα εξής:

— Διατηρούν μια χειρωνακτική παράδοση όμοια σε πολλές περιπτώσεις μ' αυτήν του ειδικευμένου εργάτη στο παράδειγμα της «ευέλικτης εξειδίκευσης».

— Παρουσιάζονται κάποιες μορφές συνεργασίας μεταξύ τους (βλ. Lyberaki 1988).

— Προσαρμόζονται καλύτερα και γρηγορότερα στις συνθήκες της ζήτησης. Η ευελιξία τους αυτή υποστηρίζεται πως βοήθησε τις περισσότερες απ' αυτές να ανταποκριθούν καλύτερα απ' ότι οι μεγάλες στις δυσμενείς συνθήκες της οικονομικής κρίσης (Lyberaki 1988).

— Στους τομείς των πλαστικών, υφαντουργίας και μετάλλων παρουσιάζουν κάποια στοιχεία από το παράδειγμα της «ευέλικτης εξειδίκευσης» αλλά και συγκεντρώνουν κάποιες προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες με την κατάλληλη πολιτική είναι δυνατό να οδηγηθούν σ' αυτό το μοντέλο ανάπτυξης.

Αναγκαίο είναι λοιπόν, έστω εντελώς συνοπτικά, ν' αναφερθούμε σ' εκείνα τα μέτρα πολιτικής που θα προωθήσουν μια μορφή παραγωγής αποκεντρωμένη, πολυσυμμετοχική, ανθρωποκεντρική;

α) Εισαγωγή τεχνολογίας και τεχνογνωσίας, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ή και να ενισχυθεί η — χωρική — συνεργασία και οι δεσμοί των μικρών επιχειρήσεων μεταξύ των. Προτεραιότητα θα πρέπει να δοθεί στην κατασκευή ενός συστήματος δια-σύνδεσης που θα παρέχει την αναγκαία υποδομή για την συνεργασία των επιχειρήσεων, περιλαμβάνοντας ακόμη διοικητικές υπηρεσίες, πληροφορίες, αλλά και θα προωθήσει διαπραγματεύσεις μεταξύ τους για πιστώσεις, αγοραπωλησίες, κ.τ.λ.

β) Οι νέες τεχνολογίες απαιτούν και υψηλή ειδικευση, αυξάνοντας τον ρόλο τόσο των επιχειρήσεων όσο και του τοπικού κράτους, όσον αφορά την συνεχή εκπαίδευση πάνω σε θέματα νέας τεχνολογίας.

γ) Μακροοικονομική πολιτική που θα εξασφαλίζει χαμηλή σχετικά ανεργία έτσι ώστε οι επιχειρήσεις να ανταγωνίζονται στην αγορά μη έχοντας την επιλογή της φτηνής εργασίας, αλλά ν' αναγκάζονται να καινοτομούν για να επιβιώσουν.

δ) Απαραίτητη θεωρείται επίσης και η δημιουργία ενός θεσμικού πλαισίου, κεντρικό σημείο του οποίου θα πρέπει ν' αποτελεί η ενδυνάμωση του τοπικού κράτους, έτσι ώστε να συμβάλλει στην

περαιτέρω ανάπτυξη των μικρών επιχ/σεων.

ε) Τέλος, συνεχή εκπαίδευση των εργαζομένων, με σκοπό την απρόσκοπτη προσαρμογή τους στη χρήση νέων τεχνολογιών, αλλά και για δυνατότητα από μέρους τους εξεύρεσης ικανοποιητικής, υψηλής ειδίκευσης, εργασίας.

4.2. Κράτος και ευέλικτη εξειδίκευση

Σε προηγούμενη ενότητα αναφερθήκαμε συνοπτικά στη φύση και στο ρόλο του κράτους στην Ελλάδα. Αναφερθήκαμε ακόμη στη νεο-συντηρητική επίθεση στο φορντικό κράτος πρόνοιας που παρουσιάζεται ως ορθολογικοποίηση και πολιτική ριζοσπαστικοποίηση (political radicalization). Μέσα στις δύο αυτές πραγματικότητες, η οποία εναλλακτική στρατηγική πρέπει να λάβει υπόψιν τις ιδιομορφίες και τα χαρακτηριστικά τόσο της Ελληνικής περίπτωσης όσο και των «νέων καιρών».

Μια τέτοια στρατηγική προϋποθέτει κυβερνητικά σχήματα με ευρύτερες πολιτικές συναινέσεις ανάμεσα στις δυνάμεις της Ελληνικής κοινωνίας (ένα ακόμη παράδειγμα ευελιξίας;), για ένα πρόγραμμα εξυγίανσης και ενδυνάμωσης των δημοκρατικών θεσμών μέσα στο κράτος, κτυπώντας παράλληλα την πατρωνεία και τις πελατειακές σχέσεις μέσα σ' αυτό. Μια πολιτική προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει να προωθεί τη λαϊκή συμμετοχή και κοινωνικό έλεγχο στις κρατικές αποφάσεις αλλά και ταυτόχρονα να υπηρετεί την «αξία της καινοτομίας». Έτσι, μέτρα για α) δημοκρατικοποίηση, β) αποκέντρωση και γ) ευελιξία στη δημόσια οργάνωση, θεωρούμε πως αποτελούν τη βάση προς μια τέτοια πολιτική.

— Δημοκρατικοποίηση

Στην ελληνική περίπτωση το πρόβλημα είναι σύνθετο, καθώς οποιαδήποτε στρατηγική έχει επιπροσθέτως ν' αντιμετωπίσει μια κρατική δομή πατρωνείας και πελατειακών σχέσεων. Η ενδυνάμωση των δημοκρατικών δραστηριοτήτων ως άμεσος στόχος πρέπει να περιλαμβάνει την ενίσχυση του πλουραλισμού στα πλαίσια της κάθε μορφής δημόσιας πολιτικής. Ο πλουραλισμός μπορεί να δημιουργηθεί ή να ενισχυθεί όπου υπάρχει το δικαίωμα του ελέγχου των χρηστών πάνω στον κρατικό μηχανισμό, δημιουργώντας ένα εθνικό συμβούλιο χρηστών, τοπικά συμβούλια προγραμματισμού, δημιουργώντας ακόμη και ενισχύοντας νέες ομάδες χρηστών, παρέχοντας πληροφορίες, συμβουλές και εκπαιδευτικά προγράμματα/σεμινάρια, οργανώνοντας ανοικτές

ημερίδες συζήτησης πάνω σε τρέχοντα προβλήματα κ.τ.λ. Ο πλουραλισμός μπορεί να προωθηθεί με μια πολιτική δημιουργία δημόσιων κοινωνικών εταιριών που θα λειτουργούν ανταγωνιζόμενη η μία την άλλη. Έτσι οι χρήστες θα έχουν την δυνατότητα να διαλέξουν ανάμεσα σε ποικιλία αγαθών και υπηρεσιών, αλλά και οι παραγωγοί (κρατικές και κοινωνικές εταιρείες θα αναγκάζονται να καινοτομούν έτσι ώστε να κερδίζουν την προτίμηση των χρηστών. Βεβαίως, η εισαγωγή του ανταγωνισμού — που δεν σημαίνει κατ' αρχήν «αγορά» — θα σημαίνει πολλές φορές και απώλειες για κάποιες εταιρείες. Στην περίπτωση αυτή, το κεντρικό κράτος θα πρέπει να παρεμβαίνει και να εξασφαλίζει εκείνους τους όρους που θα επιτρέπουν την απρόσκοπτη συνέχιση της λειτουργίας των κοινωνικών και κρατικών εταιριών/ομάδων.

— Αποκέντρωση

Η πολιτική των διαφόρων κυβερνήσεων στον τομέα αυτό θα λέγαμε πως δεν προχώρησε αρκετά και δεν εξασφαλίστηκε η λαϊκή συμμετοχή. Έτσι, μοιραία οι επιλογές του κεντρικού κράτους σε τοπικό επίπεδο έρχονται σε δυσαρμονία με τις τοπικές ανάγκες.

Σε εθνικό επίπεδο, το κεντρικό κράτος πρέπει να προωθήσει την αποκέντρωση με τη δημιουργία θεσμών που να την προάγουν, ολοκληρωμένων σε μια στρατηγική που θα στοχεύει στην ευελιξία στη λήψη αποφάσεων. Μια τέτοια στρατηγική απαιτεί μακροοικονομική ρύθμιση και σταθερότητα, παροχή τεχνογνωσίας και πληροφοριών στις τοπικές και κοινωνικές ομάδες/εταιρείες εφαρμογή του νέου on-line συστήματος, έτσι ώστε το κεντρικό κράτος να ρυθμίζει την ομαλή λειτουργία των διαφόρων αποκεντρωμένων ομάδων προώθηση της αποκέντρωσης σε θεσμικούς έξω από το κράτος, αλλά και αποκέντρωση στα πολιτικά κόμματα και θεσμούς. Ο νέος κύκλος, η νέα φάση, φαίνεται να έχει σαν κυρίαρχη τάση κυβερνητικά σχήματα με ευρύτερες κοινωνικές συναινέσεις.

Σε τοπικό επίπεδο, η κυβέρνηση θα πρέπει να βοηθήσει τις κρατικές και κοινωνικές τοπικές δυνάμεις με το να βελτιώσει την όλη υποδομή, να ενισχύσει τον ανταγωνισμό ανάμεσά τους εξασφαλίζοντας την ομαλή διαδικασία της καινοτομίας, να περάσει όλο και περισσότερες αρμοδιότητες στις τοπικές δυνάμεις κ.τ.λ.

— Ευελιξία στη δημόσια διοίκηση

Αλλαγές προς αυτήν την κατεύθυνση πρέπει ν' αφορούν τη σχέση εργασίας και τις αρχές της πρόσληψης.

Όσον αφορά το πρώτο, η προσήλωση των υπαλλήλων στην ορθή και απρόσκοπτη άσκηση των καθηκόντων τους, μπορεί να επιτευχθεί χωρίς να χιχτεί το καθεστώς της μονιμότητας. Η ανάγκη για ευελιξία θα πρέπει ν' αφορά την αξιολόγηση της ικανότητας και απόδοσης των υπαλλήλων, την συνεχή εκπαίδευσή τους έτσι ώστε να επιτρέπει την συνεχή (ευέλικτη) μετακίνησή τους στις όλο και διαφοροποιούμενες υπηρεσίες που ζητά ο πολίτης, κ.τ.λ.

Όσον αφορά το δεύτερο, η έλλειψη ευελιξίας —μεταξύ των άλλων — στο δημόσιο τομέα οδηγεί κάθε φορά που εμφανίζονται νέες ανάγκες, αντί σε μια ανακατανομή του ήδη υπάρχοντος προσωπικού, σε νέες προσλήψεις. Πέρα απ' το γεγονός ότι οι νέες προσλήψεις πρέπει να αφορούν υπαρκτές ανάγκες και μόνο του δημόσιου τομέα, η ευελιξία αφορά την αλλαγή των κριτηρίων πρόσληψης ανάλογα κάθε φορά με το είδος και τις ιδιαι-

τερότητες κάθε νέας εργασίας — όταν δεν γίνεται να καλυφθεί από την ανακατανομή του υπάρχοντος δυναμικού — αλλά και ανάλογα με τον τόπο απασχόλησης. Κάθε τοπικό κράτος, μπορεί και πρέπει να θεσπίζει τους δικούς του όρους πρόσληψης κάθε φορά που θα αφορά τις δικές του ιδιαίτερες τοπικές ανάγκες.

Τέλος, είναι ανάγκη να τονιστεί η σημασία και ο ρόλος της εκπαιδευτικής πολιτικής του κράτους, η οποία θα πρέπει να καλλιεργεί την κουλτούρα του πλουραλισμού, της συνεργασίας και γενικότερα των ανθρωποκεντρικών μορφών παραγωγής, στοιχεία που αναφέρθηκαν παραπάνω και θεωρούνται καθοριστικά στην ανάπτυξη της μορφής του μοντέλου της ευέλικτης εξειδίκευσης που αναλύθηκε.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σημερινή κρίση του «ελληνικού καθεστώτος συσσώρευσης» και «τρόπου ρύθμισης», τοποθετεί το θέμα της στρατηγικής ανάπτυξης ως το υπ' αριθμόν 1 ζήτημα. Βασισμένο σ' αυτή την θέση, το παραπάνω άρθρο είχε σαν σκοπό να προβληματίσει σ' ένα πρώτο επίπεδο, σε σχέση με τις δυνατότητες που δίνουν οι μετα-φορντικοί καιροί για μια έξοδο από την κρίση.

Ασφαλώς, τόσο η φύση αυτής της στρατηγικής, όσο και η δυνατότητα πραγματοποίησής της, αποτελούν θέμα προς συζήτηση, που άλλωστε ευελπιστούμε το παρόν άρθρο θα προκαλέσει. Ωστόσο, είναι γεγονός πως οι επιλογές φαίνονται εξαιρετικά περιορισμένες, άποψη που ενισχύεται από τις σχετικές εξελίξεις στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aglietta, M., (1976), *A Theory of capitalist regulation. The US experience*, NLB, London.
- Αργύρης, Θ., (1984), *Η περιφερειακή οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1950-1981*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη.
- Αργύρης, Θ., (1985), *Θεωρίες υπανάπτυξης*, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη, Β' έκδοση.
- Arrighi, G., (1985), *Semiperipheral Development*, Sage.
- Bagnasco, A., (1981), 'Labour market, class structure and regional formations in Italy', *International journal of Urban and Regional research*, Vol 5, No 2, pp. 40-44.
- Βαϊτσος, Κ.,-Γιαννίτσας, Τ., (1987), *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα.
- Βεργόπουλος-Μουζέλης κ.α., (1985), *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Εξάντας, Αθήνα.
- Boyer, R., (1988), *A theory of regulation: A critical evaluation*, Exandas,
- Brusco, S., (1982), 'The Emilian model: productive decentralisation and social integration', *Cambridge Journal of Economics* 6, pp. 167-184.
- Γιαννίτσας, Τ., (1988), *Η Ελληνική βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα, γ' έκδοση.
- Jessop, B., (1988), *Conservative regimes and the transition to post-fordism: The cases of Great Britain and West Germany*, in Komninos-Gottdienner eds., *Capitalist Development and crisis theory*, MacMillan, London.
- Jessop, B., (1989), 'Regulation theory, post-fordism and the state': More than a reply to W. Bonefield', *Capital and Class* No 34, pp. 147-168.
- Italy's Industrial Renaissance: A Strategy for Developing Small Manufacturing Business*. Proceedings from a Conference held October 21-22, 1985.
- Kaplinsky, R., (1988), 'Restructuring the Capitalist Labour Process: Implications for Administrative Reform', *IDS Bulletin*, Vol 19, No 4, IDS, University of Sussex.
- Leborgne, D.-Lipietz, A., (1988), 'New technologies, new modes of regulation: some spatial implications', *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol 6, pp. 263-280.
- Leborgne, D.-Lipietz, A., (1988), 'New technologies, new modes of regulation: Some spatial implications', *Environment and planning D: Society and space*, Vol 6, pp. 263-280.
- Lipietz, A., (1987), *Mirage and Miracles*, Verso, London.
- Lyberaki, A., (1988), *Small firms and flexible specialization in Greek industry*, Ph. D. thesis in the University of Sussex.
- Murray, F., (1987), 'Flexible specialization in the 'Third Italy'', *Capital and Class*, No 33, Winter.
- Murray, R., (1987), *Breaking with bureaucracy: Ownership, control and nationalization*, CLES publications, London.
- Murray, R., (1988), 'Life after Henry', *Marxism Today*, Oct.
- Papageorgiou, V., (1989), 'The third Italy-case', paper for the M. Phil. 12 (Development Studies) Sussex.
- Pelagidis, T., (1989), *Southern Europe in the era of post-fordism. The case of Greece*, M. Phil. thesis in the University of Sussex.
- Piore, M.-Sabel, C., (1984) *The second industrial divide*, Basil books.
- Sabel, C., (1987), 'Changing Models of Economic Efficiency and their Implications for Industrialization in the Third World' in A. Foxley, M.S. McPherson and G. O'Donnell (eds), *Development, Democracy, and the Art of Trespassing*, Essays in Honor of A.O. Hirschman, published for the Helen Kellogg Institute for International studies by University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana 46 556.
- Sayer, A., (1986), 'New developments in manufacturing: the Just-in-time system', *Capital and Class*, No 30, Winter.
- Sayer, A., (1988), 'Post-fordism in question', unpublished paper, School of social sciences, University of Sussex.
- Σημίτης, Κ., (1989), *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Γνώση, Αθήνα.

ΜΕΤΑ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΑΠΑΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΛΑ·Ι·ΚΙΣΜΟΥ

Το Σώμα «ο τελευταίος των Μοϊκανών»

του Σπύρου Μακρή

«Εμείς οι βικτωριανοί»¹

Ω εμείς οι σεμνότυφοι, εμείς οι διαφωτιστές, εμείς οι Απόστολοι Παύλοι του ορθού λόγου, εμείς οι α-σώματοι θεσμοί παραγωγής των Λόγων. Ο Μ. Foucault γράφει στην Ιστορία της Σεξουαλικότητας ότι στις αρχές του 17ου αιώνα τα «κορμιά καμάρωναν». Η «προτροπή» στους Λόγους δεν είχε επέλθει ακόμα ως ολοκληρωτική λαίλαπα.² «Τούτη την ολόφωτη μέρα, την ακολουθεί ένα σύντομο σούρουπο για να καταλήξει στις μονότονες νύχτες της βικτωριανής μπουρζουαζίας». Τι ακριβώς έγινε; Τι μεσολάβησε ώστε το σώμα να οστρακισθεί στην ελλειπτική «φροντίδα» της γλώσσας; Να μετατραπεί σε αντικείμενο ανάλυσης, να εγκλωβιστεί στις εκμυστηρεύσεις της υποκειμενικής ομιλίας;

Ο «έλεγχος δια λόγου» του σώματος από το 17ο αιώνα συγκροτεί κατά το Foucault την περίφημη «υπόθεση καταστολής» και το τρίπτυχο καθεστώς «εξουσίας-γνώσης-ηδονής». Στην προσπάθειά του να αποσαφηνίσει το εν λόγω καθεστώς, θέτει τρεις ερωτήσεις-αμφιβολίες στην «υπόθεση καταστολής» ώστε να την εντάξει στο «εσωτερικό των σύγχρονων κοινωνιών από το 17ο αιώνα και μετά». Μια «ιστορική», μια «ιστορικο-θεωρητική», μια «ιστορικο-πολιτική». Το σώμα (το *sex* είναι μια του πλευρά) δεν εξαφανίζεται ολοσχερώς, απλώς κανιορτοποιείται, διαμελίζεται, ελέγχεται δια του λόγου. Κοντολογίς, παροπλίζεται στην πολυφωνία της σιωπής.³ Τούτου του είδους η «εξαφάνιση» είναι για το Foucault το χαρακτηριστικό της καταστολής: «η καταστολή λειτουργεί πράγματι ως καταδίκη σε εξαφάνιση (...) ως προσταγή σιωπής». Ένα σύνολο από μικροσκοπικές ομολογίες, χριστιανικής και πολιτικής (δημογραφικής ας πούμε π.χ. η εμφάνιση της έννοιας του «πληθυσμού») υφής καθορίζουν το καθεστώς παρα-σιώπησης του σώματος. Ο Λόγος ταυτίζεται υπόρρητα με τη σιωπή: μια σιωπή φλύαρη όπου καθετί γύρω απ' αυτό (το σώμα) πρέπει να λέγεται λεπτομερειακά και σε βάθος. Η έκταση των «τεχνικών εξουσίας» και των καμουφλάζ της στο σύγχρονο δυτικό κόσμο δεν είναι παρά το βάθος της εισβολής των λόγων και των ελέγχων του στη σάρκα. Ένα βάθος κυκλωτικό, φλύαρο, ασφυκτικό όπου το σώμα εξαφανίζεται δια της εκφοράς του *tout court*. Σε μια πρώτη φάση, εφόσον από ένα σημείο και μετά ο Λόγος προδίδεται, η σιωπή καταλύεται, για να έρθει η ίδια η εξουσία, αυτοπροσώπως: η βία, ο κολασμός, η τιμωρία, η φυλακή κ.ά. αυτή η μαγική δύναμη, η «ορθοπεδική» της σωματικής ετερότητας.⁴ Η ακολουσία εφεξής ταυτίζεται με τη διαστροφή, το σώμα με τον παρά-φύσιν δόλο. Η εξουσία παρεμβαίνει ρητά, αδράχνει το σώμα από τη Φύση, φτιάχνει κανόνες, χρησιμοποιεί την τυπική λογική, εν τέλει αποφαινεται υπέρ μιας δεύτερης Φύσης «είδος δικαίου», υπέρ μιας φύσης θετικιστικής, επικουρικής

στη διατήρηση και αναπαραγωγή των «τεχνικών εξουσίας».

Η Ιστορία της Σεξουαλικότητας είναι πολλαχόθεν χρήσιμη. Συγκεκριμένα, είναι ένα γερό πρότυπο (κάτι σαν τον «ιδεότυπο» του Weber) για όλες τις υπόλοιπες ιστορίες στο μοντέρνο δυτικό στερέωμα. Δυο τέτοιες ιστορίες από τις πλέον σημαντικές είναι αυτές της «επικοινωνίας» και της «πολιτικής λογικής». Στην πρώτη, ο καπιταλιστής Γουτεμβέργιος, η «εμπορία ειδήσεων», ο μύθος της δημοσιογραφικής αντικειμενικότητας⁵, η κυριαρχία των *mass media*, παραιοίωσαν με τη σειρά τους⁶ και εξαφάνισαν το σώμα. Στην περίπτωση της «πολιτικής λογικής», η απάτη της λαϊκής κυριαρχίας και η νομικιστική ταύτιση της με τη δημοκρατία, έδωκαν τον πολιτικό λόγο, την επιστήμη της Πολιτικής (όπως την επιστήμη ή επιστήμες γύρω από το *sex*), εξευτελίζοντας το σώμα στη σιωπή της πλειοψηφίας, διαμελίζοντάς το σε τακτές λογο-δοτήσεις (ο έλεγχος δια λόγου): ομολογίες πίστης, ετυμολογίες, ψήφους, δημοψηφίσματα κλπ. Κι εδώ, βέβαια, η εμφάνιση της εξουσίας κατ' ιδίαν, έδινε απάντηση στην κρίση της σιωπής (κρίση νομιμοποίησης) ή στο εκάστοτε μπλοκάρισμα του πολιτικού Λόγου: αστυνομοκρατίες, δικτατορίες, φασισμοί κλπ. ανοικτές και αποκάλυπτες παραβιάσεις των σωμάτων, έβαζαν τη ρουτίνα της «βικτωριανής μπουρζουαζίας» στο δρόμο της.

Μολαταύτα, η εξουσία δεν μπορεί να διαιωνίζεται ως ωμή καταστολή, ως στυγνή απαγόρευση. Χρειάζεται μια μορφή, ένα μηχανισμό, ένα σύνολο από τεχνικές, έναν τρόπο να πείθει, να ηγεμονεύει όπως θά'λεγε και ο Gramsci. Ο Foucault προχωρά, μελετά αυτή τη «μορφή της εξουσίας που ασκείται», παραθέτοντας «τέσσερις ενέργειές της», τις πιο σημαντικές, αυτές οι οποίες διαγράφουν και το σκελετό της.

Πρώτη ενέργεια: η εξουσία ως απεριόριστη διείσδυση. Η οικογένεια, ο συζυγικός κοινώνας, το ζευγάρι γίνονται τα νέα αντικείμενα της *scientia sexualis*. Στην επικοινωνία, ο δρόμος από τα πρώτα τυπογραφικά στοιχεία έως την TV οριοθετεί την είσοδο του ματιού της εξουσίας στα ενδότερα των έσω. Ο Εκο λέει κάπου ότι τελικά δεν παρακολουθείς τηλεόραση, τουναντίον αυτή σε παρακολουθεί ακατάπαυστα σε κάθε σου κίνηση. Στην πολιτική, οι εκλογές, ζητούν από τον «πολίτη» σε τακτά χρονικά διαστήματα να παρουσιάζεται (με το φόβο της ποινικής δίωξης αν δεν το κάνει), να φανερώνεται, να νομιμοποιεί το κατεστημένο, να αδρανοποιείται με «διορθωτικούς λόγους», τις γνωστές εκλογικές ιδεολογίες της πολυφωνικής σιωπής.

Δεύτερη ενέργεια: η εξουσία ως διασπορά και ενσωμάτωση, ως προδιορισμός και κατάταξη. Οι επιστήμες γεννιούνται δια του σώματος. Χώνονται στο κορμί, το διαμελίζουν, το κατατάσσουν, το προσδιορίζουν κομμάτι προς κομμάτι, το διασπείρουν

μ' ένα «πολλαπλασιασμό των Λόγων», με την κατασκευή μιας επιστημονικής σωματογεωγραφίας. Διαμορφώνουν «χαρακτήρες», μολύνουν το πραγματικό, διαδίδουν φήμες. Τώρα ο καθένας είναι «είδος». Ο ομοφυλόφιλος, ο δέκτης ειδήσεων, ο ψηφοφόρος.

Τρίτη ενέργεια: η εξουσία ως «προσκλητήριο μηχανισμού», ως «μηχανισμός διπλής παρόρμησης» (εξουσία/ηδονή), ως «ατέρμονη ελικοειδής καμπύλη». Η εξουσία όταν δεν είναι ωμή δεν απαγορεύει, προσκαλεί. Θέλει αντίπαλο, επιδιώκει το δυισμό, το πλαίσιο της αντιπαράθεσης. Έχει διπλή παρόρμηση και ευκαιριακό (τακτικό) χαρακτήρα. Στο sex, από τη μια ο υγιής, από την άλλη ο άρρωστος, ο διστραμμένος. Στην επικοινωνία ο πομπός και ο δέκτης. Στην πολιτική το κράτος και η κοινωνία, το δημόσιο και το ιδιωτικό. Μια ατελεύτητη καμπύλη από μικρούς έλικες όπου η εξουσία υποδύεται κάθε ρόλο, χωρίς αιδώ, χωρίς ενδοιασμό, σαν μια τέλεια καλογρασαρισμένη μηχανή.

Τέταρτη ενέργεια: η εξουσία ως «μηχανισμός κορεσμού». Η διαστροφή στο sex δεν είναι αντίδραση, επιβάλλεται. Διοχετεύεται σε κάθε κομμάτι του σώματος, το καθυποτάσσει, το φτάνει στον κορεσμό, στην αδράνεια, τη σιχαμάρα. Στην επικοινωνία, οι πολλαπλές ειδήσεις διαστρεβλώνουν τη σκέψη, ανατρέπουν τα δεδομένα της κριτικής αντίστασης, ο νους φορτώνεται, ο κορεσμός επέρχεται όπως στο στομάχι, αφήνοντας μια γεύση αηδίας στην άκρη κάθε νέας εισβολής των ειδήσεων (ή του φαγη-

τού). Στην πολιτική ο επονομαζόμενος πλουραλισμός οδηγεί τον άμοιρο «πολίτη» στα δόκανα της ιδεολογικής παχυσάρκας. Γίνεται όλα και τίποτα. Τρώει πολιτικές, τρώει ιδεολογίες, καταβροχθίζει προγράμματα, ώπου διαλύεται στο νεκροταφείο της κάλπης. Στο Foucault αυτό που προτάσσεται δεν είναι μια ηθικολογία της εξουσίας (υποκριτική έτσι κι αλλιώς από κάθε άποψη, και του κριτή και του κρινόμενου), αλλά μια τεχνολογία της εξουσίας (πανοπτική). Δεν εισάγεται ένα σύστημα στα ήδη υπάρχοντα παρά μια «οπτική» αντίστασης⁷. Το σώμα αποσυντίθεται υπό το βάρος των «ελέγχων δια λόγου». Εκτίθεται ως κειμήλιο στο μουσειακό λόγο των επιστημών του ανθρώπου, δαμάζεται διαμέσου των «τεχνικών εξουσίας» και των μηχανισμών της. Ο «τελευταίος των Μοϊκανών» συμπαρασύρει στον αφανισμό του πια και όχι απλά στον εξαφανισμό του, κάθε ελπίδα διάσωσης. Τα μικρά κείμενα που ακολουθούν εντάσσονται ακροθιγώς (για ευνόητους λόγους) στη φουκωική οπτική αντίστασης. Το πρώτο γράφτηκε εξ αφορμής ενός βιβλίου (Π. Κοροβέσης, Εμπορία Ειδήσεων, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990), το δεύτερο ως δείγμα οριοθέτησης (απάρνησης εν τέλει) του λαϊκισμού, όχι στα σύνορα της ενιαίας εξουσιαστικής ρητορίας, αλλά σε αντιπαράθεση με το σώμα του λαού, όχι το εκλογικό, ούτε το πολιτικό, μήτε το κοινωνικό ακόμα, τουναντίον το νευρικό, το μυϊκό, το σώμα της εργατικής δύναμης⁸.

1ο κείμενο: Εμπορία ειδήσεων και μεταπολιτική γραφή⁹

Ο Π. Κοροβέσης είναι γνωστός κατά το μάλλον ή ήττον στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Οι συστάσεις είναι περιττές. Το εν λόγω βιβλίο του, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη εκδοτική του παρουσία, αποτελεί ένα σφικτοδεμένο σύνολο από άρθρα μιας περιόδου η οποία χρονολογικά τουλάχιστον, καλύπτει το μεγαλύτερο κομμάτι της μεταπολίτευσης. Τουλάχιστον, εφόσον σε δεκάδες περιπτώσεις ο συγγραφέας του κατακυλά στο παρελθόν της δικτατορικής εποχής, μ' ένα ψυχαναλυτικό flash back, αποδίδοντας παραστατικότητα το νόημα μιας τομής (1974) το οποίο τεχνηέντως υποκαταστάθηκε από τη «θριαμβολογία» (σελ. 68) και τις मिलान्तιστικές δάφνες της πολιτειακής συγκυρίας.

Η μέθοδος της επαφής του με την ποικιλώνυμη πραγματικότητα, όσο και αν περιορίζεται από τον αποσπασματικό και διαθλαστικό χαρακτήρα της δομής του εκάστοτε άρθρου, είναι ορθολογική και περιεκτική εφόσον πληροί έσωθεν τρεις σημαντικούς όρους: 1) η προβολή της υποκειμενικής σκοπιάς στα γεγονότα και η αδυναμία μιας ενδοσκόπησης η οποία συνήθως κυνηγά την ουρά της, περιορίζονται στο ελάχιστο δυνατό εξαιτίας μιας γραφής-μαρτυρίας¹⁰, προϊόν της μέθεξης του υποκειμένου με τα αντικείμενα που σκισάρεται, 2) η υποδόρια συνοχή των ενοτήτων εξασφαλίζεται από ένα ειδικό λόγο, «περιθωριακό» αν θέλετε, ο οποίος ξεκινά συνεχώς από την αρχή το ξεφλούδιμα του κρεμμυδιού ή την αποδελτίωση της ρέουσας καθημερινότητας, γνωρίζοντας αν μη τι άλλο ότι «η ποιότητα σήμερα στην Ελλάδα είναι ο ορισμός του περιθωρίου» (σελ. 129), και 3) από την ίδια την χρονική αναφορά των περιεχομένων, τα οποία εστιάζονται αυτόματα θά' λεγε κανείς, στα «καυσαέρια» της υποδηλούμενης εποχής.

Η περιπλάνηση του Π. Κοροβέση δεν είναι όμως μόνο χρονι-

κή· ακολουθεί και την άλλη στιγμή του, το χώρο (ο χώρος και η άλλη στιγμή του, ο χρόνος, όπως λέει χαρακτηριστικά ο Κ. Μοσκώφ) διπλασιάζοντας το ερέθισμα της συνοχής. Ο Έλληνας μετανάστης της Σουηδίας, τόπος χρόνιας διαμονής και του ίδιου, διεκδικεί αναφανδόν το ανθρωπολογικό συμπλήρωμα μιας κοινωνίας, που έμαθε από την εποχή της σταφιδικής κρίσης, όσον αφορά την νεώτερη ιστορία της, να ορίζεται ερήμην των σωματών της επειδή ουδέποτε δεν άντεξε τη νομιμοποίησή τους. «Αυτός ο λαός έχει ανεπτυγμένο το ένστικτο του διωγμού» (σελ. 57). Καταλαβαίνει εύκολα κανείς ότι η περίπτωση της ελληνικής εμigrάσιας στη Σουηδία, είναι μόνο η μετωνυμία όλων αυτών των συνανθρώπων μας που εκδιώχθηκαν άμεσα ή έμμεσα στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Ο έμφυτος σαρκικός διεθνισμός του Π. Κοροβέση, διάχυτος σε κάθε του έννοια, πολλαπλασιάζει εν τέλει την ενότητα της μαρτυρίας στο βαθμό όπου αγγίζει το μεταναστευτικό φαινόμενο στο σύνολό του.

Από κοινωνιολογική και πολιτική άποψη, ενώ ο συγγραφέας παραθέτει πολλαπλά στοιχεία για την κοινωνική δυναμική και τις πολιτικές εκφράσεις της μεταπολίτευσης (πολιτικά κόμματα, κοινωνικοί φορείς, ιδεολογίες κλπ.) έχει πιθανόν ιδιαίτερη σημασία να παρατηρηθεί ότι περιστρέφει το καλειδοσκόπιο των ενδιαφερόντων του, γύρω από τον απλό καθημερινό πολίτη, ήτοι τον άνθρωπο της δουλειάς, των διακοπών, της «τιβιμανίας», του πεζοδρομίου, των γιορτών, του έρωτα, της παράδοσης κλπ. ενισχύοντας την άποψη μιας κριτικής που δεν θέλει να παίζει τον απολογητή της «πολιτικής παράνοιας» και των αρχηγών της, στο μέτρο μάλιστα όπου «η πολιτική και το ποδόσφαιρο στην Ελλάδα έχουν ακριβώς την ίδια δομή» (σελ. 97).

Η αποφυγή της ισχύουσας τάξης πραγμάτων διαμέσου μιας

μικροσκοπικής διαφάνειας, μετατρέπει τη γραφή του Π. Κοροβέση σ' ένα είδος μεταπολιτικής λογοτεχνίας, λαγαρής και αποκαλυπτικής (κάτι σαν rock ηθογράφημα) όπου το Κράτος και οι μηχανισμοί του αποστερούνται κάθε νοήματος, μπροστά στην περιπτώσιολογία ενός λόγου για όλες τις χρήσεις «όχι για να γίνουν όλοι καλλιτέχνες, αλλά για να μην είναι κανένας δούλος» (Τζ. Ροντάρι). Ειδικότερα, όσον αφορά τα mass media και το φαινόμενο της εμπορίας των ειδήσεων, ο συγγραφέας αφήνει τα αποτυπώματα μιας προσωπικής και μη εμπειρίας, για τα γνωρίσματα ενός ευνουχιστικού κύκλου (παρά)πληροφόρησης, προστυχιάς και εγκληματικής κακοήθειας, όπου το μοντέρνο άτομο των «δικαιωμάτων και υποχρεώσεων» μεταμορφώνεται σ' ένα κυνικό φερέφωνο της άρχουσας μαζικής κουλτούρας. 'Απρακτο, «ιστορικά αθώο», παθητικό, ανημέρωτο, εκπίπτει στο δέλεαρ της κονφορμιστικής μικρόνιας προς χάριν της καταναλωτικής ασφάλειας. Όταν σου βάζουν το πιστόλι στο κεφάλι δεν έχεις πολλά να διαλέξεις: ή το προσκυνάς ή το καταστρέφεις, έστω υψώνοντας τη φωνή σου!

Τελειώνοντας κανείς το βιβλίο του Π. Κοροβέση, μέσα στη πληθώρα των στοιχείων που συλλέγει γι' αυτό το κακόγουστο αστείο που καλείται πολιτική τάξη, διακρίνει τέσσερα τουλάχιστον σημεία αναφοράς του λόγου, τα οποία επανέρχονται κατά ριπές και διαμορφώνουν τη φιλοσοφία του σκεπτικισμού του: σώμα — βία — επιθυμία — εμπορικός τύπος. Ανά δύο όπως τα παράθεσα, συγκροτούν καταρχήν δύο ζεύγη περιπτώσεων της *vita activa* εν γένει.

Το πρώτο ζεύγος (σώμα — βία) είναι το μυθιστόρημα που μεταλλάσσεται σε εξουσία. Στο μυθιστόρημα της ζωής, το σώμα ως κεντρικός δράστης είναι πρωτίτως η πηγή της επιθυμίας, κοινολογίας το εφελτήριο της ευτυχίας. Η ιστορική παρεμβολή της βίας (π.χ. ιερά εξέταση, ρατσισμός, φασισμός κλπ.) στην επιθυμητική δραστηριότητα του σώματος, εγκαθίδρυσε την εξουσία,

καθαγιάζοντάς την στο θεσμικό οπλοστάσιο του Κράτους, όσον αφορά την πιο πρόσφατη ιστορία («ένα κράτος χρειάζεται εξ ορισμού εχθρούς» σελ. 51). Με άλλα λόγια βιαστές σωμάτων — επιθυμιών.

Το δεύτερο ζεύγος (επιθυμία — εμπορικός τύπος) είναι θά'λεγε κανείς, μια εξώφθαλμη περίπτωση εκβιαστικού τεμαχισμού του επιθυμητικού σώματος από τα βρωμερά απόνερα του κεφαλαιοκρατικού ειδησεογραφικού πρακτορείου. «Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι οικονομικοί γίγαντες και συχνά επενδύσεις κεφαλαιούχων που δεν έχουν καμιά σχέση με τη δημοσιογραφία. Είναι η ίδια η δύναμη και η εξουσία που αναλαμβάνει να μιλήσει για λογαριασμό της και να επεκταθεί. Η εγκυρότητα της ειδήσεως είναι τα κεφάλαια που επενδύονται πάνω της» (σελ. 16). Τούτο αρκεί... Φυσικά η δυναμική και πολλαχόθεν αλληλοεπικαλυπτική σχέση των σημείων αναφοράς του λόγου, δείχνει πως τελικά διαπλέκονται όλα μαζί στη σύγχρονη απαξίωση της ανθρώπινης οντότητας.

Εν κατά-κλείδι, επειδή ο Π. Κοροβέσης μελέτησε το Ρ. Μπαρτ εκ του σύνεγγυς και δεν αρκέστηκε να τον αντιγράψει όπως αρκετοί επώνυμοι φωστήρες, θα παρακινδύνευα μια θέση: ο Π. Κοροβέσης δεν είναι ένας απλός συγγραφέας είναι πότερο κειμενογράφος. Πήρε το μήνυμα του Γάλλου στοχαστή στα σοβαρά και ρίχτηκε στην «απόλαυση του κειμένου». Από εκεί μας στέλνει ψήγματα μιας ολοζώντανης γραφής. Συνιστάται λοιπόν η «εμπορία ειδήσεων» σε όλους εκείνους τους ζηλωτές της απόλαυσης, που ξεκινά απ' το σώμα και γυρίζει σ' αυτό, έχοντας κάνει πρώτα μια βουτιά στο ασυνείδητο, αυτό που είναι δομημένο σαν μια γλώσσα όπως θά'λεγε ο Λακάν, δηλ. μια βουτιά στο μέλι της ά-δολης ανθρωπιάς. Πληροφορικά, το πηγαίο ένστικτο δεν έχει καμιά σχέση με το δόλο όπως μας διδάσκει εκατοντάδες χρόνια τώρα η καθωσπρεπιστική ηθική. Το σώμα είναι δόλος μόνο για τους ανθρωποφύλακες· ο νόων νοεΐται.

2ο κείμενο: Απάρνηση του λαϊκισμού και εργατική δύναμη

Ο λαϊκισμός, μας λένε, είναι φωνολογικό παράγωγο της λέξης λαός. Ως τέτοιος λοιπόν, αποτελεί το χαρισματικό ενδιαίτημα των απόηχών της. Ο λαός δηλαδή, ανακοινώνει τους πόθους του δια στόματος ενός χαρισματικού ανδρός. Ο λαϊκός χορός σέρνεται από το μακιαβελικό μπροστάρη: ούτως ή άλλως και οι μεν και οι δε, τούτα πιστεύουν κατά βάθος κι ας το κρύβουν με πολιτικάντικες γκριμάτσες.

Τι είναι όμως σε «τελευταία ανάλυση» ο λαός;

Ο λαός είναι σώμα νευρο-μυϊκό, τροφή του κεφαλαίου, όνειρο καλοκαιριάτικου μεσημεριού των πολιτικών τουριστών, αργόσυρτο και επώδυνο εκχύλισμα συγκεκριμένου χώρου και χρόνου. Η φωνή του είναι άναρθρη. Η ψήφος του στο έλεος του Συνταγματικού Νόμου.

Τι είναι σε «τελευταία ανάλυση» ο χαρισματικός ηγέτης;

Χαρισματικός ηγέτης είναι αυτός που αδράχνει εν ριπή οφθαλμού το χάρισμα, το σώμα του λαού. Τέτοιοι επαναπαύονται σ' όλο το ιδεολογικό και κομματικό φάσμα. Εξάλλου, κάθε πολιτικός «ανήρ» είναι εξ ορισμού ένας επίδοξος άρπαγας του λαϊκού σώματος (χαρίσματος).

Η αριστοκρατία δεν είναι το κράτος των αρίστων, όπως διαδίδουν κατά καιρούς οι ταρτούφοι καλοθελητές, αρχαιοπληκτοι

και μη. Τουναντίον, είναι το κράτος των ληστών του λαϊκού σώματος. Των νεύρων και των μυώνων του.

Τελευταία διακρίνει κανείς ότι η (δήθεν) κριτική φιλολογία περί λαϊκισμού έχει εξελιχθεί στον ικανότερο υπηρέτη της αριστοκρατίας. Μεθάει το λαϊκό σώμα με τοξικές και ακατανόητες αναλύσεις. Το εγκλωβίζει στα όρια της παθητικής «ομολογίας» (Foucault).

Ο λαϊκισμός δεν είναι ούτε πολιτικός μύθος, μήτε το ιδεολογικό «σεκλέτι» των ηγεμόνων. Η κριτική η οποία σταματά εδώ είναι απλά η φιλεύσπλαχνη εκδοχή της εξουσίας. Ο λαϊκισμός είναι μόνο η άλωση των σωμάτων στο βωμό του κονφορμισμού. Ο λαϊκισμός είναι ιδεολογικά αδιαβάθμητος. 'Ιδιος απ' όπου κι αν εξαπολύεται. Ο εθνικοσοσιαλιστής, ο ακροδεξιός, ο δικτάτορας, ο βοναπάρτης, ο εργατοπατέρας, ο γραφειοκράτης σοσιαλιστής, ο κομμουνιστής διοικητής του Γκουλάγκ, είναι όλοι τους τα ιστορικά γλωσσάρια του λαϊκισμού.

Ο λαϊκισμός παραμένει α-όριστος (τον αποκαλούν το «χαμένο παιδί της πολιτικής επιστήμης») γιατί το «αντικείμενό» του, αυτό το άγιο σώμα όπως το θέλει ο ποιητής (Ρίτσος), δεν ορίζεται. Μόνο υπάρχει — μόνο υπο-φέρει — μόνο αλώνεται και σκορπίζεται στον τυφώνα της φιλολογίας. Κανείς δεν κατάφερε

να ορίσει την ύπαρξη, εφόσον κανείς δεν ορίζει *a priori* το βίωμα του θανάτου. Μόνο η αριστοκρατία (πολιτική, οικονομική κυρίως) το επιδιώκει αιώνες τώρα, παρά-φύσιν, βιάζοντας το λαϊκό σώμα.

Όσο οι «πνευματικοί πατέρες» κάθε Εκκλησίας θα διοχετεύουν «νερό στο κρασί» του λαϊκού σώματος τόσο το χάρισμα θα παραμένει έρμαιο στα χέρια των ληστών.

Λαϊκισμός: ούτε τρόπος ένταξης στις πολιτικές διαδικασίες (εδώ μόνο το γέλιο του Nietzsche τους αξίζει), μήτε δικτατορία του μικροαστισμού. Μόνο σωματική πενία, σπιγματισμός της λευκής σάρκας με σβάστικες, γαλάζιους δαυλούς, πύρινους ήλιους, σφιγμένες γροθιές κ.ο.κ. Ο λαϊκισμός είναι αριστοκρατικό παιχνίδι, σίγουρα το πιο επιφανές. Ως τέτοιος είναι το κρυφό χαρτί των *ex professo* πολιτικών (οραματιστών και τεχνοκρατών). Το «μοναρχικό δίκαιο» (Foucault) του λαϊκισμού είναι το εξής: εξοτρίστε τα σώματα, θέλω «ζωτικό χώρο» να παίξω πολιτική!

Από τους αρχαίους Λουδοβίκους έως το Στάλιν, το Ντε Γκωλ και το Ρέγκαν, ο λαϊκισμός είναι η κολαστική κονίστρα των σωμάτων — των λαών — και το προσφιλές σημειωματάριο των εγκαθήμενων λογογράφων τους.

Σημειώσεις

1. Είναι ο τίτλος της πρώτης ενότητας, από τον πρώτο τόμο (η δίψα της γνώσης) του μνημειώδους έργου του M. Foucault «Ιστορία της Σεξουαλικότητας», εκδ. ΡΑΠΠΑ, Αθήνα 1982.
2. Η εν λόγω παρακίνηση σαφώς εξυφάνθηκε δια της βίας όπου πάνω της εν συνεχεία ορθώθηκε το μηχανοστάσιο της Εξουσίας. Ο Marx μιλά για πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου. Κατά μία σχηματική απλοποίηση διακρίνει κανείς στο Foucault την τάση να ορίζει τη γνώση ως συσσωρευμένη αλήθεια. Συγκεκριμένα, η βία εξωθεί το σώμα στην «ομολογία» όπου μέσω αυτής παράγεται η αλήθεια. Η φουκωϊκή εξίσωση γνώση-εξουσία αποκτά κατά συνέπεια νόημα από τον τρόπο παραγωγής της αλήθειας στον αστικό μας κόσμο. «Η αλήθεια δεν είναι από τη φύση της ελεύθερη (...) η ανάδειξή της διατρέχεται ολόκληρη από σχέσεις εξουσίας».
3. Η πολυφωνία της σιωπής ή καλύτερα η πολυ-λογία της, έχει να κάνει μ' αυτό που ο Foucault ονομάζει «πολλαπλασιασμό των Λόγων». Ένα φαινόμενο καθαρά «ποσοτικό» αναγάγει την υποκειμενική ομιλία σε κενό ήχο, αφήνοντάς την χωρίς κανένα ουσιαστικό αντίκρουσμα. Η φωνή δυναμώνει, αλλά το περιεχόμενο και οι αναφορές της μηδενίζονται. Αντ' αυτού η καταστολή, εμμέσως πλην σαφώς ξεφεύγει από το Λόγο, μεταφέρεται στις «τεχνικές της εξουσίας». Η διολίσθηση του σώματος με πρόσχημα το Λόγο ή τους Λόγους, αποδεικνύει ότι η λογοκρατία απλώς συνδράμει, χωρίς να διευθετεί κατ' ουσίαν την υπόθεση της καταστολής. Συνεπώς ο Λόγος γυρίζει στον εαυ-

τό του, κυκλώνει το σώμα, εξαφανίζοντάς το καταρχήν στο πεδίο της σιωπής.

4. Η προσφορά του M. Foucault στον τομέα αυτό είναι σημαντικότερη. Με το έργο του «Επιτήρηση και Τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής», εκδ. ΡΑΠΠΑ, Αθήνα 1989, ταρακούνησε τα θεμέλια του δυτικού λογοκεντρικού σωφρονιστικού συστήματος, δίνοντας σύγκαιρα και μια γλαφυρότατη Ιστορία του Σώματος και του εξαφανισμού του στο σύγχρονο κόσμο. Οι επιρροές του από το Nietzsche είναι γνωστές και μη εξαιρετές.
5. «Μιλώντας για «μύθο της αντικειμενικότητας», εννοούσα ότι μια είδηση τη δίνουμε πάντα αφού πρώτα την ερμηνεύσουμε, ακόμη και μόνο εξαιτίας του γεγονότος ότι τη διαλέγουμε ανάμεσα σε πολλές άλλες». Umberto Eco, Η Σημειολογία στην καθημερινή ζωή, εκδ. Μαλλιάρης-Παιδεία, επανέκδοση 1989.
6. Το πλεονέκτημα του καπιταλισμού είναι ότι έχει να επιδείξει (προς το παρόν έτσι φαίνεται) ποικιλία τέτοιων πλευρών. Ως άλλος Φοίνικας, ξαναγεννιέται από τις στάχτες του, οργανώνοντας την επίθεσή του από άλλη πλευρά.
7. «Η καταληκτική θέση τους είναι ότι το έργο του Foucault (Ιστορία της Σεξουαλικότητας) παρουσιάζει μεν ενδιαφέρον για την ανακεφαλαίωση που επιχειρεί, της σχέσης μεταξύ ατόμου, αλήθειας και σεξουαλικότητας, αλλά ότι οι έρευνές του δεν παρέχουν τόσο μια ολοκληρωμένη εκτίμηση, όσο μια βάση για ένα διαφορετικό τρόπο σκέψης (δικιά μου υπογράμμιση) γύρω από το πρόβλημα της σεξουαλικότητας και του ατόμου», Κ. Ψάλτης, περ. Θεωρία και Κοινωνία, σελ. 234, τευχ. 1, Μάιος 1990, εκδ. Γνώση.
8. Χρησιμοποιώ τον όρο «εργατική δύναμη» με τη βιολογική και κοινωνική του σημασία, δίχως να υπαινίσσομαι κανενός είδους μαρξισμό.
9. Η περίπτωση Κοροβέση είναι ενδεικτική, όπως θα φανεί παρακάτω. Φτάνει (κατά τη γνώμη μου) στη μετα-πολιτική γραφή διαμέσου της σωματικής μαρτυρίας (αποκάλυψη και κολασμός). Και πώς αλλιώς θα μπορούσε να γίνει; Ο Barthes στο Βαθμό Μηδέν της Γραφής ασχολείται με τις πολιτικές γραφές. Αυτές «όπου το άλλοθι της γλώσσας (langage) είναι ταυτόχρονα εκφοβισμός και μακαρισμός». Εκ-φοβισμός του σώματος και μακαρισμός της εξουσίας. Και συνεχίζει, «κάθε πολιτική γραφή δεν μπορεί παρά να ενισχύει ένα αστυνομικοκρατούμενο σύστημα». Ακριβώς το σύστημα των «ανθρωποφυλάκων», το τέρας που διέλυσε (σχεδόν) το σώμα του Π. Κοροβέση στις αρχές της επτάχρονης τυραννίας. Ο Κοροβέσης συνεχίζει και στη μεταπολίτευση (1978—1990) να κτυπά την πολιτική γραφή. Η «Εμπορία Ειδήσεων» το αποδεικνύει. Μας έμαθε κάτι: η μεταπολιτική γραφή δεν είναι άλλο από τα ίχνη της αντίστασης του σώματος στις «τεχνικές της εξουσίας» (π.χ. οι τεχνικές της οδού Μπουμπουλίνας).
10. Τούτη ακριβώς η γραφή-μαρτυρία, όπως ειπώθηκε παραπάνω, είναι η μετα-πολιτική γραφή, η γραφή που υπερασπίζεται πρωτίστως το σώμα.
11. Αν δεχτούμε την υπόρρητη εξίσωση πολιτική = λαϊκισμός, τότε η απάρνηση του λαϊκισμού σημαίνει και την απάρνηση της πολιτικής. Την χρεωκοπία της.

ΕΙΚΟΣΙ ΣΗΜΕΙΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

Του Μ. ΑΜΑΡΑΝΤΟΥ

Το παρακάτω κείμενο αφορά την χρήση των συνεντεύξεων στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών και βασίζεται στην προσωπική εμπειρία του συγγραφέα, ο οποίος έχει θίξει και άλλες φορές, από τις στήλες της «Νέας Κοινωνιολογίας», επιστημολογικά και μεθοδολογικά θέματα.

Υπάρχουν ορισμένες καθιερωμένες απόψεις για τις συνεντεύξεις, που έχουν αναλυθεί μεθοδικά από επιστημολόγους των κοινωνικών επιστημών, όπως π.χ. (στην γαλλόφωνη επιστήμη) την Madeleine Grawitz. **Χονδρικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι επικρατεί η άποψη ότι η συνέντευξη πρέπει να έχει όσο το δυνατόν προσχεδιασθεί με επιμέλεια από τον συνεντευξιαστή κι ότι η διεξαγωγή της πρέπει να εξελιχθεί βάσει αυτού του σχεδίου, με μικρότερες ή μεγαλύτερες αποκλίσεις κι ότι γενικά θα πρέπει να είναι (η συνέντευξη) «καλωπωμένη», ώστε να αποδώσει το μεγαλύτερο αποτέλεσμα στο συντομότερο χρονικό διάστημα.**

Δεν θα επιχειρήσουμε εδώ να ανατρέψουμε συλλήβδην τις καθιερωμένες αυτές απόψεις. Θα προσπαθήσουμε μόνον να δώσουμε μερικά στοιχεία από την πρακτική εμπειρία και να εξηγήσουμε ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα, είτε αυτά επαληθεύουν, είτε τροποποιούν, είτε διαψεύδουν τα πάγια περί συνεντεύξεων παραδεδομένα, τα οποία ο κάθε κοινωνικός επιστήμων διδάχθηκε στα «περί μεθοδολογίας» μαθήματα που έκανε σίγουρα στα φοιτητικά του χρόνια.

1. Σίγουρα σκοπός κάθε επιστημονικής συνέντευξης είναι οι πληροφορίες. Μια απλή συζήτηση με κάποιο πρόσωπο, από την οποία ο ερευνητής θα απεκόμιζε χρήσιμα στοιχεία και θα τα χρησιμοποιούσε εν αγνοία του προσώπου αυτού σε κάποια μελέτη του, δεν αποτελεί συνέντευξη και άλλωστε μια τέτοια πράξη δεν θα ήταν έντιμη. Σίγουρα πάντως κάποιος άνθρωπος που διαθέτει πληροφορίες, αλλιώς μιλάει σε μια απλή ιδιωτική συζήτηση κι αλλιώς σε μια συνέντευξη που του έχει ζητηθεί ως τέτοια από πριν. Στην δεύτερη περίπτωση σίγουρα φυλάγεται και μετράει τα λόγια του περισσότερο. Αυτό είναι σίγουρα ένα μειονέκτημα της συνέντευξης έναντι μιας απλής κουβέντας, όπου — παρασυρμένος από την επιθυμία του να γοητευθεί το ακροτήριό του ή σε μια σπάνια κρίση ειλικρινείας ή νοσταλγίας ή συναισθηματισμού κάποιος θα μπορούσε να δώσει σπάνια και δυσεύρετα στοιχεία. Μειονεκτεί λοιπόν η συνέντευξη εδώ, αλλά δεν μπορεί ο ερευνητής να κάνει διαφορετικά, χωρίς να κινδυνεύει να χαρακτηριστεί επιστημονικός λαθροθήρας και κάπως ανέντιμος.

2. Σπουδαιότατο ρόλο παίζει η προσωπική σχέση μεταξύ του συνεντευξιαζόμενου και του συνεντευξιαστή. Εάν προϋπάρχει μία φιλία ή έστω μία φιλική σχέση, τότε τα πράγματα είναι σίγουρα ευκολότερα.

Ευκολότερα επίσης είναι εάν ο συνεντευξιαστής έχει συστηθεί στον συνεντευξιαζόμενο από κάποιο τρίτο πρό-

σωπο, στο οποίο ο δεύτερος έχει απόλυτη εμπιστοσύνη. Τρίτος θετικός παράγοντας είναι η περίπτωση ο ερευνητής να έχει την φήμη ενός δίκαιου, έντιμου και αντικειμενικού επιστήμονα, οπότε ο συνεντευξιαζόμενος αισθάνεται περισσότερη εμπιστοσύνη.

3. Είτε υπάρχει, είτε δεν υπάρχει προηγούμενη γνωριμία ή σύσταση, **τεράστιο ρόλο στην θετική διεξαγωγή μιας συνέντευξης παίζει η διαπροσωπική σχέση που θα αναπτυχθεί.** Φυσικά, δεν μπορούμε να προβλέψουμε τον παράγοντα της αυτόματης αντίδρασης που δημιουργείται μεταξύ δύο ανθρώπων: υπάρχουν άνθρωποι που συμπαθιούνται από την πρώτη στιγμή, ενώ άλλοι απωθούνται αμέσως από αμοιβαίο αίσθημα αντιπαθείας. Στην προκειμένη πάντως περίπτωση, ουσιαστική προσπάθεια για μια θετική διαπροσωπική σχέση θα πρέπει να καταβάλλει ο συνεντευξιαστής, διότι αυτός είναι ο λαμβάνων, από την δοσοληψία της συνέντευξης.

4. **Πώς επιτυγχάνεται μία φιλικότερη αντιμετώπιση από τον συνεντευξιαζόμενο;** Πρέπει οπωσδήποτε ο συνεντευξιαστής «να πάει με τα νερά του», κατά το δυνατόν, χωρίς βέβαια να χάσει την αξιοπρέπεια ή να γελοιοποιηθεί. Πρέπει γενικά να δείξει ότι εκτιμά το πρόσωπο του συνεντευξιαζόμενου, ότι θεωρεί όχι μόνο τις πληροφορίες του αλλά και την γνώμη του βαρύνουσα, ότι γνωρίζει το παρελθόν του και την όποια προσφορά του, ότι σέβεται τις επιλογές του στην ζωή και τις προσωπικές του πεποιθήσεις, άσχετα αν δεν συμφωνεί μ' αυτές. Περιττό να τονίσουμε ότι ο συνεντευξιαστής θα πρέπει να είναι ευγενέστατος, ευπρεπής και συνεπής στα ραντεβού του και στις υποσχέσεις του.

5. **Καλό είναι — και έντιμο — ο συνεντευξιαστής, να γνωστοποιεί από πριν στον συνεντευξιαζόμενο τον σκοπό της έρευνάς του, την αρχική του υπόθεση — εάν υπάρχει — και την προσωπική του γνώμη.** Έτσι, κατά την διάρκεια της συνέντευξης ο συνεντευξιαζόμενος δεν θα διαπιστώσει με δυσάρεστη μάλλον έκπληξη ότι το θέμα «γυρίζει» αλλού, την στιγμή που ο ίδιος έχει δεσμευτεί ήδη με την υπόσχεσή του να παράσχει πληροφορίες. Μια τέτοια τροπή δεν αποκλείεται να οδηγήσει την συνέντευξη σε απότομη διακοπή και πάντως σε μια αρνητική πορεία.

6. Θα ήταν βέβαια χρήσιμο ο συνεντευξιαστής να καταστρώσει ένα σχέδιο με ερωτήσεις κλπ. Επειδή όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, αυτά τα σχέδια σπάνια τηρούνται, καλό είναι να έχει στο νου του τα δύο-τρία βασικά προβλήματα που θέλει να διαλευκάνει. Περι-

τό να πούμε πως όταν κάνει κάποιος μια έρευνα, ρωτά το κατάλληλο πρόσωπο για ένα συγκεκριμένο θέμα, δηλαδή φροντίζει να ξέρει ποιο πρόσωπο μπορεί να του δώσει πληροφορίες για ποιο θέμα, κι έτσι καταστρώνει το πρόγραμμα των συνεντεύξεων του γενικά και της κάθε συνέντευξης ειδικά σύμφωνα με κάποια λογική συνάρτηση.

7. Είναι ευνόητο ότι ο **συνεντευξιαστής θα πρέπει να είναι καλά διαβασμένος στα θέματα που σκοπεύει να ρωτήσει τον συνεντευξιζόμενο**, ώστε όχι μόνον να μην κινδυνεύει να μην καταλαβαίνει αυτά που ο ερωτώμενος θα του λέει, αλλά και να μπορεί να αξιοποιεί τα στοιχεία που θα παίρνει, τοποθετώντας τα αμέσως μετά στο γενικό πλαίσιο, κάνοντας συνδυασμούς με άλλα στοιχεία που ήδη γνωρίζει, και μπορώντας έτσι να προβαίνει αμέσως σε περαιτέρω διευκρινήσεις, βάσει των συνδυασμών αυτών, (μεταξύ των στοιχείων που έχει από πριν μελετήσει και εκείνων που εκείνη την ώρα προσλαμβάνει), που την ίδια την ώρα της συνέντευξης πραγματοποιεί.

8. **Τα καλύτερα όπλα για μια συνέντευξη είναι το χαρτί και το μολύβι. Το μικρόφωνο φοβίζει:** ο συνεντευξιζόμενος είναι εξαιρετικά συγκρατημένος και προσέχει και την κάθε του λέξη. Αισθάνεται λίγο σαν κατηγορούμενος, ή μάρτυρας που η κατάθεσή του καταγράφεται λεπτομερώς στα πρακτικά, τα οποία έπειτα θα μπορούν να χρησιμοποιηθούν εναντίον του, σαν αδιάσειστο στοιχείο. Άλλωστε, ο κάθε συνεντευξιζόμενος θέλει να διατηρήσει την δυνατότητα της διάφευσης, έναν κάτι χρησιμοποιηθεί εις βάρος του, λέγοντας: «εγώ δεν είπα τέτοιο πράγμα». Αυτά είναι τα μειονεκτήματα του μικρόφωνου, σε μια χώρα όπου βασιλεύει η καχυποψία, όπως είναι η Ελλάδα. Ας θυμίσουμε ότι πάντως **το καλύτερο όπλο, σε κάθε συνέντευξη, είναι η Μνήμη.**

9. Είναι δύσκολο, εκνευριστικό και γενικά αρνητικό για την συνέντευξη να προσπαθήσεις να ακολουθήσεις μια αυστηρή προδιαγεγραμμένη πορεία, ένα σχέδιο διεξαγωγής της συζήτησης. Θέματα που τίγονται στα πλαίσια μιας απάντησης σε μια ερώτηση ανοίγουν νέα ερωτηματικά και οδηγούν την συζήτηση σε εντελώς άλλα πεδία, αφήνοντας την επομένη ερώτηση για άλλη φάση της συνέντευξης. Ο κάθε άνθρωπος ακολουθεί τον δικό του δρόμο για να απαντήσει. Συχνά, μπλέκει στην απάντησή του προσωπικές αναμνήσεις, νοσταλγικές αναπολήσεις, κρίσεις για πρόσωπα και πράγματα, ατέλειωτες παρενθέσεις, ανέκδοτα, περιγραφές διαφόρων καταστάσεων κλπ. Χρέος του ερευνητή δεν είναι να προσπαθήσει να περιορίσει τον συνεντευξιζόμενο στο θέμα του, να τον «επαναφέρει στην τάξη». Χρέος του ερευνητή είναι αντίθετα να καταγράψει τα ουσιώδη σημεία, τα χρήσιμα για την έρευνά του, αλλά κι αυτά που θα μπορούσαν να του φανούν χρήσιμα σε άλλες έρευνές του, ξεχωρίζοντάς τα από τις περιπτώσεις. Δεν πρέπει να αδιαφορεί, ο ερευνητής, για τα «άλλα», που επί τη ευκαιρία της συνέντευξης παρεισφρουν στην συζήτηση, επειδή ο συνεντευξιζόμενος βρίσκει ευκαιρία να διηγηθεί μεγάλα κομμάτια απ' την ζωή του σε κάποιον αναγκαστικά πρόθυμο άνθρωπο. Μπορεί σ' αυτά τα επιφανειακά άσχετα παρενθετικά κομμάτια του προφορικού λόγου να ανακαλύψει συσχετισμούς που ούτε είχε φαντασθεί ή και να πάρει εναύσματα για νέες έρευνες. Έτσι λοιπόν **ο συνεντευξιαστής πρέπει να έχει στο μυαλό του τούτο: η συνέντευξη δεν σχεδιάζεται, αυτοσχεδιάζεται.**

10. **Ποια είναι τα προσόντα του καλού συνεντευξιαστή; Πρέπει να έχει τεράστια υπομονή,** ώστε να υπομένει και τις ανιαρές αφηγήσεις, που είναι άσχετες με

το θέμα του, **πρέπει να είναι συναινετικός,** ώστε ο συνεντευξιζόμενος να αισθάνεται ότι μιλάει σ' έναν άνθρωπο που τον «καταλαβαίνει», **πρέπει να δείχνει ζωνρό ενδιαφέρον** για τα λεγόμενα του συνομιλητή του, **πρέπει να ξέρει να κρατά σημειώσεις με μεγάλη ταχύτητα,** **πρέπει να γνωρίζει περιστατικά** που ο συνεντευξιζόμενος του διηγείται, **προπαντός πρέπει να είναι ευγενής, πρόθυμος και συμπαθητικός,** όπως είπαμε και πριν.

11. **Τι γίνεται στην περίπτωση που ο συνεντευξιζόμενος δεν θέλει να απαντήσει σε κάποιο ερώτημα:** αν πει ευθέως «δεν το ξέρω» ή «κωλύομαι», τότε δεν θα πρέπει να θίξει ο συνεντευξιαστής ξανά το ζήτημα αυτό, ούτε να επιμείνει, γιατί τότε θα εκνευρίσει τον συνομιλητή του. Μπορεί όμως αυτός ο τελευταίος, εάν με την πάροδο της συζήτησης αποκτήσει μεγαλύτερη εμπιστοσύνη και συμπάθεια στο πρόσωπο του ερευνητού, να απαντήσει σε μια άλλη ευκαιρία ή να απαντήσει εμμέσως, μέσα σε μιαν άλλη απάντηση. Μπορεί βέβαια ο συνεντευξιζόμενος να μην αρνηθεί ευθέως να απαντήσει, αλλά να αλλάξει θέμα συζήτησης, να μιλήσει για άσχετα θέματα, να διηγηθεί ιστορίες από την ζωή του, να πλατιάσει κλπ. Ο συνεντευξιαστής τότε θα πρέπει να καταλάβει γρήγορα την έμμεση άρνηση και ν' αντιδράσει όπως και στην πρώτη περίπτωση, αυτήν της άμεσης άρνησης, χωρίς να κάνει το λάθος να πει: «μα δεν απαντήσατε στο ερώτημά μου» ή κάτι παρόμοιο, που θα έφερνε τον συνεντευξιζόμενο σε δύσκολη θέση.

12. Ξεχάσαμε να πούμε ότι **η συνέντευξη δεν εξαντλείται στα πλαίσια μιας συνάντησης.** Συνήθως απαιτούνται 3-4 συναντήσεις, οπότε ο συνεντευξιαστής θα πρέπει να δένει το νήμα κάθε φορά, ώστε να μη γίνονται μεγάλες διακοπές στην ροή της συζήτησης. Περιπτώσεις που τονίσουμε ότι η συζήτηση δεν πρέπει ν' αρχίζει ξερά, με την υποβολή μιας ερώτησης, αλλά φιλικά, με γενικότητες για τον καιρό, τις παγκόσμιες εξελίξεις και προς θεού, όχι πολιτική!

13. «Στην πολιτική υπάρχουν πράγματα που λέγονται και δεν γίνονται και πράγματα που γίνονται και δεν λέγονται», είπε κάποτε ένας μεταπολεμικός Έλληνας πολιτικός. Σε κάποια άλλη περίπτωση, είχε πει: «Στην πολιτική, τα ωραία είναι αυτά που δεν λέγονται». Αυτά είναι αλήθεια και ισχύουν και πέραν της πολιτικής. **Ο σκοπός μιας συνέντευξης είναι ακριβώς αυτός: να συλλέξει στοιχεία που δεν είναι καταγεγραμμένα σε τυπωμένα κείμενα, για διάφορους — ευνόητους ή μη — λόγους.** Όμως τα στοιχεία αυτά πρέπει στην συνέχεια να παρουσιασθούν έτσι, με την κατάλληλη γραφή και τους κατάλληλους συνδυασμούς, και ενσωματωμένα στο κατάλληλο πλαίσιο, ώστε να έχουν επιστημονική αξία και συγχρόνως να μην εκθέτουν τον συνεντευξιαστή, ούτε και τον συνεντευξιζόμενο, υποβιβάζοντας την αξία του κειμένου.

15. Εκτός από τις πληροφορίες, περιστατικά κλπ. που ο ερευνητής θα συλλέξει από μια συνέντευξη, σπουδαιότατο ρόλο παίζει και το **γενικό πνεύμα αυτών που λέει ο συνεντευξιζόμενος,** το οποίο είναι κατά κάποιον τρόπο μια γενική αρχή ή πεποίθηση που διαχέεται σε όλο το εύρος των λόγων, μια διαφανόμενη διάθεση, μια πεμπτούσια των απόψεών του γύρω από το θέμα που του έχει τεθεί. Αυτό το γενικό πνεύμα αποτελεί καθ' εαυτό μια σπουδαιότατη πληροφορία, η οποία μπορεί να αξιοποιηθεί κατάλληλα από τον συνεντευξιαστή, με πολλούς τρόπους. Για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα, μπορεί κανείς να εντοπίσει πολιτικές διαφοροποιήσεις μέσα σ' ένα σχήμα που θεωρείται παραδοσιακά συμπαγές, όπως π.χ. ένα

πολιτικό κόμμα, από την υποκρυπτόμενη ή εμφανή αρνητική διάθεση ενός στελέχους αυτού του σχήματος: αυτή η αρνητική διάθεση μπορεί να αποτελέσει έναυσμα για τον ερευνητή, ώστε να ψάξει και ν' ανακαλύψει υπόγειες διαφοροποιήσεις και αθέατες αντιθέσεις.

Άλλωστε, κάθε λέξη κρύβει μια διάθεση: ο καλός συνεντευξιαστής ξέρει να ερμηνεύει τον κώδικα που χρησιμοποιεί στα λόγια του κάθε άνθρωπος. Μπορεί φερ' ειπείν ο συγγραφέας τάδε να γράφει «πλούσιος» και να εννοεί «άθλιος», γιατί μια τέτοια γνώμη έχει γενικά για τους πλούσιους, ή και να χρησιμοποιεί το πλούσιος όχι σαν ενδεικτικό μιας ανθηρής οικονομικής κατάστασης, αλλά μιας χαμηλής ηθικής ποιότητας. Κάθε άνθρωπος χρησιμοποιεί στον προφορικό ή στον γραπτό λόγο κώδικες. Καθήκον του έξυπνου συνεντευξιαστή είναι να εντοπίζει τα κωδικά στοιχεία στον λόγο του συνεντευξιζόμενου και να μπορεί έτσι να αποκρυπτογραφεί την συνέντευξη με τρόπο ώστε να αποκαλύπτεται το πραγματικό της νόημα.

16. Ποια είναι τα στοιχεία που παρεισφρύνουν σε μια συνέντευξη και την διογκώνουν, υποβιβάζοντας ταυτόχρονα την αξία της; α. Κατ' αρχήν, ο συνεντευξιζόμενος τείνει οπωσδήποτε να υπερδιογκώσει τον προσωπικό του ρόλο στην Ιστορία. Αποτέλεσμα: αναφέρει συνέχεια τον εαυτό του ως πρωταγωνιστή των εξελίξεων που ενδιαφέρουν και συνδέει γεγονότα με την δική του δράση, αποδίδοντάς τα σε αποκλειστικά δική του πρωτοβουλία. **β. Ο συνεντευξιζόμενος αισθάνεται την ανάγκη δικαιωσέως του,** έτσι ώστε να παρουσιάζει τα γεγονότα κατά τρόπον που να εξυπηρετούν αυτήν την ανάγκη και να τον εμφανίζουν δικαιωμένο. **γ. Εάν ο συνεντευξιζόμενος αισθάνεται κάπως ένοχος, τότε σίγουρα ένα μεγάλο μέρος της συνέντευξης θα μετατραπεί σε προσωπική του απολογία έναντι της Ιστορίας και των μελλοντικών γενεών.** Συμπερασματικά, ο συνεντευξιαστής θα πρέπει να είναι αρκετά έξυπνος ώστε να καταλαβαίνει αυτές τις παραμορφώσεις, χωρίς όμως να απορρίπτει και τα ενδεχόμενα σημεία όπου ο συνεντευξιζόμενος να διαδραματίζει πράγματι κάποιο σημαντικό ρόλο. Φυσικό είναι, όσο σπουδαιότερη είναι η ερωτώμενη προσωπικότητα, τόσο αληθινότερος ή τέλος πάντων αληθοφανέστερος να είναι ο τονισμός του δικού του ιστορικού ρόλου.

17. Η προσωπική σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στον συνεντευξιαστή και τον συνεντευξιζόμενο δημιουργεί μια τεράστια δυσκολία, στην σύνταξη του τελικού πορίσματος της εργασίας: στο μέτρο που ο συνεντευξιζόμενος, η ζωή του και η δράση του, ανήκουν στα θέματα που πραγματεύεται η διατριβή, πώς θα είναι δυνατόν να κριθεί αυτός με απόλυτη αντικειμενικότητα από τον συνεντευξιαστή; Είναι η περίπτωση που η προσέγγιση με το αντικείμενο της επιστημονικής απασχόλησης παρεμποδίζει την αδέκαστη κρίση του. Εάν ο συνεντευξιαστής θέλει να γράψει μια απόλυτα αντικειμενική — από προκαλήψεις και συναισθηματικούς επηρεασμούς — εργασία, θα ψυχρανθεί με τον συνεντευξιζόμενο, χωρίς να λογαριάσουμε το γεγονός πως κι ο ίδιος, δεν θα αισθανθεί άνετα να γράψει κάτι εναντίον του. Ακόμη, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να έχει επηρεαστεί η κρίση του συνεντευξιαστή από την προσωπική επαφή με τον συνεντευξιζόμενο, πράγμα που είναι βέβαια πολύ χειρότερο. Από την άλλη μεριά, αν υποθέσουμε ότι ο ερευνητής κοιτάζει να αποφυγει να κατακρίνει τον συνεντευξιζόμενο ή τέλος πάντων να τον κρίνει

αντικειμενικά, λέγοντας τα υπέρ και τα κατά, τούτη η εργασία του θα υποφέρει από την έλλειψη μιας βασικής επιστημονικής προϋπόθεσης: της αμεροληψίας. Ποια είναι η λύση; Επειδή δεν υπάρχει μέσος δρόμος σε μια τέτοια περίπτωση, είμαστε υποχρεωμένοι να συστήσουμε σαφώς την αμεροληψία, ακόμη και με κίνδυνο να παρεξηγηθεί το πρόσωπο που παραχώρησε την συνέντευξη. Οπωσδήποτε, όμως, μια αμερόληπτη προσέγγιση στο τελικό κείμενο της έρευνάς μας πρέπει να περιλαμβάνει και τα υπέρ, γιατί να γράψουμε μόνον τα κατά θα ήταν και αυτά επιστημονικά λανθασμένα. Πάντως, ένας καλός τρόπος να μειώσουμε τους κινδύνους μιας τέτοιας παρεξήγησης, είναι να γράψουμε ό,τι είναι να γράψουμε με ευγένεια, με ήπιο τρόπο και χρησιμοποιώντας μαλακές εκφράσεις, χωρίς φυσικά να θυσιάσουμε την σαφήνεια.

18. Ελλοχεύει ένας ακόμη κίνδυνος: οι συνεντευξιζόμενες προσωπικότητες έχουν συνήθως την τάση να παρεμβαίνουν στην διαμόρφωση των συμπερασμάτων μιας έρευνας, απαιτώντας να συμμορφώνεται ο ερευνητής με τις απόψεις τους και μάλιστα ζητώντας να εγκρίνουν το τελικό κείμενο, με την απειλή να αποσύρουν τα στοιχεία που παραχώρησαν. Εδώ θα πρέπει ο ερευνητής να τηρήσει σθεναρή στάση και να αντισταθεί σε κάθε τέτοια απόπειρα επέμβασης. Αφήνουμε στον ίδιο τον συνεντευξιαστή να βρει την μέθοδο να διατηρήσει την ανεξαρτησία του στην επιστημονική έρευνα, χωρίς να φθάσει σε ρήξη με τον συνεντευξιζόμενο.

19. Τα στοιχεία που συνέλεξε ο ερευνητής από μια συνέντευξη πρέπει τώρα να υποβληθούν στην δοκιμασία της επιλογής: πρέπει να διαχωρισθούν τα χρήσιμα ιστορικά στοιχεία από τα άχρηστα αυτοβιογραφικά, ή τα άχρηστα ιστορικά στοιχεία από τα χρήσιμα βιογραφικά: οι αναπολήσεις από τις αναμνήσεις: οι εμπαιθείς κρίσεις από τις εμπειριστικώς γινόμενες γνώμες: τα ακριβή στατιστικά στοιχεία από τις αλλοιωμένες γενικότητες. Με δυο λόγια, πρέπει να διαχωρισθεί η ήρα από το σιτάρι, ώστε τα εξαχθέντα στοιχεία να είναι χρήσιμα για μια πρωτότυπη εργασία. Εδώ παρουσιάζεται φυσικά το πρόβλημα της εξακρίβωσης της εγκυρότητας αυτών των στοιχείων. Πέρα από το ζήτημα της γενικότερης αξιοπιστίας του συνεντευξιζόμενου προσώπου (που έγκειται στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του εν γένει και την φήμη που έχει), σημαντικό ρόλο παίζει εδώ και η διασταύρωση μιας πληροφορίας ή ενός στοιχείου, από μια δεύτερη και — ακόμη καλύτερα — από μια τρίτη πηγή.

20. Το να ξέρεις να παίρνεις σωστά μια συνέντευξη, να ελέγχεις — χωρίς να φαίνεται — την διεξαγωγή της, να την αξιοποιείς στο μέγιστο βαθμό, λαμβάνοντας πληθώρα πρωτοτύπων και χρησίμων στοιχείων, να ξέρεις να ενσωματώνεις τα πραγματικά ουσιώδη μέρη της σε μια επιστημονική εργασία, με τρόπο ώστε αυτή να γίνεται πιο πρωτότυπη και πιο ευρηματική, αυτό είναι — όπως όλες οι τέχνες — ταλέντο, αλλά και εμπειρία. Ίσως είναι χρήσιμο να αρχίσει κανείς να μαθαίνει την τέχνη των συνεντεύξεων δίπλα σε κάποιον πεπειραμένο ερευνητή, παρακολουθώντας και την διεξαγωγή μιας συνέντευξης και την επιστημονική της αξιοποίηση, πριν ο ίδιος εντρυφήσει πάνω σε αυτόν τον τομέα. Σίγουρα βοηθά πολύ η μελέτη ορισμένων θεωρητικών αναγνωσμάτων για τις συνεντεύξεις: αυτά όμως έχουν την ιδιότητα, εάν κανείς προσπαθήσει να τα εφαρμόσει κατά γράμμα στην πράξη, να μηρδεύουν τον υποψήφιο συνεντευξιαστή, παρά να τον διευκολύνουν. **Η πρακτική εμπειρία είναι πάντα ο καλύτερος οδηγός.**

αφιέρωμα

Ο Σεραφεΐμ
Μάξιμος
και η γυναίκα του
στη Βιέννη

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΑΞΙΜΟΣ

Τον κορυφαίο μαρξιστή θεωρητικό και κομμουνιστή πολιτικό του ελληνικού Μεσοπολέμου Σ. Μάξιμο παρουσιάζει στο τεύχος αυτό η «Νέα Κοινωνιολογία». Ο στοχαστής, που έμεινε στην ιστορία της νεοελληνικής πολιτικής σκέψης κυρίως εξαιτίας του περίφημου «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία», ανήκει στην τετράδα των ηγετών του ελληνικού μαρξισμού (Γ. Σκληρός, Σ. Μάξιμος, Δ. Γληνός και Γ. Κορδάτος). Υπήρξε αιρετικός στην πολιτική του σταδιοδρομία, ριζοσπάστης στην γραφή του, ανιδιοτελής στην θυελλώδη ζωή του. Έμεινε πολλά χρόνια παραγνωρισμένος, εξαιτίας της σιωπής του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος, που στάθηκε σε λεπτομέρειες της πολιτικής παρουσίας του Μάξιμου και αγνόησε την τεράστια συμβολή του στο πεδίο της ιδεολογικής μάχης. Χάρης στην αφοσίωση της συζύγου του Πηνελόπης, το έργο του σημαντικότερου αυτού διανοητή αναδύθηκε, επανακυκλοφόρησε, εκτιμήθηκε και πάλι, σε μια εποχή όπου τα γρανιτένια φράγματα πέφτουν παντού κι όπου η κάθε μορφής αιρετικότητα είναι πιο εύκολα ανεκτή. Στην κυρία Πηνελόπη Μαξιμου οφείλουμε άλλωστε και το υλικό για την εργασία αυτή, το οποίο με τόση προθυμία έθεσε στην διάθεση του συγγραφέα. Το αφιέρωμα έγραψε ο Μελέτης Μελετόπουλος.

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΑΞΙΜΟΥ (1899-1962)

Ο Σεραφεΐμ Μάξιμος γεννήθηκε στο Γάνος (Γανόχωρα) στην Ανατολική Θράκη, κοντά στα Δαρδανέλια. Ο πατέρας του ήταν ξυλέμπορος, αρκετά εύπορος εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης ξυλείας, που οφειλόταν στην σεισμογένεια της περιοχής. Τελείωσε το Δημοτικό Σχολείο στο Γάνος και ύστερα φοίτησε στην Μεγάλη του Γένους Σχολή, στην Κωνσταντινούπολη, όπου έμενε στο σπίτι της αδελφής του. Μικρός στο χωριό του είχε γνωρίσει μία ομάδα Ελλήνων δημοσιογράφων, που περιόδευαν στην Ανατολική Θράκη (ανάμεσά τους ήταν ο Παύλος Παλαιολόγος). Από τότε αποφάσισε να γίνει δημοσιογράφος και όταν πήγε στην Κωνσταντινούπολη τους επισκεπτόταν συχνά στην εφημερίδα τους, τους έδειχνε τον έλεγχό του και γενικά τους ενημέρωνε για την πρόοδό του. Καθώς είχε μεγάλο ταλέντο στις γλώσσες, ο Σεραφεΐμ Μάξιμος έμαθε γρήγορα Ρωσικά, Γαλλικά, Γερμανικά — ήξερε άλλωστε τουρκικά από παιδί. Τις γλώσσες αυτές μιλούσε θαυμάσια, σχεδόν όπως τα ελληνικά. Η στρατιωτική του θητεία στον τουρκικό στρατό ήταν περιπετειώδης: το έσκασε πολλές φορές — και έγινε ειδικός στις αποδράσεις.

Είναι αδιευκρίνιστο κάτω από ποιες συνθήκες προσηλυτίστηκε ο Μάξιμος στον μαρξισμό, του οποίου έμελλε να γίνει ένας από τους κυριώτερους εκφραστές στην Ελλάδα. Πάντως, γύρω στα δεκαοκτώ του χρόνια, αναμείχθηκε στην σοσιαλιστική κίνηση της πόλης και έγινε μέλος της «Πανεργατικής Ένωσης», την οποία αντιπροσώπευσε συχνά στην Μόσχα. Η δραστηριότητά του αυτή του στοίχισε άλλωστε και έναν άγριο ξυλοδαρμό από την τουρκική αστυνομία.

Εκείνη την εποχή πήγε για κάποιο μικρό διάστημα στην Βεσσαρραβία, όπου είχε έναν θείο, επιχειρηματία καπνών, για να εργασθεί κοντά του. Ο Μάξιμος όμως έκανε μαρξιστική προπαγάνδα στους εργάτες του θείου του, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να τον εκδιώξει και ο νεαρός επαναστάτης ν' αναγκασθεί να γυρίσει στην Κωνσταντινούπολη με τα πόδια.

Το 1922 ο Σεραφεΐμ Μάξιμος αποφασίζει να μετοικήσει στην Ελλάδα. Πηγαίνει πρώτα στην Θεσσαλονίκη, όπου εργάζεται για λίγο ως καπνεργάτης, για να επιβιώσει. Το 1923 είναι απ' τους κύριους διοργανωτές και εμψυχωτές της πανελλαδικής εργατικής απεργίας, που κατέληξε στην επέμβαση του Στρατού και στον θάνατο έντεκα εργατών.

Χάρis στις δραστηριότητές του, τον Σεπτέμβριο του 1923 εκλέγεται μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος και τον Φεβρουάριο του 1924 εκλέγεται παμψηφεί στην τριμελή εθνική επιτροπή του, μαζί με τον Γιάννη Κορδάτο και τον Θωμά Αποστολίδη. Εκπροσωπεί το Κ.Κ.Ε. στο 5ο συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς, μαζί με τον Π. Πουλιόπουλο και τον Θ. Μάγγο, διαφωνεί όμως με την θέση για «ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη», επειδή η ανταλλαγή των πληθυσμών κάνει μια τέτοια άποψη κενή περιεχομένου, τελικά όμως υποχωρεί στην θέση αυτή, που επικράτησε. Δημοσιογραφεί στον «ΡΙζοσπάστη», όπου αναδεικνύεται σε κορυφαίο αρθρογράφο της Αριστεράς. Την άνοιξη όμως του 1924 συλλαμβάνεται και εξορίζεται στην Σκύρο, απ' όπου σύντομα δραπέτευε. Τον συλλαμβάνει ξανά ο δικτάτωρ Θ. Πάγκαλος, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, για το ζήτημα της «αυτόνομης Μακεδονίας

και Θράκης» και τον φυλακίζει.

Το 1926 εκλέγεται βουλευτής στην Καβάλα και στην Λάρισα — επέλεξε την Καβάλα ως βουλευτική του περιφέρεια. Στην συνέχεια έγινε αρχηγός της δεκαμελούς Κοινοβουλευτικής ομάδας του Κ.Κ.Ε. και η θέση αυτή του επέτρεψε να αξιοποιήσει τις ηγετικές αλλά και τις ρητορικές του ικανότητες.

Τον Μάρτιο του 1927 εξελέγη μέλος του επταμελούς πολιτικού γραφείου του ΚΚΕ. Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς παντρεύεται την Πηνελόπη Σκανδάλη, κόρη πλούσιου πρόσφυγα από το Αϊβαλί της Μικράς Ασίας, λογοτέχνιδα και δημοσιογράφο, η οποία τον ακολούθησε πιστά σ' όλη την πολυτάραχη ζωή του.

Είναι μια θυελλώδης εποχή για τον κόσμο, για την Ελλάδα αλλά και για το ΚΚΕ: η διεθνής συγκυρία, η δημιουργία της τροτσκιστικής αντιπολίτευσης εναντίον της σταλινικής εξουσίας, η πολιτική ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, η συντελούμενη εκβιομηχάνιση, η προλεταριοποίηση των προσφύγων και πολλοί άλλοι ιδεολογικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί παράγοντες δημιουργούν διχαστικές τάσεις μέσα στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Τρεις Γενικοί Γραμματείς του ανατρέπονται στην σειρά (Κορδάτος, Αποστολίδης, Πουλιόπουλος) και τον Σεπτέμβριο του 1927 ο Μάξιμος μαζί με άλλους διαφωνούντες με την επικρατούσα γραμμή παραιτούνται από μέλη του Πολιτικού Γραφείου, εξηγώντας σε μια μπροσούρα με τίτλο «γιατί παραιτήθηκαμε» την διαφωνία τους. Οι διαφωνούντες συγκροτούν μια αντιπολιτευτική ομάδα, την «Ενωμένη Αντιπολίτευση», μέσα στο ΚΚΕ, αλλά τον Δεκέμβριο του 1928 διαγράφονται (σύνολο: επτά μέλη) από την Κεντρική Επιτροπή.

Η διαγραφή του Σ. Μάξιμου συνοδεύεται από προπηλακισμούς του από μέλη του ΚΚΕ. Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος παραμένει πιστός στο κόμμα του — ποτέ σ' όλη την μετέπειτα ζωή του δεν επέτρεψε να πουν τίποτε εις βάρος του κόμματος, μπροστά του.

Μετά την διαγραφή του, ο Μάξιμος ενώνει τις δραστηριότητές του μ' αυτές άλλων διαγραφέντων, στον «Σπάρτακο». Ο «Σπάρτακος» (που κυκλοφορούσε τότε ως περιοδικό και τότε ως εφημερίδα) ήταν το δημοσιογραφικό όργανο της «Ενωμένης Αντιπολίτευσης»: υπεύθυνος για την σύνταξη καθώς και βασικός αρθρογράφος είναι ο Σ. Μάξιμος. Τα επόμενα χρόνια ο «Σπάρτακος» θα αποτελέσει το έντυπο όπου ο Μάξιμος αναπτύσσει ελεύθερα τις πολιτικές του απόψεις.

Το 1930 κυκλοφορεί στην Θεσσαλονίκη το βιβλίο του «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία»: είναι μία κοινωνιολογική ανάλυση των πολιτικών εξελίξεων του Μεσοπολέμου, δομημένη με ισχυρό τρόπο, που αποτελεί ένα από τα σοβαρότερα κείμενα, που έχουν γραφεί στον χώρο της ελληνικής αριστεράς.

Βασικά, την περίοδο 1928-1931, είναι άνεργος. Το 1931 συνεργάζεται με τον «Ελληνικό Βορρά», στην Θεσσαλονίκη, απ' όπου φεύγει μετά από πιέσεις στελεχών της φασιστικής οργάνωσης «ΕΕΕ» προς τον διευθυντή της εφημερίδας αυτής. Στην συνέχεια συνεργάζεται με την εφημερίδα «Φως». Το 1934 συνεργάζεται με την «Πρωία» του Πεσματζίδη. Το 1935 επιστρέφει στην Αθήνα, όπου προσλαμβάνεται στην «Βραδυνή», ως οικονομικός συντάκτης, με το ψευδώνυμο «Σ. Βόρειος». Στην «Βραδυνή» παρέμεινε για αρκετό χρόνο.

Από το 1934-5 και μετά αρχίζει να αποκόπτεται από τους κύκλους της «Ενωμένης Αντιπολίτευσης» και προσπαθεί να επαναπροσεγγίσει το Κομμουνιστικό Κόμμα, χωρίς όμως επιτυχία.

Το 1936 κάνει μια περιοδεία στην Λατινική Αμερική, ως ανταποκριτής της «Βραδυνής», για 7 μήνες. Μετά πηγαίνει στο Παρίσι, απ' όπου δεν θα γυρίσει παρά μόνον το 1939.

Στο Παρίσι, όπου εργάζεται ως ανταποκριτής της «Βραδυνής», αναμιγνύεται με τους αντι-μεταξικούς κύκλους και συγγράφει διάφορες προσοούρες. Επίσης συντάσσει ανώνυμα μία αντι-δικτατορική εφημερίδα. Η κύρια ασχολία του είναι όμως αυτήν την φορά επιστημονική: στην Σορβόνη παρακολουθεί μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας στον Καθηγητή Labrousse. Πραγματοποιεί έρευνες στα Εθνικά Γαλλικά Αρχεία, αναζητώντας στοιχεία για μια ελληνική οικονομική ιστορία. Καρπός αυτών των ερευνών θα είναι οι μελέτες που θα δημοσιεύσει αργότερα.

Το 1940 επιστρέφει στην Ελλάδα και εκδίδει το βιβλίο του «Το Ελληνικό Εμπορικό Ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα (η μελέτη αυτή είχε δημοσιευθεί στην γαλλική επιθεώρηση "Les Balkans" και είχε κυκλοφορήσει και σε ανάτυπο, στα γαλλικά). Τον Δεκέμβριο συλλαμβάνεται από την Δικτατορία και φυλακίζεται για 3-4 μήνες.

Λόγω των κακουχιών, αλλά και της απογοήτευσής του από την αποτυχία του να ξαναγίνει μέλος του ΚΚΕ, η υγεία του κλονίζεται και χρειάζεται συνεχώς περιθαλψη και ανάπαυση. Συνέρχεται χάρις στις φροντίδες της γυναίκας του Πηνελόπης.

Συνέχισε να εργάζεται στη «Βραδυνή» και στην κατοχή, μέχρις ότου έλαβε εντολή να γράψει ένα οικονομικό άρθρο υπέρ του άξονος και αρνήθηκε. Την επομένη τον συνέλαβαν και τον φυλάκισαν στο «Αβέρωφ».

Καθώς δεν είναι πια μέλος του ΚΚΕ, δεν του εμπιστεύονται κάποια σημαντική αποστολή στα πλαίσια της Αντίστασης. Παρ' όλ' αυτά — και παρά την πείρα του — ο Μάξιμος προσφέρει ότι μπορεί: συντάσσει σχεδόν μόνος του το αντιστασιακό φύλλο που κυκλοφορούσε το ΚΚΕ — αλλά κι αυτό δεν το θεωρούσε αρκετό.

Το 1943 κατήγγειλε από τις στήλες της «Βραδυνής» τον τρόπο διδασκαλίας της Πολιτικής Οικονομίας από τον καθηγητή Ξενοφώντα Ζολώτα. Τον διάλογο που διεξήχθη στη Βραδυνή για το θέμα αυτό εξέδωσε σε βιβλίο, με τίτλο: «Θεωρητική Οικονομική» και «Οικονομική Ακρίσια».

Το 1944 διακόπτεται η συνεργασία του με τη «Βραδυνή». Το 1945 εκδίδει το «πού βαδίζουμε» και το έργο «Η Αυγή του Ελληνικού Καπιταλισμού», που σημείωσαν κυκλοφοριακή επιτυχία. Την ίδια εποχή αρθρογραφεί στον «Ανταίο» και εκδίδει μια εφημερίδα, την «Οικονομική Αλήθεια».

Το 1946 συμμετέχει στο κλιμάκιο του ΟΗΕ, που βρισκόταν στην Ελλάδα, μετά από σύσταση του Διευθυντή της «Εστίας» Κύρου. Με το κλιμάκιο αυτό ταξιδεύει στην Ανατολική Ευρώπη (Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Πολωνία, Ουγγαρία). Ενδιαφερόταν για τις κρατικοποιήσεις και τον τρόπο εγκαθίδρυσης των οικονομικών δομών του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Κατέληξε στο Παρίσι, με σκοπό να επιστρέψει από κει στην Ελλάδα. Καθώς όμως ο εμφύλιος πόλεμος μαινόταν, έμεινε εκεί. Δεν θα ξαναγυρνούσε ποτέ πια στην χώρα του.

Από το Παρίσι τον απέλασαν λίγο αργότερα ως ανεπιθύμητο. Το 1948 εγκαταστάθηκε στην Πράγα, όπου έμεινε δυο χρόνια. Εκεί κατόρθωσε, μέσω του Τσέχου Υπουργού Παιδείας να διδάσκονται τα εξόριστα Ελληνόπουλα μαθήματα στα ελληνικά. Ο ίδιος τους δίδασκε ελληνική ιστορία και η γυναίκα του Πηνελόπη ελληνική γλώσσα.

Το 1950 εγκαταστάθηκε στην Βιέννη, όπου έζησε μέχρι το θάνατό του σε συνθήκες οικονομικής στενότητας, προσωπικής φθοράς και απραξίας, καθώς και συνεχών προσπαθειών κομματικής αποκατάστασης. Το Αυστριακό Κράτος φέρθηκε πολύ ευγενικά στο ζεύγος Μάξιμου και τους προστάτευσε όσο μπορούσε. Είναι αξιοσημείωτο ότι το 1960 η αυστριακή κυβέρνηση προσέφερε στον Μάξιμο την αυστριακή υπηκοότητα, την οποία αυτός κατηγορηματικά αρνήθηκε. Ο μόνος του καύμος ήταν η επιστροφή στην Ελλάδα.

Από το 1951 ο Μάξιμος άρχισε να αρθρογραφεί και πάλι, στέλνοντας ανταποκρίσεις σε διάφορες εφημερίδες. Έγινε συνεργάτης της «Νέας Οικονομίας» και το 1953-54 δημοσίευσε στο «Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών» μία μελέτη με τίτλο «Το χαρτονόμισμα-χρήμα». Το 1955 δημοσίευσε μία άλλη μελέτη με τίτλο «Η διάσπασις του κόσμου και η κρίσις της οικονομολογίας — δυο μορφές οικονομικού βίου, δύο κατηγορίες οικονομικών νόμων», που αποτελεί επηυξημένη έκδοση της πρώτης. Η τελευταία μελέτη του είναι «Ο Κάρολος Μαρξ — ο θεμελιωτής του επιστημονικού σοσιαλισμού», που δημοσιεύθηκε το 1958, λίγα χρόνια πριν πεθάνει.

Στη Βιέννη, τα τελευταία χρόνια της ζωής του, δέχθηκε την επίσκεψη εκατοντάδων Ελλήνων: για τους Έλληνες επισκέπτες, ο Μάξιμος ήταν ένα από τ' αξιοθέατα της πόλης. Παρά την εχθρότητα του ΚΚΕ απέναντί του, έστελνε συχνά γράμματα στον Γενικό Γραμματέα του Ν. Ζαχαριάδη και σε άλλους, δείχνοντας έτσι την καλή του θέληση και τη σφοδρή του επιθυμία για κομματική αποκατάσταση. Ήταν όμως πια η σκιά του εαυτού του.

Πέθανε στις 18 Ιουνίου του 1962, από ηπατική κρίση, σε ηλικία μόλις 63 χρόνων.

«ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΝΑΥΤΙΚΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ XVIII ΑΙΩΝΑ»

Κατά τον Ρένο Αποστολίδη, «Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αι.» αποτελεί την ουσιαστικότερη προσφορά του Σ. Μάξιμου, γιατί είναι μία καθαρά επιστημονική εργασία, απ' αυτές που λείπουν στον τόπο μας όπου η στράτευση και ο κομματισμός λυμαινόνται τον χώρο του πνεύματος. Ο Μάξιμος δημοσίευσε τη μελέτη αυτή στα γαλλικά στο περιοδικό "Les Balkans" του πρώτου τριμήνου του 1940. Μέρος της εργασίας αυτής —μερικά έγγραφα με σχετικές παρατηρήσεις— είχε καταχωρη-

θεί στο περιοδικό «Ναυτικά Χρονικά», τον Μάιο του 1939, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο συγγραφέας στον πρόλογο της έκδοσής του στην Ελλάδα (εκδόσεις «Φλάμμα», Αθήνα, 1940).

Ο Σ. Μάξιμος βασίστηκε στα «Γαλλικά Εθνικά Αρχεία» και άντλησε τα στοιχεία του μέσα από το τεράστιο υλικό των προξενικών εκθέσεων, στατιστικών, εμπορικών καταλόγων και αλληλογραφίας του 18ου αιώνα, εποχής που ο Μάξιμος θεωρεί θεμελιώδη για όλη τη νεώτερη ελληνική εξέλιξη. «Πρόκειται κυρίως

για μια μονογραφία», σημειώνει στον πρόλογο ο Μάξιμος, «που σκοπεύει να φέρει εις φως τις ιδιαίτερες συνθήκες, μέσα στις οποίες έκανε την εμφάνισή του ο ελληνικός εμπορικός στόλος και πιο συγκεκριμένα οι πρώτες ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις».

Το ευκίνητο πλοίο 200-300 τόννων, που χρησιμοποιούνταν αρχικά από τις ίδιες τις εμπορικές εταιρείες για τη μεταφορά των εμπορευμάτων τους, άρχισε να χρησιμοποιείται αποκλειστικά από ναυλωτές: ο διαχωρισμός μεταξύ του ιδιοκτήτη πλοίου και του εμπόρου ναυλωτή δημιούργησε τον ελληνικό εφοπλισμό, μια κατηγορία ανθρώπων δηλαδή που πουλούσαν όχι το εμπόρευμα αλλά τη μεταφορά.

Ποιοι ήταν όμως οι παράγοντες, οι εξωτερικές προϋποθέσεις που ευνόησαν μια τέτοια εξέλιξη; Οι ανταγωνισμοί των Μεγάλων Δυνάμεων στην Μεσογειακή λεκάνη και η πάλη τους για την κατάκτηση των αγορών της αχανούς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθώς και η γεωγραφική σημασία του ελληνικού χώρου για τον δρόμο για τις Ινδίες αποτελούν το πλαίσιο ανάπτυξης της πρώτης σημαντικής εμπορικής ναυτιλίας. Η υπονόμευση της γαλλικής οικονομικής παρουσίας στις ακτές και στα εμπορικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το αναπτυσσόμενο αγγλικό εμπόριο βασίστηκε στην οικειοποίηση, από τους Άγγλους, των ελληνικών εμπορικών στοιχείων. Οι Άγγλοι, δηλαδή, χρησιμοποίησαν το ελληνικό εμπόριο και το ευνόησαν, παρέχοντάς του καλύτερα ποσοστά, καλύτερη μεταχείριση, καλύτερα προνόμια απ' αυτά που προσέφεραν οι Γάλλοι κι έτσι απέκτησαν προβάσεις στα εμπορικά δίκτυα εκμετάλλευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σιγά-σιγά υποκατέστησαν τους Γάλλους σ' αυτά. Η πλειοδοσία αυτή των Μεγάλων Δυνάμεων όσον αφορά το ποσοστό κέρδους των Ελλήνων εμπόρων καθώς και η γενική ανάπτυξη της μεσογειακής οικονομίας την εποχή αυτή και των εμπορικών ανταλλαγών Δύσης-Ανατολής αποτέλεσε πρώτης τάξεως ευκαιρία για τα δυναμικά στοιχεία του ελληνισμού, που βρήκε μια διέξοδο για το δυναμισμό τους στον εφοπλισμό.

Ο Σ. Μάξιμος θεωρεί ότι, τελικά, η ιστορία της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας αρχίζει το 1740, όταν —ενώ τα ελληνικά πλοία είχαν ήδη υπερβεί τα όρια των τουρκικών χωρικών υδάτων και «μπήκαν στις μεγάλες γραμμές» της θαλασσίας μεταφοράς, ως μονάδες μέσης χωρητικότητας οπλισμένες με όλα τα συναγωνιστικά προσόντα του οιοδήποτε ξενου πλοίου που είχαν να αντιμετωπίσουν— η Μάλτα έθεσε τα εμπορικά πλοία των Ελλήνων υπό την προστασία της, ως χριστιανικά. Έτσι, μέσα σε οξείς ανταγωνισμούς, πολέμους και ακατάπαυστες συγκρούσεις, αποτέλεσμα παραγόντων αντιτιθέμενων ή και συντονισμένων, που δρούσαν ή αντιδρούσαν προς κατευθύνσεις διάφορες, ανέκυψε ο ελληνικός εμπορικός στόλος, που, όπως όλα τα προϊόντα του οικονομικού λιμπεραλισμού, δεν είχε τίποτε το ιδιυλλιακό στην πρώτη του εμφάνιση.

Η παράθεση ενός αριθμού εκθέσεων του Γάλλου προξένου Άρτας προς το γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών, από τον Μάξιμο, φέρνει στο φως εκτός από τα απαραίτητα τεκμήρια για τη γέννηση της ελληνικής εφοπλιστικής τάξης, κι ένα σωρό άλλα στοιχεία, πολύτιμα για τον ιστορικό, τον κοινωνιολόγο, τον ερευνητή γενικά.

Η αναγωγή των οικονομικών δομών της σημερινής Ελλάδας στην εποχή της δημιουργίας τους, επιτρέπει στον σύγχρονο κοινωνιολόγο να συναγάγει συμπεράσματα σχετικά με τον μετα-

πρατικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας, σχετικά με τη βαθύτερη έννοια της εξάρτησης αλλά και σχετικά με το οικονομικό υπόβαθρο του Αγγλικού και του Γαλλικού Κόμματος, (με την ευρύτερη έννοια του όρου), υπό το πρίσμα της πολιτικής κοινωνιολογίας.

Είναι μεγάλη η σημασία του εφοπλισμού για τη νεώτερη Ελλάδα: ουσιαστικά αποτέλεσε τον κορμό της εθνικής «αστικής» τάξης, την κυριώτερη πηγή εθνικού εισοδήματος, τον συνδετικό κρίκο της προεπαναστατικής και επαναστατικής Ελλάδας με την Δυτική Ευρώπη, τον Διαφωτισμό, τον Φιλελευθερισμό και την Γαλλική Επανάσταση και γενικά το δυτικόστροφο άξονα της ελληνικής ταυτότητας. Η Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή και οι ευρωπαϊκοί ναπολεόντειο πόλεμοι ήταν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία, άλλωστε, για να αναπτυχθεί ο ελληνικός εμπορικός στόλος, ώστε να είναι έτοιμος να ανταποκριθεί την δεδομένη στιγμή σ' αυτό που αποτέλεσε σπουδαιότερη ιστορική του προσφορά: την μετάλλαξη του σε πολεμικό στόλο της Ελληνικής Επανάστασης.

Γενικά, το έργο αυτό του Σεραφείμ Μάξιμου, από επιστημονικής πλευράς, είναι μια μελέτη-μοντέλο, τόσο για τον τρόπο προσέγγισης των ξένων αρχείων, που έχουν καθοριστική σημασία για την ελληνική ιστορική έρευνα —μιας και στην Ελλάδα ουσιαστικά δεν υπάρχουν αρχεία— όσο και για τον τρόπο αξιοποίησης των αρχείων αυτών, τρόπο μεθοδικό, συστηματικό και προπαντός αμερόληπτο. Είναι χαρακτηριστικό, όσον αφορά την αμεροληψία, ότι —μη γνωρίζοντας κανείς την κομματική ταυτότητα του Μάξιμου— δεν θα αντιλαμβανόταν την ιδεολογία του μέσα στο βιβλίο αυτό: ίσως μόνον να την υποψιαζόταν, από μερικά υπονοούμενα. Αυτό καταδεικνύει και την επιστημονική διάσταση της εργασίας του.

«ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΚΡΙΣΙΑ»

Από τις στήλες της «Βραδυνης» (Ιούνιος-Ιούλιος 1943) αντιπαρατέθηκαν στην διάρκεια της Κατοχής η αστική με την μαρξιστική τάση της οικονομικής επιστήμης. Την μαρξιστική τάση εκπροσώπησε με κέφι, δυναμισμό και επιχειρήματα αντλημένα κυρίως από την κλασική μαρξιστική θεωρία ο Σεραφείμ Μάξιμος, κρίνοντας και επικρίνοντας το πανεπιστημιακό σύγγραμμα «Θεωρητική Οικονομική», βασικό εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας για τους φοιτητές των οικονομικών επιστημών. Τον συγγραφέα του, καθηγητή Ξενοφώντα Ζολώτα, μετέπειτα Πρωθυπουργό της Ελλάδας (1989-1990) και μέλος του Συμβουλίου των Επτά Σοφών που ίδρυσαν τον ΟΟΣΑ μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οικονομολόγο διεθνούς φήμης, διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας επί τρεις δεκαετίες και αρχιτέκτονα της νομισματικής πολιτικής του ελληνικού κράτους μεταπολεμικά, εκπροσώπησε στον αρκετά οξύ αυτόν διάλογο ο οικονομολόγος υφηγητής Σ. Αγαπητίδης, ο μετέπειτα Υπουργός της Δικτατορίας της 21ης Απριλίου.

Ας παρακολουθήσουμε τον διάλογο αυτόν από την αρχή:

Ο διάλογος αυτός άρχισε με μία εκτεταμένη κριτική του Σ. Μάξιμου (22, 23, 24 και 26 Ιουνίου 1943) από τις στήλες της «Βραδυνης», με τίτλο «Τι διαβάζουν οι φοιτητές των οικονομικών σπουδών». Προκαταρκτικά ο Μάξιμος κάνει μία παρατήρηση που ισχύει έως σήμερα, τουλάχιστον εν μέρει, τουλάχιστον για τις οικονομικές σπουδές: ότι «η επιστήμη της Πολιτικής Οικονομίας δεν μπόρεσε ποτέ να γονιμοποιηθεί στον τόπο μας... στάθηκε για πάντα για μας ένα εισαγωγικό είδος...». Υπάρχει μάλιστα, κατά τον Σ. Μάξιμο, καθυστέρηση, εν σχέσει με τις εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη, αφού εδώ αντανακλώνεται ακόμη τα επιστημονικά πορίσματα του περασμένου αιώνα. «Άλλωστε, θα μπορούσε να είχε αναπτυχθεί μια «ελληνοκεντρική» οικονομική έρευνα: ο Σ. Μάξιμος προτείνει μια οικονομική έρευνα με θέμα την νεώτερη οικονομική μας εξέλιξη, με αφετηρία τον 18ο αιώνα, «όπου πραγματοποιείται, στις σχετικές διαστάσεις του οικονομικού χώρου και μέσα σ' έναν πολύπλοκο καταμερισμό κερδών, μια πρώτη αρχική συσσώρευση και μια υποτυπώδης λειτουργία χρηματογοράς... πράγμα που θα έδινε στην Πολιτική Οικονομία την αξία επιστήμης που γονιμοποιείται μέσα στο ελληνικό περιβάλλον της». Επισημαίνει επίσης πως «η πολιτική οικονομία στην Ελλάδα είναι άγονη και κινείται μέσα σε μια απέραντη θεωρητικολογία σχολών και τάσεων που, αν και έχουν την εξήγησή τους μέσα στο περιβάλλον των χωρών που έχουν αναπτυχθεί, δεν βοηθούν τον Έλληνα σπουδαστή να κατακτήσει την επιστήμη».

Οξύς, τελειώνει την κριτική του επισημαίνοντας ότι το σύγγραμμα του καθηγητή Ζολώτα «στην μεν φιλοσοφική κατασκευή του δεν αντέχει ούτε στην πιο ασθενική κριτική, στο δε λοιπό μέρος του εισάγει τόσο πολύ το τεχνολογικό στοιχείο, ώστε και οι ορολογίες αλλάζουν και οι βασικές έννοιες της επιστήμης καταστρέφονται».

Στις επικρίσεις του Σ. Βόρειου (όπως υπογράφει συχνά στην «Βραδυνη» και στην προκειμένη περίπτωση στα άρθρα του αυτά), απαντά, ο υφηγητής και μετέπειτα Υπουργός της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών Σ. Αγαπητίδης, («Βραδυνη», 29-30 Ιουνίου 1943), προφανώς γιατί ο καθηγητής Ζολώτας δεν ήθελε να καταξιώσει με το βάρος του προσωπικού του κύρους έναν τέ-

τοιον διάλογο. Ο Σ. Αγαπητίδης κατ' αρχήν επισημαίνει κακόπιστη χρήση αποσπασμάτων του βιβλίου του Ξ. Ζολώτα από τον Μάξιμο, όσον αφορά τον ορισμό της πολιτικής οικονομίας και εμφανίζει ένα άλλο απόσπασμα του βιβλίου, όπου παρατίθεται ένας πιο πλήρης ορισμός. Άλλο σημαντικό σημείο της απάντησης του Αγαπητίδη είναι η επισήμανσή του ότι η σύγχρονη πολιτική οικονομία θεωρεί την οικονομική ζωή διαπλοκή φαινομένων και όχι αλληλουχία αιτίων και αιτιατών. «Το αυτό γεγονός», επισημαίνει ο Αγαπητίδης, είναι άλλοτε μεν αίτιο άλλοτε δε αιτιατό».

Στην παρατήρηση του Μάξιμου περί απουσίας έρευνας της ελληνικής κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, ο Αγαπητίδης απαντά πως το βιβλίο του καθηγητή Ζολώτα λέγεται «Θεωρητική Οικονομική», ενώ μια τέτοια έρευνα, όπως προτείνει ο Μάξιμος, ανήκει στον τομέα της Εφαρμοσμένης Οικονομικής. Παρ' όλο που τυπικά η απάντησή του είναι σωστή, δεν θεραπεύεται η απουσία ενδογενούς οικονομικού στοχασμού, που θα προερχόταν — όπως ήθελε ο Σ. Μάξιμος — από τα ίδια τα ελληνικά πράγματα. Πάντως, ο Αγαπητίδης παραθέτει σειρά μελετών του Ζολώτα, που αφορούν πράγματι τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας: ενδιαφέροντα, πλην ανεπαρκή για να γεννήσουν μια αυτόνομη ελληνική οικονομική σκέψη. Τέλος, ο Αγαπητίδης θεωρεί την Πολιτική Οικονομία διεθνή επιστήμη, όπως τα μαθηματικά και τη Φυσική: φαίνεται έτσι η εντελώς διαφορετική αφετηρία της σκέψης του Μάξιμου και της σκέψης των Ζολώτα-Αγαπητίδη.

Κατά τα άλλα, ο υφηγητής Σ. Αγαπητίδης παραθέτει κείμενα από το βιβλίο του καθηγητή Ζολώτα για να αποδείξει ότι αυτά τα οποία εντοπίζει ο Μάξιμος ως ελλείψεις υπάρχουν σε διατυπώσεις που ο μαρξιστής δημοσιογράφος και κριτικός ηθελήμενα παρασιώπησε.

Στις 2, 3, 5 και 6 Ιουλίου 1943, ο Σ. Μάξιμος διευκρινίζει πως σκοπός του είναι να βοηθήσει τους φοιτητές να αποκτήσουν κριτική στάση έναντι των καθηγητών τους.

Επί του προκειμένου, ο Μάξιμος επισημαίνει ότι η «αστική οικονομολογία» του καθηγητού Ζολώτα αποφεύγει συστηματικά να αναφερθεί στον νόμο της αξίας και προσπαθεί να αναζητήσει «στις τιμές των συντελεστών της παραγωγής την εξήγηση των τιμών, στις τιμές των αγαθών την εξήγηση των τιμών των συντελεστών παραγωγής, τη ζήτηση στη ζήτηση, την προσφορά στην προσφορά».

Άλλη σημαντική παρατήρηση του Μάξιμου είναι σχετική με την έννοια της παραγωγής.

Αφορμή ο παρακάτω ορισμός του Ξ. Ζολώτα:

«Παραγωγή είναι η συνεργασία των τριών συντελεστών προς δημιουργίαν νέων οικονομικών αγαθών. Δι' αυτής δεν αναιρείται ο νόμος της στενότητας, αλλ' απλώς μεταβάλλεται η απόλυτος στενότης των διαθεσίμων αγαθών εις σχετικήν. Η παραγωγή είναι η πάλη των ανθρώπων προς τον νόμον της στενότητας, από την οποίαν όμως ο άνθρωπος ουδέποτε εξέρχεται πλήρως νικητής, καθόσον πάντοτε είναι υποχρεωμένος να προβαίνει εις υποχωρήσεις, να περιορίζει δηλαδή τας ανάγκας του».

(«Εισαγωγή — Θεμελιώδεις έννοιαι — Παραγωγή»).

Ιδού η απάντηση του Μάξιμου:

Ας πούμε όμως, προς στιγμή, ότι παραγωγή είναι η συνεργασία των τριών συντελεστών (εργασίας-κεφαλαίου-γης) για τη δημιουργία νέων αγαθών, όπως γράφει ο κ. Ζολώτας. Θα μας τεθεί αμέσως ένα ερώτημα: Από πότε οι τρεις αυτοί συντελεστές γίνανε οι «φυσικοί» συντελεστές της παραγωγής; Αν θέλουμε ν' απαντήσουμε με συνέπεια, δηλαδή από την άποψη της Πολιτικής Οικονομίας, τότε θα πρέπει να πούμε πως ο πρώτος από τους τρεις συντελεστές είναι ο μισθός, ο δεύτερος το κέρδος, ο τρίτος η έγγειος πρόσδοδος. Όμως και οι τρεις αυτές κατηγορίες μαζί είναι συνυφασμένες με την παραγωγή των τριών τελευταίων αιώνων, δηλαδή με το σύγχρονο ανταγωνιστικό σύστημα της αστικής οικονομίας, όχι με την παραγωγή γενικά. Γιατί, αν πούμε πως ναι και καλά είναι οι «φυσικοί συντελεστές», τότε θα μας ρωτήσουν: Δεν υπήρχε παραγωγή πριν υπάρξει κεφάλαιο ή πρόσδοδος ή μισθός; Και θα μας βάλουνε μηδέν στο μάθημα της Πολιτικής Οικονομίας. Θα μας θέσουν υπό κράτηση.

Η παραγωγή γενικά έχει δύο βασικές —ας πούμε φυσικές— προϋποθέσεις. Το αντικείμενο από το ένα μέρος, δηλαδή τη φύση, και το υποκείμενο από το άλλο, δηλαδή την ανθρώπινη εργασία. Όποιο κι αν είναι το σύστημα του κοινωνικού βίου, δεν υπάρχει, δε μπορεί να υπάρξει παραγωγή χωρίς αυτούς τους πραγματικά βασικούς συντελεστές, γιατί η παραγωγή τελικά δεν είναι παρά μια σχέση —κάθε φορά ορισμένη— του ανθρώπου προς το φυσικό περιβάλλον του, κατά την οποία ο άνθρωπος, χρησιμοποιώντας την πείρα και τις γνώσεις του, κατακτά με τα ορισμένα εργαλεία το περιβάλλον αυτό και το χρησιμοποιεί για τις ανάγκες του. Ενώ η παραγωγή που στηρίζεται στους τρεις συντελεστές (την εργασία, το κεφάλαιο, τη γη), είναι μια ορισμένης κοινωνικής μορφής παραγωγή, δηλαδή μια ιστορικά προσδιορισμένη φάση, που δεν επεκράτησε παρά όταν οι συντελεστές αυτοί γίναν αυθύπαρκτοι. Όταν η εργασία χωρίσθηκε από τα παραγωγικά μέσα και η γη έγινε ιδιοκτησία. Να φαντασθούμε πως αυτό συνέβαινε από την αρχή, θα είναι σα να παραδεχθούμε πως οι τρεις πρώτοι άνθρωποι που πρωτοβρεθήκανε (!) πάνω στη γη συνεννοηθήκανε μεταξύ τους, ο ένας να είναι μισθωτός, ο άλλος κεφαλαιούχος και ο τρίτος ιδιοκτήτης. Μια Ροβινσωνιάδα είν' αυτό, τίποτε περισσότερο. (σσ. 37-38).

Τέλος, για την εισαγωγή της ξένης σκέψης στην νεώτερη Ελλάδα, ζήτημα καίριο για την Ιστορία του πνεύματος, ο Μάξιμος δίνει μία πατριωτικότερη απάντηση:

Η Πολιτική Οικονομία είναι βέβαια καθολική επιστήμη και δε μπορεί να την ξεχωρίσουμε σε εθνικές υποδιαίρεσεις, να πούμε πως χωρίζεται σε ελληνική, σε γερμανική, σε αμερικανική κτλ. Όπως δε μπορούμε να πούμε το ίδιο για τη Φυσική ή τη Χημεία. Αλλά δεν πρόκειται γι' αυτό. Αν ρίξουμε μια ματιά στη μικρή σχετικά ιστορία της, θα ιδούμε πως δεν είναι διόλου ανεξάρτητη από το περιβάλλον, μέσα στο οποίο γεννήθηκε και αναπτύχθηκε. Το περιβάλλον αυτό συνεσώρευσε πρώτα μέσα του τα στοιχεία της σύγχρονης οικονομικής ζωής και την ανθρώπινη εμπειρία, παρουσίασε τα ερωτήματά του και γέννησε έτσι την ανάγκη της επιστήμης της Πολιτικής Οικονομίας σαν επιστήμης ξεχωριστής, που

ωστόσο πάλι δε θα μπορούσε να διαμορφωθεί χωρίς μια παράλληλη πρόοδο άλλων επιστημών. Υπό την έποψη αυτή, δεν είναι διόλου τυχαίο, ότι η Πολιτική Οικονομία αναπτύχθηκε στις οικονομικά εξελιγμένες χώρες σα μια ιδιαίτερη κατάρτησή τους. Σαν επιστήμη διαμορφωμένη πια, διδάσκεται βέβαια παντού. Όμως και πάλι δε ζωογονείται και δεν προοδεύει, παρά εν τω μέτρω που οι συνθήκες της ιδιαίτερης εξέλιξης μιας χώρας το καθιστούνε δυνατό. Γι' αυτόν το λόγο είπα πως για μας εδώ ή σ' εμάς εδώ παραμένει ένα ξενικό είδος. (σσ. 38-39).

Στις 8 Ιουλίου 1943, επανέρχεται ο Σ. Αγαπητίδης.

Σ' ένα σύντομο κείμενο, περίπου υβριστικό, κατηγορεί τον Σ. Μάξιμο ότι «έλαβε ένα ψαλίδι ανά χείρας, ήνοιξε το σύγγραμμά του κ. Ζολώτα ειρή και ως έτυχε και απέκοψεν ορισμένα φρασίδια, ως τι είναι παραγωγή, τι είναι ζήτησις, τι είναι προσφορά, από κεφάλαια είκοσι και τριάκοντα σελίδων έκαστον, διεξοδικώς πραγματευόμενα περί των θεμάτων τούτων. Προσεπάθησε δε ούτω να παραστήσει εις το κοινόν ότι ο κ. Ζολώτας εξαντλεί το θέμα διά των φρασιδίων αυτών».

Αυτός ο διάλογος έχει ήδη δώσει αφορμή στον Μάξιμο να προχωρήσει στη συγγραφή της μικρής του μελέτης, όπου —με αφορμή το εγχειρίδιο του καθηγητού Ζολώτα— κάνει μία γενικότερη μαρξιστικού τύπου ανάλυση των βασικών εννοιών της πολιτικής οικονομίας.

Τα βασικότερα σημεία της κριτικής του Σεραφείμ Μάξιμου είναι τα ακόλουθα:

- αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας δεν είναι η παραγωγή («γενικά», αλλά η παραγωγή για την ανταλλαγή (σ. 45).

- το ανθρώπινο είδος έζησε επί αιώνες χωρίς συνείδηση της σχέσης μεταξύ των αναγκών του και των μέσων που είχε για να τις ικανοποιήσει (σ. 48).

- ο νόμος της Πολιτικής Οικονομίας σύμφωνα με τον οποίο οι ανάγκες μας είναι μεταβλητές, ενώ οι δυνατότητες της φύσης να τις ικανοποιήσει είναι περιορισμένες είναι λανθασμένος: «ένα και το αυτό περιβάλλον μπορεί να δώσει στον άνθρωπο πολύ περισσότερα αγαθά, πράγμα που σημαίνει ότι οι δυνατότητες της εκμετάλλευσής του είναι απερίοριστες». (σ. 54). Τελικά, η στενότητα των πρώτων υλών υπερνικάται από την ανάπτυξη της τεχνολογίας. (Την ίδια περίπου εποχή παρόμοιες απόψεις είχε διατυπώσει και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος). Αλλά επισημαίνεται επίσης ότι ο παράγων που συντελεί στην μη ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπου είναι η κακή οργάνωση της παραγωγής και κατανομής των αγαθών και η κοινωνική ανισότητα και η κερδοσκοπία. (σ. 54-55). Η οικονομική κρίση της εποχής μας είναι κρίση υπερπαραγωγής, όχι ανεπάρκειας: τελικά, η υπερπαραγωγή αγαθών τραβά τους ανθρώπους προς ένα υψηλότερο επίπεδο κατανάλωσης και όχι το αντίθετο. Η λογική της κεφαλαιοκρατίας υπερισχύει της ζήτησης. (σ. 59).

- η πίστη των μεσοπολεμικών οικονομολόγων ότι η συνεχώς διευρυνόμενη νομισματική κυκλοφορία είναι η πηγή του πλούτου αποτελεί φαινάκη. Υποσυνείδητα ή ενσυνείδητα, η άποψη αυτή προβάλλεται για να υποτιμηθεί η αξία της εργασίας, ως αποκλειστικού συντελεστή της αξίας. (σ. 66).

- η απόρριψη, από τον Ξ. Ζολώτα και τους σύγχρονους οικονομολόγους της σχολής του, της θεωρίας της αξίας δημιουργεί σύγχυση και ερωτηματικά: άλλωστε, βαθύτερη σκοπιμότητα της

άρνησης της αξίας είναι η προβολή του νόμου της στενότητας και των τιμών, «παρμένων μέσα στο δικό τους κύκλο, δηλαδή έξω από την αξία» (σ. 70).

— αν η αξία των αγαθών παλαιότερα πήγαζε από την χρησιμότητά τους και την σπάνι τους, σήμερα η αξία καθορίζεται από τους όρους του καταμερισμού της εργασίας και την κεφαλαιοποίηση της παραγωγής (σ. 71-73). Για να κατανοηθεί το σύστημα της ανταγωνιστικής οικονομίας, απαραίτητη προϋπόθεση είναι ο χωρισμός των αξιών χρήσης από τις ανταλλακτικές αξίες (σ. 77) και η αναγωγή της ανταλλακτικής αξίας στην ποσότητα εργασίας που περιέχουν (σ. 78).

— ο «υποκειμενισμός» της οικονομικής θεωρίας του καθηγητού Ζολώτα, ο συσχετισμός δηλαδή της ανταλλακτικής αξίας με τις προσωπικές προτιμήσεις των καταναλωτών, οδηγεί «στο γνωστό χάος των ψυχολογικών σχολών στην Πολιτική Οικονομία...» (σ. 82).

— σκοπός της τεράστιας παραγωγής δεν είναι η ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών, αλλά η ίδια η ανταλλακτική διαδικασία, μέσα από την οποία συσσωρεύονται αφάνταστες ποσότητες κεφάλαια (σ. 83). Η ουσία λοιπόν της ατομιστικής οικονομίας «δεν είναι να αναπαράγει τις προϋποθέσεις της, αλλά να τις αναπαράγει σε μεγαλύτερη κλίμακα» (σ. 91).

— στην θέση του καθηγητού Ζολώτα ότι οι τιμές έχουν το καθήκον «να ισορροπούν την οικονομία, να ρυθμίζουν τις σχέ-

σεις των συντελεστών της», ο Σ. Μάξιμος απαντά πως «αυτό είναι πλάνη. Οι τιμές μπορεί άθελά τους, μέσα στην αέναη αλληλεπίδραση, να παίζουν ένα τέτοιο ρόλο, συμπτωματικό όμως. Εκείνο που κάνουν οι τιμές είναι, πραγματοποιούμενες στην πράξη της αγοράς και της πώλησης, να καθιστούν τα αρχικά μεγέθη των κεφαλαίων που μπήκανε στις επιχειρήσεις μεγαλύτερα» (σ. 103).

— γενικά, όλη η οικονομική θεωρία του καθηγητή Ζολώτα έχει απολογητικό χαρακτήρα: με τέτοιου είδους εργασίες «έχουμε ταυτόχρονα τον τάφο της επιστήμης» (σ. 111).

Μέσα από την εργασία αυτή του Μάξιμου που, παρά τον επιθετικό και μαχητικό της χαρακτήρα, είναι μία επιστημονική και θεωρητική εργασία, μπορούμε να δούμε την εισαγωγή και τη διάδοση των μαρξιστικών ιδεών στην Ελλάδα. Επειδή όμως στην χώρα μας τα πάντα εισάγονται με «ετικέτα», είναι βέβαιο ότι η εργασία αυτή θα αντιμετωπίσθηκε με καχυποψία από τον αστικό κόσμο, ενώ αποτέλεσε θεωρητικό όπλο των αριστερών φοιτητών της εποχής. Η κατάληξη πάντως των ομοϊδεατών του είναι γνωστή: το 1989 ο καθηγητής Ξενοφών Ζολώτας σχημάτισε οικουμενική κυβέρνηση, με κύριο στόχο την ανόρθωση της κατεστραμμένης ελληνικής οικονομίας και την — φυσικά εις βάρος των εργαζομένων — λιτότητα. Το χειρότερο για όλα αυτά είναι ότι στη κυβέρνηση Ζολώτα συμμετείχαν και υπουργοί του Κομμουνιστικού Κόμματος.

«Η ΑΥΓΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ»

Στην γραμμή του «εμπορικού ναυτικού» και βασισμένη στα ίδια στοιχεία είναι η μελέτη του Μάξιμου για την γέννηση της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας. Εξ αρχής μπορούμε να διακρίνουμε ένα σημαντικό στοιχείο, που διαχωρίζει τις διαπιστώσεις του Μάξιμου απ' αυτές των κοινωνιολόγων του Μεσοπολέμου και του Μεταπολέμου Δανιηλίδη, Κανελλόπουλου, Τσάκωνα, Φίλια, Μουζέλη κ.ά.: οι κοινωνιολόγοι αυτοί διέκριναν στην αδυναμία

«καπιταλιστικής ολοκλήρωσης» της ελληνικής οικονομίας μια ιδιαίτεροτητα των δομών, της νοοτροπίας και της ιστορικής παράδοσης. Εξ αυτού συμπέραναν ότι μάλλον ήταν λανθασμένη η αστική πορεία της νεώτερης Ελλάδας κι ότι θα έπρεπε πιθανώς να είχε διαμορφωθεί ένα άλλου είδους σύστημα, κοινωνικό και πολιτικό, με βάσεις τη γεωργία, τη μεταποιητική βιομηχανία και την κοινοτική συγκρότηση της υπαίθρου. Αντίθετα, ο Μάξιμος ε-

ντάσει την ελληνική οικονομία στην οικονομική πορεία της εποχής του, χωρίς να εντάσει την Ελλάδα σε καμιά «περιφέρεια». Άλλωστε, από μια τέτοια ένταξη απορρέει και η κομμουνιστική τοποθέτησή του. Η αποδοχή της μαρξικής νομοτέλειας είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για την μαχητική ένταξη στο κομμουνιστικό κίνημα.

Πάντως, συμφωνεί με τον Δ. Δανιηλίδη πως οι δύο τελευταίοι αιώνες της τουρκοκρατίας «διαμορφώσανε την νέα εθνότητα, πριν απ' όλα στο πεδίο της οικονομίας» (σ. 3). Αν και η ελληνική οικονομική παρουσία ήταν διάσπαρτη σ' όλη την Βαλκανική Χερσόνησο και την Ανατολική Μεσόγειο αρκετούς αιώνες πριν την Επανάσταση, «ομαδική εμφάνιση του ελληνικού στοιχείου στην οικονομική ζωή της Ανατολής, τέτοια, που να μεταβάλει καταστάσεις και σχέσεις προϋπάρχουσες και να προσδώσει εθνικό χαρακτήρα τόσο στο εμπόριο, όσο και στις μεταφορές, δε μπορούμε να θεωρήσουμε, παρά εκείνη που γνώρισε ο δέκατος όγδοος αιώνας». (σ. 16). Αποτέλεσμα της γενικής διείσδυσης της Δύσης στην Ανατολή, η ελληνική εμπορική και εφοπλιστική ανάπτυξη συμπίπτει με την επικράτηση των αρχών του ελεύθερου εμπορίου πάνω στις αρχές του μερκαντισμού και του εμπορικού και ναυτικού μονοπωλίου, με την αλματώδη ανάπτυξη της μεγάλης βιοτεχνίας στην Ευρώπη και το ξεσπάσμα ζωηρών οικονομικών και πολιτικών ανταγωνισμών στην Ανατολή». (σ. 17). Η αλλαγή της οικονομικής πολιτικής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από προστατευτική της εγχώριας παραγωγής σε ευνοϊκή για τα ξένα συμφέροντα ήταν καθοριστική για την ανάπτυξη του εθνικισμού των Ελλήνων. Έτσι, ο Σεραφείμ Μάξιμος επιχειρεί μια οικονομική ερμηνεία του ελληνικού εθνικισμού, ενδιαφέρουσα και αρκετά πρωτότυπη για την εποχή της, ιδεολογικά παράλληλη μ' αυτήν του Γ. Κορδάτου στην «Κοινωνική σημασία της Επανάστασης του 1821»: «... ο ασιατοφεουδاليκός χαρακτήρας της οικονομίας και το όλο δεσποτικό σύστημα ... ήτανε σταθερά εμπόδια για μια οικονομική πρόοδο» και «... απαθλίωση, που δεν άφηνε να δραστηριοποιηθεί η οικονομική ζωή και να σχηματισθούν κεφάλαια». (σ. 19). Η προσωρινότητα και το αυθαίρετο του ανατολικού δεσποτισμού, η παρακμή της επαγγελματικής εκπαίδευσης και του καταμερισμού εργασίας και

η έλλειψη ασφάλειας και συγκοινωνιών αποτελούσαν, κατά τον Μάξιμο, εμπόδια στην οικονομική πρόοδο και μόνον μία πολιτική επανάσταση μπορούσε να τα αντιμετωπίσει. Θέσεις παράλληλες μ' αυτές του Δανιηλίδη.

Πάντως, για τον Μάξιμο, «ο ρόλος του ελληνικού αυτού κεφαλαίου, χαράζεται από τα πράγματα σαν ρόλος ενδιάμεσος. Και τέτοιος παράμεινε και μετά την ανεξαρτησία». (σ. 27).

Και συμπληρώνει:

«Ας μη νομισθῇ ὅμως πως η ευρωπαϊκή οικονομική εξάπλωση προς τις περιοχές μας με τους ανταγωνισμούς που ήταν επόμενο να περικλείη, έβλαψε οικονομικά την Ελλάδα της εποχής. Αντίθετα, σ' αυτήν οφείλεται η γενική οικονομική ακμή του ελληνικού, η ενσωμάτωσή του μέσα στην ὅλη ευρωπαϊκή εξέλιξη. Η ενοποίηση των ελληνικών αγορών και η ανάπτυξή τους, ἕνα από τα μεγάλα αποτελέσματα της ευρωπαϊκής αυτής εξάπλωσης, η κατίσχυση μέσα σ' αυτές του ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου, κατέστησε πιο έκδηλη την ανάγκη να αποτιναχθῇ ο κατακτητικός ζυγός, που ήτανε σταθερό εμπόδιο στην οικονομική πρόοδο, ὄχι μόνο γιατί αποτελούσε ἕνα καταπιεστικό πολιτικό και διοικητικό σύστημα, μα και γιατί ο κατακτητής είχε στα χέρια του τη μεγαλύτερη ἔγγειο ιδιοκτησία και ἕνα ακράτητο φορολογικό βάρος. Η διαφορά είναι ὅτι η κυριαρχία του τοπικού κεφαλαίου στις εσωτερικές, τελικά δε και στις εξωτερικές συναλλαγές, δεν ἄλλαξε, παρά σ' ἕνα περιωρισμένο βαθμό, την οικονομική διάρθρωση του τόπου μας. Δυο αἰῶνες μετά την εποχή εκείνη, η Ελλάδα εξακολουθεί να είναι μια χώρα με καθυστερημένη οικονομία, ὅπου πολλά προϊόντα της εξαγονται αυτοῦσια ὡπως τότε, και ο φυσικός της πλούτος παραμένει ανεκμετάλλετος».

Το βιβλίο του αυτό, ο Σ. Μάξιμος θεωρεί «ένα νέο βήμα για την ολοκλήρωση του σκοπού, ένα νέο λιθάρι, για να φωτισθῇ οικονομικά η νεοελληνική ιστορία». (σ. 39).

Όπως και στο «ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα», έτσι κι εδώ η σύντομη ανάλυση συνοδεύεται από πολυπληθή ἔγγραφα της εποχής, ιστορικά τεκμήρια, κυρίως προξενικές αναφορές προς το γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών.

«ΠΟΥ ΒΑΔΙΖΟΥΜΕ;» (ΑΘΗΝΑ, «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ» 1945)

Την ίδια περίπου εποχή που ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος γράφει (Σεπτέμβριος 1945) το μικρό του βιβλίο «Ο Πόλεμος και το μέλλον-διδάγματα και αιτήματα», ο Σ. Μάξιμος —από την αντίθετη όχθη— δημοσιεύει το «Πού βαδίζουμε;», θέλοντας να εκφράσει τις απόψεις του για τον κόσμο της εποχής του και τα δέοντά του. Αν ο Κανελλόπουλος, παρά τις αντιστατικές αμφιταλαντεύσεις του, έχει εγκαταλείψει τον τριτοδρομικό απομονωτισμό του και βαδίζει σταθερά προς την ηγεσία της ελληνικής δεξιάς, ο Σερ. Μάξιμος —περιθωριακός κι αυτός του χώρου του, ὡπως κι ο ιδεαλιστής φιλόσοφος— προσπαθεί να επανακάμψει στο κομμουνιστικό στρατόπεδο, στην ενεργό κομματική δράση.

Εξ αρχής, προσπαθεί ν' αποστασιοποιηθεί: «σαν υποκείμενα της ιστορίας που είμαστε, ζούμε τις στιγμές της χωρίς και να τις κατανοούμε σ' ὅλη τους την έκταση». (σ. 5). Κατά τον Μάξιμο, η

γερμανική κατοχή έφερε ηθική αποσύνθεση στις ανώτερες τάξεις, που συνεργάστηκαν ταξικά με τον κατακτητή, και «σκληρή πάλη και αυτοθυσία» στον λαό, που δημιούργησε το έπος της αντίστασης. (σσ. 6, 8). Ο Μάξιμος θεωρεί τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ταξικό: στον Χίτλερ και στους δοσιλόγους ὁλων των κατακτημένων απ' αυτόν χωρών, που συνεργάστηκαν μαζί του, βλέπει την Αντίδραση, ενώ στους κατακτημένους λαούς την πρόοδο. Στο δεύτερο σκέλος, αυτό της προόδου, ο Μάξιμος κατατάσσει τόσο τις κομμουνιστικές δυνάμεις, ὡς και τις σοσιαλδημοκρατικές, που απορροφούν στην παράταξη της προόδου τα μεσαία αστικά στρώματα (σσ. 13-14). Το πρόβλημα που δεν έχει λυθεί ακόμη είναι αν τελικά η σοσιαλδημοκρατία θα επιβληθεί στις κομμουνιστικές δυνάμεις ή το αντίθετο (σ. 15).

Είναι ιστορικά τραγικό ὅτι ο Μάξιμος σημειώνει (σ. 17) πώς

«δεν πρόκειται ο σοβιετικός στρατός να επιβάλει στα εκατομμύρια των Γερμανών, των Πολωνών, των Τσέχων, των Ουγγαρέζων, των Γάλλων, των Γιουγκοσλάβων, κ.λπ. ένα καθεστώς σοσιαλιστικό. Πρόκειται οι Γερμανοί, οι Πολωνοί, οι Τσέχοι, οι Ουγγαρέζοι, οι Γάλλοι κτλ. να αποφασίσουν ελεύθερα αν με την συντριβή του χιτλερισμού θα βαδίσουν σ' αυτά ή σ' εκείνα τα κοινωνικά πλαίσια». Ξέρουμε βέβαια σήμερα πως ακριβώς το αντίθετο κατέγραψε η ιστορία.

Αν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ακολούθησε η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία, τον Δεύτερο, κατά τον οποίο οι «δυνάμεις της μεταβολής» είναι «οργανωτικά και πολιτικά αποκρυσταλλωμένες», ενώ οι δυνάμεις της αντίδρασης «πολύ πιο εκτεθειμένες και αποκομμένες από τη μάζα των λαών» και γενικά οι συνθήκες πιο ευνοϊκές, «βαδίζουμε σήμερα προς μια δημοκρατική επανάσταση πάνω στην Ευρώπη που κατά διάκριση των προηγούμενων είναι και εθνική —αφού στις περισσότερες περιπτώσεις αποκαθιστά την ανεξαρτησία του έθνους— και πολιτική και κοινωνική». (σ. 19).

Η μάζα, το 1945, έχει «εκτός από το παρελθόν κι ένα μέλλον και εκτός από προλήψεις και μια κρίση», που «την ωθεί προς τα εμπρός, προς την επαναστατική δημοκρατική δικτατορία». (σ. 21). Πάντως, επισημαίνει τον κίνδυνο η αστική τάξη να προσπαθήσει να «αποκόψει τα άκρα αριστερά από τις πλατιές λαϊκές εφεδρείες της» με την βία ή με πολιτικά τεχνάσματα, (σ. 24) ή ακόμη και την περίπτωση κατά την οποία «τα συντηρητικά (χιτλερόφιλα, κρυπτοφασιστικά κτλ.) στοιχεία θα αυτοαποκηρυχθούν και θα εμφανισθούν αριστερά, τόσο αριστερά, όσο θα ήτανε αναγκαίο για να αποφευχθούν πραγματικές αριστερές λύσεις» (σ. 25). Η επισημάνση αυτή του μαρξιστή διανοούμενου δεν μπορεί παρά να μας φέρει στο νου την περίπτωση Α. Παπανδρέου.

Αλλού κάνει μια ιστορική αναδρομή, στην οποία παρουσιάζει συνοπτικά και τις θέσεις που έχει αναπτύξει προ δεκαπενταετίας στο «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία» και αφού αναλύσει τις εξελίξεις

έως το 1940, υποστηρίζει ότι το κίνημα της εθνικής αντίστασης, «το εαμικό, ήτανε ανυπόκριτα εθνικό στο χαρακτήρα του, λαϊκό δημοκρατικό στο περιεχόμενό του, προλεταριακό στην εκπόρευση του» (σ. 37). Και «αναντίρρητο είναι ότι μέσα σ' αυτό το κολοσσιαίο κίνημα μπήκανε άπειρα αρριβιστικά και εξωταξικά απαθλιωμένα στοιχεία, που δώσανε και την αφορμή της συστηματικής κατασυκοφάντησής του κατά την τελευταία ένοπλη σύρραξη» (σ. 37). Παρόμοιες θεωρίες θα αναπτύξει ο Α. Παπανδρέου, στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί την ηθική ακεραιότητα των «πραγματικών σοσιαλιστών», κατά την πλημμυρίδα σκανδάλων που σφράγισε την τελευταία διετία της πρωθυπουργίας του (1987-1989).

Ο Μάξιμος, πάντως, θεωρεί το ΕΑΜ «ένα νέο Γουδί, που κατά διάκριση απ' το προηγούμενο του 1908, αντί να είναι ένας συνασπισμός του λαού υπό την ηγεσία των Φιλελευθέρων, ήτανε ένας συνασπισμός του λαού υπό αυτοτελή ηγεσία» (σ. 38).

Στο τέλος του μικρού αυτού βιβλίου (45 σελίδες) παρατίθενται τρία κείμενα, όταν εμφανίζεται ο Μάξιμος ως σύνδεσμος μεταξύ του Αρχηγού των Φιλελευθέρων Θ. Σοφούλη και του ΚΚΕ.

Γενικά, το βιβλίο αυτό αποτελεί μία πολιτικο-κοινωνική ανάλυση, με την πιο γνήσια έννοια της πολιτικής κοινωνιολογίας. Ο Μάξιμος μπορεί να θεωρηθεί ως ο μόνος Έλληνας της εποχής του που στα κείμενά του προσπερνάει το επίπεδο του πολιτικού προσκηνίου και φθάνει σ' αυτό που κρύβεται πίσω του, στις κοινωνικές δυνάμεις που το προϋποθέτουν. Φυσικά, συνεπής στην μαρξιστική του ανάλυση (άλλωστε ονομάζει και ο ίδιος τις αναλύσεις του, «μαρξικές»), παραγνωρίζει ένα σωρό παράγοντες που ο μαρξισμός έθαψε επιστημονικά, όπως ο εθνικός παράγων, αλλά πάντως κι έτσι ακόμα η γραφή του παραμένει ένα δείγμα κοινωνιολογικής ανάλυσης της πολιτικής ζωής της εποχής του, πολύτιμο για τον ερευνητή που θέλει να μορφώσει μια σφαιρική άποψη για την περίοδο αυτή].

«ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ» (1928-1932)

Η ομάδα «Σπάρτακος» προήλθε από τις αριστερές αντιπολιτεύσεις στο εσωτερικό του ΚΚΕ, που διαμορφώθηκαν τελικά σε ανεξάρτητες οργανώσεις τροτσκιστικού τύπου. Η τάση του «Σπάρτακου» πήρε την ονομασία της από το ομώνυμο περιοδικό, που εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 1928 και συνέχισε την έκδοσή του έως το 1934 (άλλοτε σε σχήμα περιοδικού κι άλλοτε σε σχήμα εφημερίδας). Τον «Σπάρτακο» εξέδιδαν οι αντιπολιτευόμενοι στην σταλινική ηγεσία του μεσοπολεμικού ΚΚΕ κομμουνιστές: βασικά επρόκειτο για την ομάδα των Πουλιόπουλου-Γιατόπουλου (διαγράφηκαν τον Σεπτέμβριο του 1927) και η ομάδα των Μάξιμου-Σκλάβου-Χαϊνόγλου, που παραιτήθηκαν από μέλη του Πολιτικού Γραφείου λίγο μετά και διαγράφηκαν από το ΚΚΕ τον Δεκέμβριο του 1928. Ο «Σπάρτακος» στην μηχανιστική, συγκεντρωτική, ελεγχόμενη και τυφλή τελικά πολιτική των σταλινικών, που θα προετοιμάσουν τον Ζαχαριαδισμό, αντέταξε μία μαρξιστική ανάλυση των ελληνικών προβλημάτων, με όργανο τον κλασικό μαρξισμό, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας. Πάντως, επειδή ο Σπάρτακος δεν αποτελούσε εκδοτική έκφραση του επίσημου ΚΚΕ, αλλά πο-

λιτική και ιδεολογική δραστηριότητα διαγραμμένων μελών του, διαπνέεται από ανομοιογένεια και σχετικό πλουραλισμό των απόψεων που εκφράζονται στις γραμμές του. Στόχος του πάντως είναι να αποτελέσει την αυθεντική μαρξιστική τάση, στο ελληνικό αριστερό κίνημα, ενώπιον ενός ΚΚΕ που έχει εκτραπεί στον σταλινικό ολοκληρωτισμό. Ο τροτσκισμός του Σπάρτακου δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει την ομάδα που τον εξέδιδε στο περιθώριο του ελληνικού κομμουνισμού, πράγμα που γενικά δεν ανετράπη με τις απεγνωσμένες προσπάθειες άμεσης επικοινωνίας του με την βάση του κομμουνιστικού κόμματος, επέκεινα των πολιτικών μηχανισμών του κόμματος.

Υπεύθυνος έκδοσης και βασικός αρθρογράφος του «Σπάρτακου» υπήρξε ο Σ. Μάξιμος. Η χειμαρρώδης γραφή του, από τις στήλες του «αιρετικού» κομμουνιστικού εντύπου, εκφράζει μια υπόκωφη τάση επιστροφής του στην κομματική ορθοδοξία και οι επιθέσεις εναντίον της γίνονται, όσο οξείες κι αν είναι, υπό το πρίσμα μιας «οικογενειακής» διαφωνίας. Πάντως, οι θέσεις του είναι τεκμηριωμένες, επιστημονικές και δείχνουν το διαυγέστερο κομμουνιστικό πνεύμα του καιρού του.

Στον πρώτο «Σπάρτακο» (Ιαν. 1928), ο Μάξιμος αναλύει (πάντα στηριγμένος σε ποσοτικά στοιχεία, σε αριθμούς) «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του Καπιταλισμού στην Ελλάδα». Επισημαίνει σ' αυτό του το άρθρο κάτι που συχνά απουσιάζει από τις πολιτικές αναλύσεις και τους σχεδιασμούς των μελετητών της ελληνικής πολιτικής: «... για το πρόβλημα της επανάστασης στην Ελλάδα τόσο από Διεθνή όσο και από Βαλκανική άποψη εν συσχετισμώ και με βάση τις εσωτερικές εθνικές προϋποθέσεις μιας τέτοιας επανάστασης». Στο δεύτερο μέρος του άρθρου (Σπάρτακος υπ' αρ. 2, Φεβρ. 1928), φανερώνει μια εικόνα της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης του Μεσοπολέμου τόσο καθαρά, που μόνο σύγχρονοι μελετητές (όπως οι Ν. Μουτέλης και Κ. Τσουκαλάς), έχοντας το επιστημονικό προνόμιο της χρονικής απόστασης, που δεν είχε ο Μάξιμος, μπορούν να δώσουν. Θεωρεί τη Μικρασιατική Καταστροφή ως την βασική προϋπόθεση της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα και ταυτόχρονα ως το «υλικό» με το οποίο πρέπει να δουλέψει το ελληνικό εργατικό κίνημα. Στον «Σπάρτακο» του Μαρτίου-Απριλίου 1928 προσπαθεί να καταδείξει την αδυναμία συμβιβασμού των συμφερόντων της εργατικής τάξης και της αστικής δημοκρατίας, με την ευκαιρία της αντιπαραδικαστικής έκτασης του βενιζελισμού της τετραετίας 1928-32. Εγκαιρώς κάνει την οξυδερκέστατη διάγνωση ότι: «... έχει πραγματοποιηθεί (ντε φάκτο) ένας συνασπισμός μεταξύ μοναρχισμού και δημοκρατίας κατά της εργατικής τάξης, και πως η πάλη μεταξύ Βασιλοφρόνων και Δημοκρατικών υποχωρεί και εξαφανίζεται μπροστά στον «κομμουνιστικό κίνδυνο». Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μάξιμος διαβλέπει εξελίξεις που θα δεσπόσουν στην ελληνική κοινωνία τις μετέπειτα δεκαετίες, τις δεκαετίες του '40, του '50 και του '60. Γράφει ότι ο αντικομμουνισμός της άρχουσας τάξης και η «διάλυση του Κομμουνιστικού Κόμματος αποδεικνύουν απολυταρχικές διαθέσεις στο στρατόπεδο της κεφαλαιοκρατίας, μονοπωλιακό χειρισμό της κοινοβουλευτικής μηχανής, απαλλαγμένος από κάθε κομμουνιστική ενόχληση. Πώς τώρα θα συμβιβασθή αυτό με το σύνταγμα και τη Δημοκρατία;» την απάντηση βέβαια την έδωσε η ίδια η Ιστορία, κυρίως η περίοδος μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, όπου μια «χωλή Δημοκρατία» κάλυπτε ως ψευδεπίγραφο εποικοδόμημα ένα σκληρό αντικομμουνιστικό κράτος. Στο ίδιο τεύχος καταγγέλλει το Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ ότι λειτούργησε με σταλινικό τρόπο, συνωμωτικά και εχθρικά προς γνήσια κομμουνιστικά στοιχεία, που δεν δεχόντουσαν να υποταγούν στις μεθοδεύσεις των σταλινικών.

Η επανέκδοση του «Σπάρτακου» σε μικρό μέγεθος το 1930 πραγματοποιείται μέσα σε μίαν ατμόσφαιρα πολλαπλών αδιεξόδων: η οικονομική κρίση πλήττει καίρια την ελληνική οικονομία και καταβαρυνώνει το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων· ο βενιζελισμός, η μόνη δημιουργική πολιτική δύναμη εμβέλειας, φθίνει· η Πρώτη Ελληνική Δημοκρατία, αν και ποτέ δεν υπήρξε στην ουσία πραγματικότητα, τώρα παραπαίει. Το Κομμουνιστικό Κόμμα, με την επικράτηση των σταλινικών στοιχείων, ανοίγει το δρόμο στον Ζαχαριαδισμό.

Στο πρώτο τεύχος του επανεκδοθέντος «Σπάρτακου» ο Σ. Μάξιμος επισημαίνει με πικρία πως «ηττήθηκε η αντιπολίτευση από το Κόμμα, μα το Κόμμα ηττήθηκε δυο, τρεις, πέντε φορές. Έχασε τις μεγαλύτερες δυνάμεις του, τα περισσότερα μέλη του. Έμεινε χωρίς επαγγελματικές οργανώσεις και χωρίς πραγματικές

μάζες. Η ήττα της αντιπολίτευσης συνοδεύτηκε με μια πρωτοφανή στα χρονικά μας ήττα του Κόμματος από τους ταξικούς εχθρούς. Μα αυτό δεν σημαίνει παρά ότι η ήττα της αντιπολίτευσης ήταν στην πραγματικότητα μια ήττα του Κόμματος. Ότι η αντιπολίτευση και το Κόμμα μαζί ηττήθηκαν από μερικούς γραφειοκράτες χωρίς θέληση και χωρίς πρωτοβουλία, πραγματικούς υπηρέτες της διεθνούς σταλινικής γραφειοκρατίας. Στο δεύτερο φύλλο του «Σπάρτακου» (καλοκαίρι 1930) ο Μάξιμος υποστηρίζει ότι η συμμετοχή στις εκλογές θα δώσει κύρος σ' έναν κοινοβουλευτισμό που εγκυμονεί Δικτατορία και τάσσεται υπέρ της εξωκοινοβουλευτικής πάλης. Στον 6ο Σπάρτακο (Δεκέμβριος 1930) επισημαίνει ότι «η ταυτότητα και το μαχητικό πνεύμα της μάζας αποτελεί σημείο ενδεικτικό των μεταβολών που επιφέρει στο προλεταριάτο η υπάρχουσα και εντεινόμενη κρίση», αλλά συμπληρώνει πως ενώ «η κίνηση ανεβαίνει», «λείπει η προοπτική». Στο έβδομο τεύχος του «Σπάρτακου» (Ιανουάριος 1931) εξετάζει ιστορικά το ζήτημα της διαβαλκανικής προλεταριακής κίνησης και των αιτίων της αποτυχίας της. Στο τεύχος υπ' αριθμόν 8-9 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1933) εκθειάζει το εξασκημένο μάτι του Ρώσου επαναστάτη του συνηθισμένου να μην αφήνει και την παραμικρή περίπτωση χωρίς να καταφέρει χτύπημα στον ταξικό εχθρό και να προσθέτει ένα ακόμα πετραδάκι στο οικοδόμημα της επανάστασης...». Κηρύσσει την ανάγκη «να αναπτυχθεί ένα κοινό μέτωπο των βαλκανικών αντιπολιτευομένων συντρόφων στον εθνικιστικό πυρετό της βαλκανικής μπουρζουαζίας, να δημιουργηθούν δεσμοί πραγματικοί μεταξύ τους. Μιλάμε πάντα για μια Βαλκανική Σοβιετική Δημοκρατία». Στο δωδέκατο τεύχος (Ιούνιος 1931) κάνει μια διαυγέστατη ανατομία της πολιτικής κατάστασης της εποχής, η οποία «συντίθεται σε μια γενικότερη οικονομική κρίση που ευρύνει και οξύνει τους ταξικούς αγώνες, διασπά την συνοχή των αστικών κομμάτων, εμφανίζει νέες κομματικές και πολιτικές συνθέσεις, ωθεί την κυβέρνηση σε μια σαφέστερα αντιδραστική θέση και δημιουργεί μια πολιτική κρίση όχι απλώς κυβερνητική, αλλά εξουσίας». Διαβλέπει τη πορεία προς τον Φασισμό ενώ βλέπει στις αγροτικιστικές κινήσεις ένα «κράμα συντηρητισμού, μεταρρυθμισμού και σοσιαλδημοκρατισμού, που παρεμβάλλεται και συνεχίζει τον αγώνα του προλεταριάτου...».

Οι θέσεις του Σ. Μάξιμου γίνονται οξύτερες, στον Σπάρτακο υπ' αριθμόν 13-14, όπου το κύριο άρθρο, γραμμένο απ' αυτόν με το ψευδώνυμο «Minimus», φέρει τον τίτλο «ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΚΑΝΟΥΜΕ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΟΠΛΩΝ». Επισημαίνει την ραγδαία άνοδο του αντικομμουνισμού: «καμιά διάκριση δεν γίνεται μεταξύ μοναρχικού και δημοκρατικού, η μοναδική δε διάκριση, το μοναδικό γνώρισμα είναι ο αντικομμουνισμός». Στον «Σπάρτακο» υπ' αρ. 16 (Οκτώβριος 1931), ο Μάξιμος κατηγορεί την σταλινική γραφειοκρατία ότι δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει την Οκτωβριανή επανάσταση «το μεν γιατί την εξήγησε κάτω από μία εθνική προοπτική, το δε γιατί περιώρισε την δημοκρατική συμμετοχή των προλεταριακών μαζών στο έργο της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης...». Στο άρθρο αυτό, που έχει τίτλο «Η 14η επέτειος της Ρωσικής Επανάστασης», κάνει ουσιαστικά μία απολογία του τροτσκισμού και ένα κατηγορητήριο κατά του σταλινισμού, καταλήγοντας ότι «η Οκτωβριανή επανάσταση φωτίζει το παρελθόν, η αντιπολίτευση το μέλλον του». Στον δέκατο όγδοο Σπάρτακο (Δεκέμβριος 1931) ισχυρίζεται πως «ένα-ένα πέφτουν

τα ισχυρά οικονομικά προπύργια του καπιταλισμού και παραμένει γυμνή η πολιτική κυριαρχία των αστών με τις καταρρέουσες οικονομικές βάσεις του». Σαν γνήσιος κομμουνιστής όμως, βλέπει στην αστική κατάρρευση την μεγάλη κομμουνιστική ευκαιρία.

Στο φύλλο 19 του «Σπάρτακου» (Ιανουάριος 1932), ο Μάξιμος επιτίθεται κατά της εισροής διεφθαρμένων στοιχείων στους κόλπους του ΚΚΕ. Συγχρόνως όμως καταγγέλλει την «στατική αντίληψη κατά την οποία ο καπιταλισμός δεν μπορεί ποτέ να ξεπεράσει την κρίση ή τις εκάστοτε κρίσεις» η οποία «έχει οριστικά πια εγκαταλειφθεί και από τους πιο απλοϊκούς. Θα είναι δε τρέλλα πραγματική να ζούμε ως επαναστατική οργάνωση «εν αναμονή» και με την κρυφή ελπίδα των καπιταλιστικών αδιεξόδων. Συγχρόνως σημειώνει την «ανάγκη της καταπολέμησης της μηχανικότητας και της μεταφυσικότητας», των δύο δηλαδή κεντρικών χαρακτηριστικών κάθε κομμουνιστικής οργάνωσης. Άλλη σημαντικότητα παρατήρηση που κάνει αφορά την οικονομική κρίση του 1929-30, όπως εκδηλώθηκε στην Ελλάδα: «... και αν ακόμα δεν ξεσπούσε η τελευταία αγγλική κρίση ο ελληνικός καπιταλισμός ούτως ή άλλως θα έβλεπε να καταρρέει το καθεστώς της σταθεροποίησης. Ότι πριν ακόμα από την αγγλική κρίση είχαμε εδώ στην Ελλάδα απαρχή κρίσεως που καλύφθηκε από την πρώτη και σαν να συγχωνεύθηκε μ' αυτήν». Στον ίδιο «Σπάρτακο» δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «τι Μπρύνιγκ, τι Χίτλερ», όπου με αφετηρία την θέση της διεθνούς σχετικά με τον Φασισμό και την Αστική Δημοκρατία επισημαίνει ότι «η χώρα μας έδωσε τα πιο ζωντανά και τα πιο κτυπητά δείγματα γρήγορης εναλλαγής των μορφών της αστικής κυριαρχίας». Αλλά κατακρίνει αυτούς που ταυτίζουν Φασισμό και Αστική Δημοκρατία, επειδή «μία κυβέρνηση της μπουρζουαζίας που προετοιμάζει τον φασισμό δεν είναι

το ίδιο με φασιστική κυβέρνηση γιατί, ανάμεσα στις δύο παρεμβάλλεται το προλεταριάτο ως παράγων που θα παίξει αντιφασιστικό ρόλο στο πέρασμα αυτό και θα καθορίσει αν τελικά θα γίνει ή όχι... Γιατί θα φθάσουμε τότε στο σημείο να λέμε: τι Μπρύνιγκ, τι Χίτλερ; Τι Βενιζέλος, τι Παπάγος; Τι κοινοβουλευτική δικτατορία, τι φασισμός;» Άλλωστε, έχει συνείδηση του πώς επιδρούν μακροπρόθεσμα τέτοιες χοντροκομμένες ταυτίσεις στον λαό που παραπαίει μεταξύ των αστικών σχημάτων και του αριστερού κινήματος: «Αν η κυβέρνηση Βενιζέλου είναι φασισμός, τότε ο φασισμός δεν είναι δα και μεγάλο πράγμα!».

Είναι όμως διαρκώς στόχος συκοφαντιών από το επίσημο ΚΚΕ και αναγκάζεται να απολογείται. Στον υπ' αριθμόν 23 «Σπάρτακο» (Μάιος 1932) πάντως, μας δίνει μία πολύτιμη πληροφορία: «Ότι ήμουνά άλλοτε αναρχοσυνδικαλιστής είναι γνωστό...». Ασχολείται και με το αγροτικό κίνημα. Στον Σπάρτακο υπ' αριθμ. 20-21 (Φεβρ.-Μαρτ. 1932) έχει ήδη ανακηρύξει τους «αγροτιστές» πολιτικούς (Μπαλτατζή) και τους «κοινοτικοσοσιαλιστές» (εννοεί προφανώς τον Κων/νο Καραβίδα). Στο τεύχος 23 του «Σπάρτακου» στηρίζει με στατιστικά στοιχεία την διαπίστωσή του ότι η Ελλάδα έχει μπει σε μια τροχιά εκβιομηχάνισης (αύξηση βιομηχανικού πληθυσμού και παραγωγής, μείωση αγροτικού πληθυσμού και παραγωγής). Τα στοιχεία που παραθέτει είναι εξ άλλου πολύτιμα για κάθε ερευνητή.

Γενικά, η αρθρογραφία του Σ. Μάξιμου στον «Σπάρτακο» δείχνει έναν άνθρωπο αφοσιωμένο ολοκληρωτικά στην ιδέα του κομμουνισμού, με τραυματικές σχέσεις με το κόμμα του, ο οποίος όμως έχει μια πολυπραγμοσύνη στηριγμένη σε μια επιστημονική μέθοδο και μια ευρύτατη ιστορική και οικονομική παιδεία.

ΤΟ «ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ Ή ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ» ΤΟΥ Σ. ΜΑΞΙΜΟΥ, ΠΡΩΤΟΤΥΠΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Σκοπός του «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία» (Θεσσαλονίκη, 1930) είναι να καταδειχθεί πως και οι δύο αυτές φαινομενικά αντιθέτες μορφές πολιτειακής οργάνωσης είναι στην πραγματικότητα δύο όψεις του αυτού νομίσματος: του αστικού καθεστώτος. Κοινοβούλιο και Δικτατορία αποτελούν για τον Μάξιμο δύο διαφορετικά μέσα της αστικής τάξης, η οποία τα χρησιμοποιεί εναλλακτικά, ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες και τις ανάγκες της, για να διατηρεί την κοινωνική της εξουσία.

Αυτή η κεντρική ιδέα εφαρμόζεται στις εξελίξεις του ελληνικού Μεσοπολέμου [Μικρασιατική Καταστροφή (1922), Επανάσταση του Πλαστήρα (1922-1924), Ανακήρυξη της Α' Ελληνικής Δημοκρατίας (1924), Δικτατορία Παγκάλου (1925-1926), ανατροπή του Παγκάλου και εκλογές με απλή αναλογική (1926), Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη (1926-1928), τετραετία Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932)]. Το βιβλίο του Σ. Μάξιμου γράφτηκε στη μέση της βενιζελικής τετραετίας, το 1930, και η ανάλυση σταματά εκεί, έχοντας συμπεριλάβει ολόκληρη την περίοδο 1920-1930.

Πρέπει να υπενθυμισθεί εδώ ότι ο Μάξιμος είναι, την εποχή που γράφει το βιβλίο του αυτό, βουλευτής και Αρχηγός της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του ΚΚΕ.

Έτσι, τον Μάξιμο τον ενδιαφέρουν «τα συμπεράσματα που μπορεί να βγάλει κανείς προκειμένου να εξετάσει το τίμημα όχι σαν απλός παρατηρητής, μα σαν άνθρωπος που ενδιαφέρεται για τη νίκη και το θρίαμβο του κομμουνισμού» (σ. 6). Η ανάλυσή του είναι πάντως αρκετά αποστασιοποιημένη και διευκολύνεται από την απόσταση που τηρεί ο πολιτικός του χώρος από το σύνολο των «αστικών κομμάτων».

Έτσι, στην ανάλυσή του εξομοιούνται κοινωνικο-πολιτικά, «μπαινουν στο ίδιο τσουβάλι» όλα τα μοναρχικά και βενιζελικά κόμματα, από τον Θ. Τουρκοβασίλη ως τον Α. Παπαναστασίου, ως ποικιλώνυμες εκφράσεις της αστικής τάξης.

Το πρόβλημα που τίθεται εισαγωγικά είναι το γεγονός ότι παρατηρείται, περί τα μέσα της δεκαετίας του 1920, ένας γενικός εκφασισμός του πολιτικού κόσμου, που εκδηλώνεται με μνηστικά άρθρα για τον Μουσολίνι, στρατοκρατικές κινήσεις και με μία ροπή του πολιτικού λόγου προς την δικτατοριο-λογία. Ακόμη και οι οικονομικοί κύκλοι, κατά τον Σ. Μάξιμο, διαφημίζουν την ιδέα ενός Δικτάτορα, ο οποίος θα μπορέσει να «βάλει τάξη στο χάος».

Από την άλλη, η άνοδος του εργατικού κινήματος δημιουργεί τριγμούς στα θεμέλια του κοινωνικού συστήματος.

Έτσι, τίθενται οι βάσεις μιας νέας διαλεκτικής: Αστισμός από την μία, Προλεταριάτο από την άλλη. Μπροστά στην πολιτική άνοδο του δεύτερου, που εκφράζεται κυρίως με την συγκρότηση και την ανάπτυξη του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, οι αντιμαχόμενες αστικές παρατάξεις ξεχνούν τις διαφορές τους και συνεργάζονται, φανερά ή κρυφά, σε νέα αυταρχικά σχήματα.

Ο Μάξιμος εφαρμόζει τη νέα αυτή διαλεκτική στα μείζονα πολιτικά φαινόμενα του Μεσοπολέμου, τα οποία αναλύει υπό το πρίσμα της διαμάχης της αστικής συντήρησης με την προλετα-

ριακή επανάσταση. Τα κυριώτερα γεγονότα που εξετάζει είναι: η Μικρασιατική Καταστροφή, η Δικτατορία του Πλαστήρα, η Δ. Συντακτική Βουλή, η Παγκαλική Δικτατορία, η Οικουμενική Κυβέρνηση του Ζαΐμη και η τετραετία του Ε. Βενιζέλου, την οποία αποκαλεί — εν τω μέσω της — Κοινοβουλευτική Δικτατορία.

α. η Μικρασιατική Καταστροφή

Ο Σ. Μάξιμος διερευνά τις κοινωνικές δυνάμεις που εκφράστηκαν από τις δύο μεγάλες πολιτικές παρατάξεις (Βενιζελισμός-Αντιβενιζελισμός), στην ταράγμένη δεκαετία του 1910-1920 και σφράγισαν την κοινωνιολογική τους υφή. Η Βενιζελική Παράταξη, θεωρείται από τον Σ. Μάξιμο ως «η αποφασιστικότερη και αστικότερη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας, η πιο συγκροτημένη και συνδεδεμένη με το ξένο κεφάλαιο και συγκεκριμένα το αγγλικό, η φιλελεύθερη μερίδα, το Βενιζελικό κόμμα» (σ. 9).

Απεναντίας, η αντιβενιζελική-κωνσταντινική παράταξη βασίζεται κοινωνιολογικά στο «ισχυρό ουδετερόφιλο ρεύμα μέσα στις μάζες, στα μικροαστικά της στρώματα» (σ. 10) και στην αντίληψη ότι «μια χώρα μικρή σαν την Ελλάδα δεν θα έπρεπε να πάρει μέρος σε μια τέτοια γιγαντομαχία» (σ. 10). Κατά τον Σ. Μάξιμο, «ο εργατικός κόσμος και γενικά οι μικροαστικές μάζες δεν θέλανε τον πόλεμο, γιατί δεν έχουσαν κανένα συμφέρον». Έτσι, ο Μάξιμος διαπιστώνει πως εντελώς καιροσκοπικά η Δυναστεία καπηλεύθηκε την ουδετεροφιλία των λαϊκών στρωμάτων για να στηρίξει επάνω της την δικιά της συγκεκριμένη γερμανοφιλία, σφυρηλατώντας «δεσμούς αίματος με την μεγάλη λαϊκή μάζα». Εναντίον των συμφερόντων αυτής της μεγάλης λαϊκής μάζας κινείται αντίθετα, κατά τον Σ. Μάξιμο, το φιλελεύθερο κόμμα, «το μοναδικό κόμμα που κατόρθωσε να ενσαρκώσει τους εθνικούς σκοπούς του ελληνικού κεφαλαίου και εργάστηκε για την ολοκλήρωσή τους» (σ. 10), αντιλαμβανόμενο την οικονομική αξία των εθνικιστικών διεκδικήσεων.

Η αξία της διαλεκτικής αυτής, κατά τον Μάξιμο, αντίθεσης μεταξύ εθνικιστικού λιμπεραλισμού και αγροτο-εργατικών ειρηνόφιλων στρωμάτων, δεν μειώνεται από το γεγονός ότι επικεφαλής των δεύτερων ετών η Μοναρχία: «στην ιστορία δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι μεγάλοι κοινωνικοί αγώνες πήρανε τη μορφή θρησκευτικών ακόμα διαφορών και εσωτερικευθήκανε με συνθήματα και σκοπούς διαφορετικούς ή και αντίθετους προς το πραγματικό τους περιεχόμενο» (σ. 14).

Έτσι, «η σύγκρουση δύο αστικών μερίδων εξελίχθηκε σε σύγκρουση τάξεων, κατά την οποία τα κοινωνικά καταπιεζόμενα στρώματα σηκώνουν την αντιβενιζελική σημαία ως σύμβολο αγώνος κατά του κεφαλαίου. Αυτό εξηγεί γιατί ο αντιβενιζελισμός εμφανίστηκε πολλές φορές με αντικαπιταλιστικά συνθήματα ενώ, από πολιτική καταγωγή και κοινωνική προέλευση των στελεχών του, ήτανε και παρέμεινε συντηρητικός, αντιδραστικός, στείρος, αντιμέτωπος σε κάθε πρόοδο και σε κάθε μεταβολή» (σ. 14).

Για τον Σ. Μάξιμο, εκτός από τις διάφορες υλικές προϋποθέσεις που οδήγησαν στην Μικρασιατική Καταστροφή (νέο διεθνές πλαίσιο, διάλυση της πειθαρχίας και διχασμός του Στρατού, ανεπαρκείς δυνατότητες του ελληνικού κράτους κ.ά.), υπήρχε και μία ψυχική προϋπόθεση: η προέλαση βαθιά στη Μικρασία, σε εδάφη όπου το ελληνικό στοιχείο ήταν πια αραιό, αν όχι δευτερεύον, «αφαίρεσε από τον Έλληνα στρατιώτη κάθε εξωτερικό στοιχείο που ήταν απαραίτητο για να σχηματίσει μια προσωπική εντύπωση, για να δικαιολογήσει ως πατριώτης, τη θυσία» (σ. 14). Ο Μάξιμος υπονοεί έτσι την περιφημη «*orinio necessitatis*», διερωτώμενος: «να τον συγκρατήσει τι στον Σαγγάριο;» (σ. 20).

Άλλωστε, το οικονομικό αποτέλεσμα αυτής της καταστροφικής εκστρατείας ήταν ο πληθωρισμός και τα δημοσιονομικά ελλείμματα, που έπεσαν ως δυσβάσταχτα φορολογικά βάρη στον εργατικό και χωρικό λαό.

β. η Πλαστική Δικτατορία

Αν, κατά τον Σ. Μάξιμο, ένα κίνημα που δεν έχει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Δημοκρατίας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως δημοκρατικό, αντίστροφα μια Δημοκρατία, ακόμα κι αν έχει αυτά τα εξωτερικά γνωρίσματα, ακόμα κι αν τυπικά είναι Δημοκρατία, δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι είναι και στην ουσία της: «μπορεί θαυμάσια ένα καθεστώς να λέγεται κοινοβουλευτικό, να διατηρεί βουλευτές που να τους εκλέγει ο λαός και να μην είναι παρά μια δικτατορία» (σ. 28). Ο Σ. Μάξιμος θεωρεί ότι οι αρχαίες ελληνικές πολιτείες ήταν δημοκρατικές πολιτικά αλλά **ολιγαρχικές κοινωνικά**. Έτσι και σήμερα ονομάζονται δημοκρατικά διάφορα σύγχρονα καθεστώτα, ενώ στην πραγματικότητα είναι δικτατορίες, όπως η Πολωνία, οι χώρες της Βαλτικής και η Ελλάδα. Γενικά αυτό συμβαίνει **με όλες τις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες**.

Ο Σ. Μάξιμος τοποθετεί έτσι την λέξη Δημοκρατία ανάμεσα σε εισαγωγικά κοινωνικού περιεχομένου. Στον 18ο αιώνα, εξηγεί, οι νεοσύστατες αστικές δημοκρατίες εξέφραζαν αυθεντικούς ταξικούς συσχετισμούς, ενώ σήμερα έχουν πάψει πια να βασίζονται σε υπαρκτά δεδομένα, γι' αυτό και είναι συντηρητικές, και μάλιστα αντιδραστικές.

Το συμπέρασμα του Μάξιμου είναι ότι «Κοινοβούλιο και δικτατορία είναι σήμερα συνώνυμα, γιατί εκφράζουν διαφορετικές μορφές κυριαρχίας μιας και της ίδιας τάξης και ο χωρισμός είναι αδύνατος στην εποχή μας. Στην γένεσή τους μπορούν να χωρισθούν. Το ένα είναι προϊόν της πιο δημοκρατικής επανάστασης· το άλλο φαινόμενο βαθύτερο κοινωνικής αντιδράσεως, μιας τάξεως που καταρρέει. Το πρώτο το έφερε στην επιφάνεια η επαναστατική θέληση του λαού· το άλλο η αντεπαναστατική διάθεση της μειοψηφίας». (σ. 30). «Μέσα σ' αυτές τις αλλεπάλληλες περιπτώσεις που αναφέρουμε, ο στρατιωτικός παράγοντας εμφανίζεται σαν κανένας από μηχανής θεός, που με τη θεϊκή του επέμβαση διορθώνει την κοινοβουλευτική μηχανή, την κουντίζει και την επιβλέπει, έτοιμος να την ξαναδιορθώσει, μόλις αντιληφθεί πως χάλασε και έτοιμος ακόμα να τιμωρήσει όσους θέλουν να την καταστρέψουν. Πράγμα περίεργο. Οι στρατοκράτες, οι κινηματίες, οι εκ συστήματος πραξικοπηματίες, οι φορείς της δικτατορίας γίνονται φρουροί του κοινοβουλίου» (σ. 30).

Τελικά, είναι «η δικτατορία φορέας και στυλοβάτης του κοι-

νοβουλευτισμού και ο κοινοβουλευτισμός φορέας της δικτατορίας. Η ιστορική εξέλιξη έχει εξαλείψει την αντίθεση και δημιουργήσει εξίσωση εκεί που πριν υπήρχε αντινομία».

Κάνοντας μία αναδρομή στο πρώτο ελληνικό Κίνημα του Εικοστού Αιώνα, ο Σ. Μάξιμος συμπεραίνει ότι από το θεαλλώδες 1909 βγήκανε «δύο κινήσεις, που πολλές φορές εκδηλώνονταν σ' ένα και το αυτό πρόσωπο: **η νεώτερη ελληνική δημοκρατία και η δικτατορία**». (σ. 32). Άλλωστε, «το κίνημα του Γουδί έφερε στην πολιτική σκηνή ένα νέο πολιτικό συγκρότημα, που διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο και που εκπροσωπούσε τη συμμαχία του κεφαλαίου με την «τρίτη τάξη»... Απ' αυτό βγήκανε: το κόμμα του μεγάλου κεφαλαίου, το μικραστικό κόμμα, η δημοκρατία, η δικτατορία» (σ. 32).

Από το 1909, ως το 1932, η εξέλιξη επιβεβαιώνει αυτές τις αλήθειες: Η επανάσταση του 1922, είναι μια πρώτη μεταπολεμική εξουσία, ένας στρατιωτικο-πολιτικός συνασπισμός από κεφαλαιοκρατικά και μικραστικά στοιχεία, μια πρώτη δειλή εμφάνιση της **μικροαστικής δημοκρατίας με δικτατορικό έμβλημα**. Το κεφαλαιοκρατικό κόμμα (Βενιζελικό) φεύγει από την σκηνή σαν αντιπαλο κόμμα της μοναρχίας. Θα εμφανισθεί αργότερα στον στίβο σε άλλες στιγμές, όταν η εργατική αντίσταση θα έχει καμφθεί πια και θα είναι ώριμη για να δεχθεί τα καινούργια βάρη. Την θέση του την παίρνουν τώρα οι «άκρως φιλελεύθεροι», οι κοινωνιολόγοι, οι μισοσοσιαλιστές, οι καθαροί δημοκράτες, ανακατεμένοι με λογής λογής αδιάλλακτα συντηρητικά στοιχεία. Ο Παπανδρέου και μαζί μ' αυτόν ο μεγαλοβιομήχανος Χατζηκυριάκος, οι Κονδύλης και ο Πάγκαλος, μελλοντικοί εκπρόσωποι δύο αντίθετων κινήσεων. Η «φορολογία του κεφαλαίου και τα διατάγματα τα διαλυτικά των εργατικών σωματείων» (σ. 35).

Εν τέλει, για τον Σ. Μάξιμο, η Επανάσταση του 1922 είναι στην πραγματικότητα Αντεπανάσταση, προωρισμένη να συγκρατήσει την καθεστυστική κοινωνική τάξη, μέσα στον ορμαγδό της Μικρασιατικής Καταστροφής.

γ. η Δ' Συντακτική Συνέλευση

Η μετάβαση από την Δικτατορία στην Δημοκρατία, το 1923-24, ήταν τόσο στιγμιαία, τόσο περιβλημένη από συναίνεση, ήταν τόσο η απουσία κάθε αντίστασης στην χούντα, ώστε εν τέλει «το κοινοβούλιο θα υποστηρίξει δικτατορίες και η Δικτατορία θα δεχεται με ευχαρίστηση ένα «καθαρό κοινοβούλιο». Στο τέλος είναι αδύνατο να διακρίνης, να χωρίσης, και να φέρεις σε αντίθεση τις δυο αυτές καταστάσεις. Ενυπάρχουν και συζούν». (σ. 43). Η μετάβαση γίνεται διότι άλλαξαν οι συνθήκες. «Τώρα η πολιτική εξουσία πρέπει να δοθεί στο κόμμα. Η ίδια η δικτατορία υποχρεώνεται να δημιουργήσει κοινοβούλιο, να προστρέξει σ' αυτό, ν' αναθέσει σ' αυτό την εξουσία.

»Μα το κοινοβούλιο αυτό δεν πρέπει να είναι αντίθετο της δικτατορίας, πρέπει να είναι συνέχειά της. Η ίδια ίσως η δικτατορία, με μορφή κοινοβουλευτική. Ένα τέτοιο κοινοβούλιο επιδιώκει και η δικτατορία και το κόμμα. Η προσφυγή στη «λαϊκή κυριαρχία» είναι πια απαραίτητη. Χρειάζεται να νομιμοποιηθούν τα αποτελέσματα, να αποκατασταθεί η κομματική εξουσία, η κοινοβουλευτική ομαλότητα». (σ. 44).

Άλλωστε, το κοινωνικό σύστημα, η αστική τάξη, έχει εξασφαλίσει εκ των προτέρων τη σύνθεση του κοινοβουλίου, μιας και «τα Σώματα Στρατού, τα επιτελεία τους, οι αρχηγοί τους, να

ο μηχανισμός απ' όπου επήγασε η Συντακτική... Εργασία που άφησε ανεξίτηλα τα ίχνη της στο νεώτερο ελληνικό κοινοβούλιο και το κατέστησε συνώνυμο με τη βία και με την καλπονόθεση» (σ.σ. 44-45).

Ο Σ. Μάξιμος διερευνά έτσι τους μηχανισμούς που στήνουν πότε το σκηνικό της Δικτατορίας και πότε αυτό του κοινοβουλευτισμού, με την ίδια πάντα κοινωνική ουσία, πάνω από την ίδια κοινωνική υποδομή. Η νέα Συντακτική Συνέλευση «τις πρώτες συνεδριάσεις της τις αφιέρωσε σε ευχαριστίες και σε ύμνους προς την επανάσταση του Πλαστήρα. Στην τελευταία συνεδρίασή της έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στον Πάγκαλο. Εξύμνησε μια δικτατορία και δέχθηκε μια άλλη...

... Οι ίδιες τάξεις, οι ίδιες ομάδες, οι ίδιοι πολιτικοί κύκλοι που οργανώσανε τη Δικτατορία, αισθανθήκανε την ανάγκη να την αντικαταστήσουν με κοινοβούλιο» (σ. 46).

Έτσι, αν η πλαστική χούντα «έλυσε με την ένοπλη βία το πρόβλημα των κοινωνικών σχέσεων υπέρ του καπιταλισμού και των κομματικών σχέσεων υπέρ του βενιζελικού κόμματος», (σ. 47), στην συνέχεια «η αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού, με τις εκλογές του 1923, είναι ταυτόχρονα και αποκατάσταση της δικτατορίας. Η μια μορφή παραχωρεί την θέση της στην άλλη, χωρίς νάρθη σε αντίθεση. Ο κοινοβουλευτισμός παρουσιάζεται εδώ σαν πολιτική πράξη της ίδιας της δικτατορίας. Σαν γέννημα της δικτατορίας». (σ. 48).

Έχοντας παραμεριστεί, η δικτατορία, προσωρινά από το κεφαλαιοκρατικό-κομματικό κατεστημένο, «αναλαμβάνει με ριζοσπαστική δημαγωγία να εγκολπωθή το ρεύμα της αγανακτήσεως, για να το στρέψι κατά της Συντακτικής και του κοινοβουλίου. Η πύλη του αστικού καθεστώτος, κατά των εργατών και του λαού μετατρέπεται σε πύλη κοινοβουλευτικής δεξιάς και δικτατορίας για την αρχηγία της εκοτράτειας κατά του κοινωνικού εχθρού».

δ. Δικτατορία

Ο Σ. Μάξιμος συνοψίζει την άποψή του για το δικτατορικό φαινόμενο στην μεταπολεμική Ελλάδα στην εξής παράγραφο:

«Η προλεταριακή δικτατορία και ο φασισμός είναι φαινόμενα που αποδεικνύουν τη χρεωκοπία της δημοκρατίας. Αυτό είναι σωστό. Μα εδώ η χρεωκοπία της δημοκρατίας είναι χρεωκοπία της αστικής κοινωνίας, που τη γέννησε και τη χρησιμοποίησε για δικούς της σκοπούς, δεν είναι η χρεωκοπία της «αναλλοίωτης καθαρής» δημοκρατίας. Δεν υποχωρεί η «αφηρημένη δημοκρατία» στη «δικτατορία», υποχωρεί η αστική δημοκρατία στη προλεταριακή δικτατορία. Ανατρέπεται η κοινωνική τάξη και μαζί της και το πολίτευμα και οι θεσμοί» (σ. 86).

ε. Φασισμός και Μπολσεβικισμός

Για τον Φασισμό εμφανίζει μια ήδη γνωστή στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα άποψη:

«Όλες οι μεταρρυθμίσεις και οι «αναδιοργανώσεις» που υποστήριξε ή που πραγματοποίησε ο φασισμός, οι απόψεις του για την οργανωτική και πολιτική ενότητα των τάξεων, όχι μόνο δεν θίγουν, αλλά ενισχύουν το καθεστώς της ιδιοκτησίας. Αποτελούν μια ανεπιτυχή απόπειρα να λυθούν, πο-

λιτικά και κρατικά, οι άλυτες αντιφάσεις της καπιταλιστικής οικονομίας, γι' αυτό και είναι ριζοσπαστικές μεν, αλλά δημαγωγικές, απατηλές και θορυβώδεις» (σ.91)..

στ. Παγκαλική Δικτατορία

Αν η αστική τάξη του ελληνικού μεσοπολέμου, κατά τον Σ. Μάξιμο, οδηγήθηκε τόσο συχνά σε αυταρχικές και στρατιωτικές λύσεις, αυτό οφείλεται γιατί δεν μπόρεσε να χρησιμοποιήσει, όπως έγινε στην Δύση με τον Φασισμό, οργανωμένες μάζες και κατέφυγε στην οργανωμένη στρατιωτική δύναμη.

Έτσι, ο Πάγκαλος *«χρησιμοποίησε το παρελθόν, τα δημοκρατικά αισθήματα, τη λαϊκή αγανάκτηση, το αντικεφαλαιοκρατικό μίσος των μικροαστών και των εργατών ακόμα, για να φέρη στην επιφάνεια μια κατάσταση άκρα συντηρητική, μια ανοιχτή δικτατορία. Και όπως ο φασισμός παρουσίασε στην αρχή ένα συνονθύλευμα αριστερότητας και συντηρητισμού, έτσι και το παγκαλικό κίνημα έγινε η συνισταμένη των αξιωματικών, που θέλανε μια δραστηριότερη εθνική πολιτική, των προσφύγων που ζητούσαν αποζημιώσεις, των χωρικών που θέλανε γη, των εργατών που ήτανε δυσσαρεστημένοι από την κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου. Αποτελούσε μια αστική κατάσταση κοινωνικής αντιδράσεως, μια ιδιαίτερη απόχρωση του φασισμού».* (σ.σ. 106-107).

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Σεραφείμ Μάξιμος εξηγεί κοινωνιολογικά τις αντιφάσεις και τις ιδιοτροπίες του Παγκάλου: *«... γέννημα και θρέμμα της σχολής των φιλελευθέρων, παρουσίασε όλες εκείνες τις απότομες μεταπτώσεις, χαρακτηριστικά γνωρίσματα των καταστάσεων, που κρύβουν μέσα τους τις πιο βαθιές αντιθέσεις» (σ. 107).*

Εν τέλει, *«Η παγκαλική δικτατορία διαφέρει από την πλαστική, όσο η μικροαστική αριστερά από την άκρα δεξιά. Η πλαστική δικτατορία έγινε στο πεδίο της πάλης κατά της χρεωκοπημένης μοναρχίας και ήτανε πρόδρομος της πολιτειακής μεταβολής. Η παγκαλική, στο πεδίο της συμφιλίωσης με την ηττημένη μοναρχία.*

Η πλαστική δικτατορία έπαυσε βίαια, αυθαίρετα με σωστά, το μοναρχικό τύπο, η παγκαλική τον κομμουνιστικό και το φιλελεύθερο. Η πλαστική δικτατορία πραγματοποιήθηκε με τη κομματική υποστήριξη των φιλελευθέρων. Η πρώτη ήτανε κομματικό μαζί και κοινωνικό έργο, η δεύτερη καθαρά ανεξάρτητη ακομματική αντίδραση. Η πρώτη έφερε τη κομματική εξουσία με μια Συντακτική, η δεύτερη κατήργησε τη κομματική εξουσία και τη Συντακτική». (σ. 112-113).

ζ. Προς το Κοινοβούλιο

Εδώ παρατηρείται το φαινόμενο τα αστικά κόμματα να συμαχούν με την Δικτατορία, εναντίον της Δικτατορίας. Η αιτία; Δεν είναι κατά τον Σ. Μάξιμο, «μια απόπειρα να διοχετευθή η ολοένα αυξανόμενη δυσaréσκεια των εργατικών μαζών και των μικροαστικών στρωμάτων, στα πλαίσια ενός κοινοβουλευτισμού, που εμφανίζεται διακομματικός και συμφιλιωτικός» (σ. 118). Ακόμη περισσότερο, αφού *«Οι εκλογές της Θεσσαλονίκης είναι μια προειδοποίησι. Στις εκλογές αυτές τα αστικά κόμματα πέρασαν σε δεύτερη μοίρα και την μάχη προς τη δικτατορία την έδωσε η μεγάλη μάζα, με επί κεφαλής το κομμουνι-*

στικό κόμμα. Ο καθένας έβγαλε τα συμπεράσματά του από τη μάχη εκείνη και το πιο μεγάλο συμπέρασμα ήταν πως αν τα κόμματα δε σπεύδανε να οργανώσουν μια σοβαρή κίνηση κατά της δικτατορίας, θα πέφτανε μαζί μ' αυτήν, θ' ακολουθούσανε τη τύχη της. Από τώρα και μπρος δεν ήτανε πια βέβαιο πως η ανατροπή της δικτατορίας εσήμαινε αναγκαστικά επικράτηση του κοινοβουλίου.

Μα και η παραμονή της δικτατορίας, η σταθεροποίησή της ήτανε για τα κόμματα αυτά ένας αφάνισμός μια ανεπανόρθωτη καταστροφή». (σ. 119).

Κι αυτό, επειδή η δικτατορία άρχισε να γίνεται κίνδυνος για τη ίδια την αστική κοινωνία, «Εξετελιζοντας κόμματα και αρχηγούς, θεσμούς, παραδόσεις, δημιούργησε υποκειμενικές προϋποθέσεις για την οριστική κατάργησι και εξαφάνισι κομμάτων και προσώπων, θεσμών και αστικών παραδόσεων. Προσπαθώντας να σώση την αστική κοινωνία, το καθεστώς, από το κίνδυνο που δημιουργούσε γι' αυτό ένα χρεωκοπημένο κοινοβούλιο, εκλόνισε κάθε «ηθική» υπόστασι του και δημιούργησε κατ' αυτό τον τρόπο ένα μεγαλύτερο κίνδυνο. Αν η χρεωκοπία του κοινοβουλίου έφερε τη παγκαλική δικτατορία, η χρεωκοπία της δικτατορίας αυτής δεν σημαίνει πια νίκη του κοινοβουλίου, μα γενική χρεωκοπία για ολόκληρο το καθεστώς, στην οικονομική και κοινωνική του έννοια». (σ. 120-121).

Έτσι, η Δικτατορία έπρεπε να φύγει. Πώς όμως; «Για να μην ανατραπεί η δικτατορία από μια λαϊκή επανάσταση, έπρεπε να ανατραπεί χωρίς επανάσταση... Να εξαφανιστεί... Να αποδειχθεί μ' αυτόν τον τρόπο πως η φιλελεύθερη μπουρζουαζία δεν είχε ποτέ καμιά σχέση, κανένα δεσμό με τη δικτατορία». (σ. 121-122).

Κι έτσι, «η αντίδραση των φιλελευθέρων στην παγκαλική δικτατορία ήτανε στην πραγματικότητα αντίδραση κατά των μαζών, που μπορούσανε μόνες τους ν' ανατρέψουν τη δικτατορία». (σ. 122). «Ενωθήκανε τα κοινοβουλευτικά κόμματα, όχι για να καλέσουν σε αντιδικτατορικό συναγερμό τη μεγάλη προλεταριακή και μισοπρολεταριακή μάζα του έθνους, μα για να προλάβουν έναν τέτοιο συναγερμό». (σ. 122). Αυτό, γιατί «η ελευθερία πρέπει να δίνεται, όχι να κατακτιέται». Πρέπει να βρεθεί κάποιος ήρωας για να «ελευθέρωσε τον λαό», όχι ο λαός τον εαυτό του. Κάποιος στρατηγός, κάποιος κινηματίας που να ανατρέψει τον Πάγκαλο και να «σώσει» το Σύνταγμα...» (σ. 122).

Και το συμπέρασμα: «Σκέψι και ενέργεια καθαρά αντιδραστική, ολότελα αντιδημοκρατική, θέσι δικτατορική, ικανή αυτή και μόνη ν' αποδείξη πως η λαϊκή κυριαρχία έχει προ πολλού εγκαταλειφθεί από την αστική τάξη, πως η νεώτερη κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι συνώνυμη με τη δικτατορία». (σ. 123).

Έτσι, το κοινοβούλιο που θα προκύψει θα 'ναι έτσι «προϊόν μιας δικτατορικής και ταυτόχρονα αντιδικτατορικής κινήσεως. Ενός κινήματος στρατιωτικού που θα ανέτρεπε την δικτατορία, μα που το ίδιο δεν θα 'τανε ως τόσο παρά μια δικτατορία» (σ. 125).

«Η φιλελεύθερη κοινοβουλευτική μπουρζουαζία χρησιμοποιεί ακόμα μια φορά τον στρατιωτικό παράγοντα, για να φέρη στην επιφάνεια το κοινοβούλιο του 1926». (σ. 127). Πρόκειται για το κίνημα του Κονδύλη, που ανέτρεψε τον Πάγκαλο.

Τέτοιες προσωπικότητες σαν αυτή του στρατηγού Κονδύλη, αποτελούν, κατά τον Σ. Μάξιμο «συμβολικά πρόσωπα ριζοσπαστικών μικροαστικών κινήσεων, επαναστατικών κατά μία έν-

νοια, αντεπαναστατικών κατά μία άλλη, πρόδρομοι ή και εκπρόσωποι του ελληνικού φασισμού» (σ. 130).

Μετά τις εκλογές του 1926, σχηματίστηκε η Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη, η οποία προσπάθησε να εμπεδώσει την συναίνεση και την ομοψυχία, την περισυλλογή και την ανόρθωση. Ο Σεραφείμ Μάξιμος θεωρεί όμως αυτήν την περισυλλογή κι αυτήν την ανόρθωση «ακριβέστερα: **σταθεροποίηση**. Σταθεροποίηση όχι μόνο της δημόσιας, μα της όλης εθνικής, δηλαδή, καπιταλιστικής οικονομίας. Σταθεροποίηση των ευνοϊκών για τον καπιταλισμό αποτελεσμάτων της μεταπολεμικής περιόδου. **Σταθεροποίηση της κτηθείσης υπεραξίας**» (σ. 13).

Αν το νέο κοινοβούλιο ήτανε αντίθετο προς την δικτατορία, «οι πράξεις του ήτανε συνέχεια της δικτατορίας» (σ. 135). Άλλωστε, «με κοινοβούλιο ή με δικτατορία, το ελληνικό κεφάλαιο... πολλαπλασίασε τις επιχειρήσεις του, ανέπτυξε τον τόνο των εργασιών του» (σ. 135).

Σημαντικά κοινωνιολογικά είναι η επισημάνση του Μάξιμου ότι το Λαϊκό Κόμμα «έφερε μαζί του, εκτός από τη μοναρχική παράδοση, μάζες μικροαστών, χωρικών και επαγγελματιών, νοσταλγών του παλιού καιρού, ζυμωμένων με μια περασμένη εποχή, λιτή και αυστηρή, περιορισμένη και μίζερη» (σ. 139).

η. Κοινοβουλευτική δικτατορία

Η λαϊκή δυσφορία κατά της Οικουμενικής Κυβέρνησης και των κεφαλαιοκρατικών αντιλαϊκών της μέτρων δεν έπρεπε, κατά τον Σ. Μάξιμο, να διοχετευθεί εξωκαθεστωτικά, π.χ. στο κόμμα. «Η απλή αναλογική του 1926, ένα χρόνο μετά την λειτουργία της δεν μπορούσε να ανεχθεί κομμουνιστική αντιπολίτευση και κριτική. Χάραξε, κατ' αυτό τον τρόπο, τα νεώτερα όρια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας...» (σ. 141).

Θα έπρεπε λοιπόν να βρεθεί μια νέα λύση, δυο χρόνια μετά την ανατροπή του Πάγκαλου. Έτσι, κατά τον Σ. Μάξιμο, φθάσαμε στον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Ο Σεραφείμ Μάξιμος βλέπει τόν Ελ. Βενιζέλο ως τον κυριώτερο πολιτικό εκφραστή της κεφαλαιοκρατίας (ειδικά τον Βενιζέλο του 1930 τον θεωρεί μεσοπολεμικού τύπου διέξοδο στα πολιτικά αδιέξοδα του μεσοπολεμικού αστισμού, γιατί ως δημαγωγός που ήταν, θα μπορούσε να εξουδετερώσει την λαϊκή αγανάκτηση, χωρίς να χρειασθεί να θυσιάσει τα καπιταλιστικά συμφέροντα).

Αλλά σημαντικά είναι και τα παρακάτω συμπεράσματα του Σ. Μάξιμου σ.σ. 149-150, 152, 153.

«Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι να διαπιστώσουμε αν πραγματικά υπάρχει πάλη μεταξύ κοινοβουλίου και δικτατορίας, πού οφείλεται και πού καταλήγει. Τα γεγονότα που αναφέραμε, τα στοιχεία που παραθέσαμε, αποδεικνύουν πως η σημερινή σχέση κοινοβουλίου και δικτατορίας είναι αποτέλεσμα μιας βαθύτερας κοινωνικής πάλης, καταπιεζομένων στρωμάτων και μπουρζουαζίας, μια φάση του μεγάλου αγώνος προλεταριάτου και μπουρζουαζίας, μια εκδήλωση της ασυνείδητης, έστω, τάσεως προς αντίστασιν στο οικονομικό και πολιτικό πρόγραμμα της καπιταλιστικής ολιγαρχίας. Όσες φορές ο αγώνας αυτός εξαντλεί και χρεωκοπεί τις κοινοβουλευτικές μορφές λειτουργίας, γεννά αναπόδραστα την ανάγκη δικτατορικών λύσεων, δικτατορικών κινήματων, που είναι φορείς μεγάλης λαϊκής αγανακτήσεως και μαζί μ' αυτό βαθιές κοινωνικές αντιδράσεις. Στο τέλος οι ίδιες

οι δικτατορίες συνεχίζουν την εγκαταλειφθείσα γραμμή, τα στοιχεία της αντιδράσεως πολλαπλασιάζονται και κλονίζονται έτσι τα ερείσματα της δικτατορίας.

Μα η γενική πορεία της κρίσεως δεν ακολουθεί πάντοτε, στο σημείο αυτό, το σχήμα: Κοινοβούλιο-Δικτατορία, Δικτατορία-Κοινοβούλιο.

Κάθε νέο κοινοβούλιο έχει μέσα του περισσότερα στοιχεία δικτατορίας και κάθε νέα δικτατορία απομακρύνει την ελπίδα ν' αποκατασταθεί ο «καθαρός κοινοβουλευτισμός». Η χρεωκοπία της μιας μορφής δεν φέρνει αναγκαστικά την άλλη και απόδειξη είναι πως η σημερινή προϊούσα κατάπτωση της κυβερνητικής επιρροής, δεν συνοδεύεται καθόλου με ανύψωση της επιρροής των κομμάτων που αντιπολιτεύονται τη κυβέρνησι.

Μια είναι η γραμμή: Δεξιά: όλο δεξιά. Και στην οικονομία —εθνική και δημόσια— και στην κοινωνική ζωή και στη πολιτική και στη παιδεία επικρατούν και ενισχύονται οι πιο συντηρητικές, οι πιο σκοτεινές εκμεταλλευτικές τάσεις.

Πνίγεται κάθε ελευθερία κριτικής, οι ζωντανές δυνάμεις της κοινωνίας παραλύουν και επικρατεί ο φασιστικοποιούμενος εθνικισμός στην πιο ωμή εσωτερική εκδήλωσή του. Ο φασισμός απλώνεται παντού ως πνεύμα και ως ενέργεια, διοικητική ή πολιτική, για να κυριαρχήσει ως κατάσταση.

Μέσα στις ειδικές αυτές συνθήκες ένα αστικό δημοκρατικό κοινοβούλιο είναι ολότετα περιττό, ενώ μια συγκέντρωση των εξουσιών απαραίτητη και αναγκαία.

Η τάση αυτή ανταποκρίνεται στους νέους όρους της κοινωνικής πάλης, αποτελεί μια προσπάθεια πολιτικής λύσεως της οικονομικής κρίσεως, που αρχίζει από την γεωργική οικονομία για να επεκταθεί στη βιομηχανία και στο εμπόριο.

Δυο χρόνια μετά τις εκλογές του 1928 μπαίνουμε ξανά στη περίοδο των στρατιωτικών κινήματων, που αν και αποτυχαίνουν καταρρίπτουν το κύρος της κυβερνήσεως, της αφαιρούν τον πέπλο και επιταχύνουν τη πτώση της. Η Βουλή του 1926 έπεσε από τη στιγμή που για να αντιμετωπίσει ωρισμένους στρατιωτικούς παράγοντας, κατέφυγε στο ξίφος μερικών άλλων. Η κυβέρνησι Βενιζέλου και μαζί μ' αυτήν και η Βουλή βρίσκονται μπροστά στο δίλημμα: να συμμαχήσουν με μια μερίδα στρατιωτικών παραγόντων για να σώσουν την ύπαρξή τους ή να πολεμήσουν όλους μαζί τους στρατιωτικούς παράγοντας, βέβαιοι ότι τελικά θα βγουν ηττημένοι;» (σ.σ. 143-150).

Και επίσης:

«Η αστική τάξη έπαυσε να πιστεύει πια στην κοινοβουλευτική κυριαρχία της και η επαναστατική έχει προ πολλού αντιτάξει την προλεταριακή δικτατορία στο αστικό κοινοβούλιο. Οι κινητήριες δυνάμεις της κοινωνίας συγκρούονται στην εξωκοινοβουλευτική υλική τους εκδήλωση. Οι απεργίες και οι διαδηλώσεις αποτελούν τις πρακτικότερες μορφές αγώνων και ιδεολογικών ζυμώσεων, οι γενικές συνελεύσεις και οι μεγάλες δημόσιες συζητήσεις τα καλλίτερα μέσα δημοκρατικής λειτουργίας. Το κοινοβούλιο αχρηστεύεται, η δε διάλυσή του ή η «τροποποίησή του» μπαίνει όχι σαν ένα γενικό ζήτημα, μα σαν ένα συγκεκριμένο πολιτικό ζήτημα, που η λύσι του εξαρτάται από τη πορεία των πολιτικών αγώνων, το βαθμό της οργάνωσης και αναπτύξεως των φασιστικών

δυνάμεων της μπουρζουαζίας.

Και δεν μπορεί πραγματικά η κοινοβουλευτική δημοκρατία να στεγάσει τις αντιτιθέμενες τάξεις. Ούτε με καθολικό κοινοβούλιο, ούτε με αντιπροσωπεία τάξεων όπως υποστηρίζουν μερικοί.

Η μηχανική του Κοινοβουλίου είναι βραδυτάτη, ζητήματα σπουδαία λύνονται στους διαδρόμους, δεκάδες νομοσχέδια ψηφίζονται χωρίς να είναι καν γνωστό το περιεχόμενό τους, η γραφειοκρατία τα επεξεργάζεται εκ των προτέρων και τα διορθώνει εκ των υστέρων, οι βουλευτές ενδιαφέρονται για την πελατεία* τους και οι συνεδριάσεις παρουσιάζουν πολλές φορές το θέαμα καφενείου μετά το μεσονύκτιο.

Κανένα συλλογικό ζήτημα δεν βρίσκει τη θέση του. Αναβάλλονται άμεσα προβλήματα από κομματική ή προσωπική σκοπιμότητα, οι βουλευτές ενεργούν για επιρροές και συμφέροντα αντίθετα προς τα συμφέροντα εκείνων που τους εξέλεξαν.

Είναι δύσκολο να περιγραφεί η ασχημία αυτή του κοινοβουλίου, αδιαφορία με την οποία ψηφίζονται νόμοι που καθορίζουν τις τύχες χιλιάδων και εκατομμυρίων ανθρώπων. Ο κοινοβουλευτισμός είναι ένα μεγάλο αίσχος, μια μεγάλη απάτη.

Η κατάργησή του ως θεσμού, ως συστήματος αστικής κυριαρχίας έγινε συνώνυμη με τη κατάργησή του ίδιου του αστικού συστήματος, αφού κοινοβούλιο και δικτατορία, δημοκρατία και φασισμός έχουν συναδελφωθεί στην υπηρεσία του κεφαλαίου». (σ.σ. 152-153)

Μερικές κριτικές σημειώσεις πάνω στο «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία»

Το «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία» (1930) αποτελεί την πρώτη συνεπή προσπάθεια εφαρμογής της μαρξιστικής θεωρίας σε συγκεκριμένα πολιτικά γεγονότα του ελληνικού βίου. Χαρακτηριστικό της ανάλυσης του Μάξιμου είναι η εξω-καθεστωτική θεώρηση του ελληνικού πολιτικού συστήματος του Μεσοπολέμου ως ενιαίου αστικού μπλοκ, ελεγχόμενου από τις κεφαλαιοκρατικές τάξεις. Ο στρατός και ο πολιτικός κόσμος αντιμετωπίζονται σ' αυτήν την ανάλυση ως όργανα του αστικού κατεστημένου, που χρησιμοποιούνται εναλλάξ, ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες και ανάγκες.

Η ανάλυση του Σ. Μάξιμου πάσχει έτσι, κατά την γνώμη μας, από υπερτίμηση της δύναμης του κεφαλαίου σε μια χώρα που ουσιαστικά εκβιομηχανίστηκε μετά το 1950, όπως απέδειξαν οι νεώτεροι κοινωνιολόγοι, όπως ο Ν. Μουζέλης. Φυσικά, στον Μεσοπόλεμο έχουμε τα πρώτα δείγματα βιομηχανοποίησης της ελληνικής οικονομίας και σ' αυτά στηρίζει τον μαρξιστικό χαρακτήρα της ανάλυσής του ο Σ. Μάξιμος. Από αυτό το σημείο όμως, μέχρι του να θεωρήσει κανείς το ελληνικό κεφάλαιο ικανό να ελέγχει την πολιτική ζωή, υπάρχει μεγάλη απόσταση.

Άλλωστε, υπάρχουν κι άλλοι παράγοντες που διαδραματίζουν ρόλο: ο Στρατός έχει και δικές του δυναμικές (παραπέμπω στον Β. Παπακοσμά και στον Κ. Τσουκαλά), οι προσωπικότητες δημιουργούν πολλές φορές ανεξέλεγκτες από τις κοινωνικές δυνάμεις καταστάσεις. Η πραγματικότητα είναι πιο πολυδιάστατη από ό,τι προσπαθεί να την εμφανίσει ο μεσοπολεμικός μαρξισμός.

Σημαντικό στοιχείο της ανάλυσης του Σ. Μάξιμου είναι το γεγονός ότι στο continuum των πολιτικών δυνάμεων τοποθετεί δεξιότερα τον Βενιζελισμό από τον Αντιβενιζελισμό, εξ'επόμενης κοινωνικής βάσης αλλά και πολιτικής δράσης. Συμφωνεί με την άποψη του Γεώργιου Βεντήρη ότι ο Βενιζελισμός εξέφρασε την πολιτική άνοδο των αστιζόντων-φιλελεύθερων στοιχείων της ελληνικής κοινωνίας και συμπίπτει με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο στην εκτίμηση ότι η βενιζελική παράταξη μπορεί να τοποθετηθεί κοινωνιολογικά δεξιότερα από την αντιβενιζελική. Φυσικά ο Σ. Μάξιμος σπεύδει να διευκρινίσει ότι ο Αντιβενιζελισμός δεν αποτελεί αριστερή παράταξη· απλώς κατόρθωσε να καρπωθεί το κίνημα διαμαρτυρίας των κατωτέρων στρωμάτων για την φιλοπόλεμη και κεφαλαιοκρατική οικονομική πολιτική του Ελ. Βενιζέλου και των επιγόνων του.

Η ανάλυση του Σ. Μάξιμου διακατέχεται έντονα από την λεγόμενη «θεωρία της συνωμοσίας», δηλαδή την θεωρία ότι το αστικό κατεστημένο έχει θεσπίσει τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού στο σύνολό τους, ότι έχει κατασκευάσει και τους πρωταγωνιστές και τους αντιπάλους τους, ώστε να ελέγχει και τις δυο εκάστοτε αντιμαχόμενες πλευρές, επέκεινα της ουσιαστικής λαϊκής διαθεσής, και ότι ρυθμίζει τις λεπτομέρειες της πολιτικής διαμάχης στα διάφορα πολυτελή αστικά σαλόνια κρυφίως. Δεν αποδίδει σπουδαία σημασία στα αίτια που ο λαός στέλεχωσε με φοβερό μάλιστα φανατισμό τα δυο μεγάλα κόμματα της εποχής αυτής — και θεωρεί γενικά, ως συνεπής μαρξιστής, τον λαό «πεπλανημένο». Τον Ελευθέριο Βενιζέλο θεωρεί κυρίως δημαγωγό, υπηρέτη των συμφερόντων της αστικής τάξης, ικανό να συμβιβάζει τα ασυμβίβαστα, χωρίς να διερωτάται αν αρκεί μια δημαγωγική ικανότητα και μόνον για να διπλασιαστεί εδαφικά μια χώρα και να αποκτήσει σύγχρονη κρατική υπόσταση.

Η ανάλυσή του παρουσιάζει, κατά την γνώμη μας, αδυναμίες στο ζήτημα του βενιζελικού εθνικισμού, που ο Σ. Μάξιμος θεωρεί προϊόν αστικού ιμπεριαλισμού των ανερχομένων κεφαλαιοκρατικών στρωμάτων της Ελλάδας. Όμως, μπορεί κανείς να διερωτηθεί εάν η Μεγάλη Ιδέα μπορούσε να έχει κεφαλαιοκρατικό προσδιορισμό, την στιγμή που η τεράστια εσωτερική αγορά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξυπηρετούσε πολύ καλύτερα την ελληνική εμπορο-εφοπλιστική τάξη, που σίγουρα θ' ασφυκτιούσε στα «στενά» πλαίσια ενός ελληνικού κρατιδίου, έστω και προσυζημένου με την Κρήτη και την Μακεδονία.

Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε ότι αν το έργο αυτό του Σ. Μάξιμου στο σύνολό του διατηρεί σήμερα το ενδιαφέρον του και την επιστημονική του χρησιμότητα, οι θέσεις περί Φασισμού που αναπτύσσονται σ' αυτό — αντανάκλαση άλλωστε των θέσεων του Δημητρώφ — έχουν υπερκεραστεί από νεώτερες θεωρίες, όπως της Σχολής της Φραγκφούρτης ή της Χάννα Άρεντ, πιο πολυδιάστατες στην σύλληψη του φαινομένου.

Συγκρίνοντας τις κατηγορίες αυτές του Σ. Μάξιμου με τις αντίστοιχες που διατύπωσε ο Νίκος Πουλαντζάς τριάντα χρόνια αργότερα (Φασιστική Δικτατορία, Βοναπαρτική Δικτατορία, Πατερναλιστική Δικτατορία και Στρατιωτική Δικτατορία) παρατηρούμε τα εξής:

— Ο Σ. Μάξιμος δεν διαχωρίζει την Φασιστική Δικτατορία από την Στρατιωτική, όπως ο Ν. Πουλαντζάς: αυτό εξηγείται διότι στην εποχή του ο Φασισμός δεν υπήρχε ως καθεστώς παρά μόνον στην Ιταλία, ενώ στην Ελλάδα οι στρατοκρατικές κινήσεις

ανέπτυσαν φασίζοντα χαρακτηριστικά, τα οποία αργότερα απέβαλλαν ή άφηναν ανενεργά, λόγω απουσίας των οργανωτικών εκείνων δομών που στην Γερμανία φερ' ειπείν συνετέλεσαν στην ραγδαία ανάπτυξη του ολοκληρωτισμού.

— Ο Βοναπαρτισμός του Πουλαντζά είναι η «κοινοβουλευτική Δικτατορία» του Μάξιμου, όπως αυτή ενσαρκώνεται κυρίως στο πρόσωπο του Ελευθερίου Βενιζέλου.

— Ο Πατερναλισμός που ο Ν. Πουλαντζάς εντοπίζει στις τρι τοκοσμικές χώρες δεν απασχολεί την επικεντρωμένη στην Ελλάδα ανάλυση του Μάξιμου.

Πριν τον Πουλαντζά, ο Μάξιμος διατυπώνει την άποψη ότι το αστικό κράτος έχει την οβιδιακή ικανότητα να μεταμορφώνεται διαρκώς σε νέες μορφές. Ενώ όμως ο Πουλαντζάς ασχολείται οικουμενικά και αφαιρετικά με τα ζητήματα αυτά, ο Μάξιμος εξάγει τα συμπεράσματά του από την ίδια την μεσοπολεμική πολιτική ζωή της Ελλάδας, χρησιμοποιώντας όχι επαγωγικές και λογικές μεθόδους, αλλά υπαρκτά, καθημερινά επιχειρήματα. Παρακολουθεί ο ίδιος ως βουλευτής τις εργασίες του Κοινοβουλίου: μέσα στον ορυμαγδό της πολιτικής και της διαρκούς πολιτικής αναστάτωσης, προωθούνται σιωπηλά και συναινετικά τα νομοσχέδια που εξυπηρετούν τις δραστηριότητες του κεφαλαίου, επιλύεται το προσφυγικό πρόβλημα κατά τρόπο που να ενισχύονται οι υπάρχουσες τότε κοινωνικο-οικονομικές δομές και διευκολύνεται η έλευση του ξένου κεφαλαίου εις βάρος των εργαζομένων. Άλλωστε, το συνδικαλιστικό κίνημα πατάσσεται με υπερκομματική συνέπεια: ο αριστερότερος όλων των αστών πολιτικών και κοινωνικά ευαίσθητος Α. Παπαναστασίου χρηματοδοτεί απεργοσπαστικό συνδικάτο αστικής κατασκευής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ Σ. ΜΑΞΙΜΟ

- Σ. ΜΑΞΙΜΟΥ (Σ. ΒΟΡΕΙΟΥ), ΠΟΥ ΒΑΔΙΖΟΥΜΕ, ΑΘΗΝΑ, «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ», 1945.
- Σ. ΜΑΞΙΜΟΥ, Η ΑΥΓΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ, ΑΘΗΝΑ, ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, 1973 (Γ' ΕΚΔΟΣΗ).
- Σ. ΜΑΞΙΜΟΥ, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΝΑΥΤΙΚΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ XVIII ΑΙΩΝΑ, ΑΘΗΝΑ, ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, 1976.
- Σ. ΜΑΞΙΜΟΥ, ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ 'Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ, ΑΘΗΝΑ, ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, 1975, (Β' ΕΚΔΟΣΗ).
- Σ. ΒΟΡΕΙΟΥ, «ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ» ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΚΡΙΣΙΑ, ΑΘΗΝΑ, ΛΟΥΚΑΤΟΣ, 1943.
- ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ (ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ — ΟΜΑΔΑ «ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ» — ΚΕΙΜΕΝΑ 1930-1932), ΑΘΗΝΑ, ΟΥΤΟΠΙΑ, 1986 (ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ ΔΙΑΣΠΑΡΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ).
- ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ (ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ-ΛΕΝΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗΣ — ΑΡΙΣΤΕΡΗ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΣΤΟ ΚΚΕ — ΚΕΙΜΕΝΑ 1928), ΑΘΗΝΑ, ΟΥΤΟΠΙΑ, 1982 (ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ ΔΙΑΣΠΑΡΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ).
- ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΜΑΞΙΜΟΥ, ΚΑΤΙ ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ ΜΕ ΤΟΝ ΑΝΤΡΑ ΜΟΥ, (ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ), ΑΘΗΝΑ, «ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ», 1979.
- ΓΙΑΝΝΗ ΜΗΛΙΟΥ, Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ Ο ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΑΞΙΜΟΣ, ΣΤΙΣ «ΘΕΣΕΙΣ» ΤΟΥ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ-ΜΑΡΤΙΟΥ 1986.
- ΛΟΥΚΑ ΑΞΕΛΟΥ, ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΑΞΙΜΟΣ: ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ, ΣΤΑ «ΤΕΤΡΑΔΙΑ» ΤΗΣ ΑΝΟΙΞΗΣ-ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΟΥ 1989.
- ΚΩΣΤΑ ΣΚΛΑΒΟΥ, Ο ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΑΞΙΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ, ΣΤΟ «ΑΝΤΙ» ΤΗΣ 17ης ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1977.
- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΣΑΚΩΝΑ, (ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ, (ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΡΙ Σ. ΜΑΞΙΜΟΥ), ΑΘΗΝΑ, ΚΑΚΤΟΣ, 1987.

Βιβλιοκριτική

«Σύναξη», Τεύχος 34, Απρίλιος-Ιούνιος 1990: «Ἕλληνες ἢ Ευρωπαῖοι»

Ἡ Σύναξη εἶναι ἔργο ἀνθρώπων, που με πάθος ἐντρύφησαν στὴν θεολογία καὶ στὴν φιλοσοφία, γιὰ νὰ κάνουν πιο καθαρὸ καὶ διάφανο τὸ ὀρθόδοξο βίωμά τους. Ἀν αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφετηρία της οἱ στόχοι του εἶναι κάποτε ἐγκόσμιοι. Ἡ ὀρθοδοξία τους ἀρδεύεται ἀπὸ τὰ πλούσια ὕδατα τῆς μυστικῆς θεολογίας τοῦ Καβάσιλα, τοῦ Γρηγόριου τοῦ Παλαμά, τοῦ Διονυσίου. Ἐχουν ἀποκόψει ἔτσι κάθε πνευματικὴ σχέση με τὸν δυτικὸ πουριτανισμό καὶ προτεσταντισμό, που γιὰ ἓνα μεγάλο διάστημα καὶ με τὴν καθοδήγηση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους εἶχε γίνῃ ἡ κυρίαρχη μορφή τῆς ἐπίσημης θεολογίας μας εἰδικὰ τῆς Πανεπιστημιακῆς. Ἰδρυτὴς τοῦ περιοδικοῦ, που σήμερα διευθύνεται ἀπὸ τὸν Σ. Γουνελά ἦταν ὁ αἰμὴνηστος Π. Νέλλας. Ὁ Σ. Γουνελάς ἔχει μὴ ευρύτερη γνώση τοῦ ἀνατολικοῦ μυστικισμοῦ, τὸ ὁποῖο διαφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς μετάφρασης καὶ τῆς εἰσαγωγῆς που ἔχει γράψει στὸ ἔργο τοῦ Ρ. Γκενόν «Ἡ κρίση τοῦ σύγχρονου κόσμου». Τὸ ἀφιέρωμα τοῦ τεύχους, που ἀφορὰ τὴν σχέση Ἑλλάδος καὶ Ευρώπης εἶναι ἰδιαίτερα ρηξικέλευθο καὶ σκανδαλώδες. Διότι ἔρχεται σὲ συνολικὴ ἀντίθεση με ὅλο τὸ ἐπίσημο ρεῦμα σκέψης, που ἐπὶ δεκαετίες προσπαθεῖ νὰ μας πείσει ὅτι ἀνήκουμε ἢ πρέπει νὰ ἀνήκουμε στὴ Δύση. Ἡ ἐπίσημη διανόηση τῆς δεξιᾶς τουλάχιστον μετὰ τὸν πόλεμο καὶ ἔνα τμῆμα τῆς ἀριστερᾶς στρατεύθηκε ὄχι ἀφιλοκερδῶς στὴν κατίσχυση τῆς ἐλληνικότητας. Οἱ κύκλοι που προέρχονται ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση, ἀπὸ παλαιότερα ἤδη ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Κόντογλου, δημιούργησαν τὴν πρώτη νησίδα, γιὰ νὰ βρουν καταφύγιο ὅσοι ἀντιστέκονταν στὸν δυτικὸ χείμαρρο καὶ διαμόρφωναν θεωρήσεις που ἀντιμετώπιζαν κριτικὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν Δύση. Βεβαίως δὲν ἀπουσίασαν νεομανιχαϊστικὲς τάσεις μαύρου ἄσπρου χαρακτήρα, που συσκότιζαν τὴν κατάσταση τῆς Ευρώπης, καὶ τὸ ὕφος καὶ ἡ τακτικὴ τους διευκόλυναν αὐτὸ που ἐχθρεύονταν, τὸν δυτικισμό. Ἡ «Σύναξη» ὅμως νηφάλια υποδεικνύει σ' αὐτὸ τὸ τεύχος πόσο ἀνεδαφικές εἶναι οἱ προσπάθειες, που στοχεύουν στὴν ταύτιση τῆς ἐλληνικότητας καὶ τῆς Ευρώπης ἀλλὰ καὶ πόσο ἐπιπλαστὴ εἶναι ἡ παγιωμένη εἰκόνα που ἔχουμε τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ στὸ ἀρθρο «Ἡ Ευρώπη, οἱ

πατέρες καὶ ἡ ἐσωτερικὴ μνήμη τῆς ἐκκλησίας ἰχνηλατεῖ τὴν μοῖρα τῆς Ευρώπης καὶ με πίκρα σημειώνει ὅτι «Ἡ Δύση ἐργάζεται, ἐνῶ ἡ Ἀνατολὴ σιωπᾷ ἢ ἀλλοιῶς καὶ τοῦτο εἶναι τὸ χειρότερο: ἡ Ἀνατολὴ ἐπαναλαμβάνει τμῆματα προτάσεων που ἐλέχθησαν ἀπὸ τὴ Δύση, ἀλλὰ χωρὶς νὰ τὰ περάσει ἀπὸ τὸ κόσκινο τῆς κριτικῆς». Ὁ Σ. Γουνελάς στὸ ἀρθρο τοῦ «Εἰσαγωγὴ στὸ θέμα ἡ Ἑλλήνων καὶ Ευρωπαίων πάθη» ἐπισημαίνει τὴν ἀδυναμία ἀφομοίωσης τοῦ ευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἀναγκαιότητα «νὰ προβάσουμε ἀπιστάσεις ἀπέναντι στὸν κατακλυσμὸ, ἀναζητώντας ἰσως διάλογο με τὶς βαθεῖες ευρωπαϊκὲς ρίζες που υπήρχαν πρὶν «εφευρεθεῖ» ὁ νεώτερος πολιτισμός, ρίζες που οἱ χυμοὶ τους ἐνώνονται με τὴν οἰκουμενικὴ ὀρθόδοξη ἐκκλησία καὶ με ἄλλους πολιτισμοὺς που ἀφομοίωσε ἀρίστα τὸ Βυζαντινὸ χωνευτήρι». Ὁ Ν. Μπερντιάεφ, ὁ συγκλονιστικὸς αὐτὸς Ρώσος διαχωρίζει τὴν κουλτοῦρα που τὰ ἐπιτεύγματα τῆς εἶναι συμβολικὰ καὶ ὄχι πραγματικὰ ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ που ἡ υφὴ εἶναι μηχανικὴ-τεχνικὴ. Ὁ Ν. Ματσούκας στὸ ἀρθρο τοῦ «Ὁ ρόλος τῆς Ὀρθόδοξίας στὴν οἰκοδόμηση τῆς ἑνωμένης Ευρώπης» προτείνει στὸν ευρωπαῖο ἄνθρωπο τὴν προσέγγιση τοῦ ὀρθόδοξου βιώματος. Ὁ Λίνος Μπενάκης σημειώνει τὴν ἀποκοπὴ τῆς ἐπίσημης ἐκπαίδευσης ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ πολιτισμὸ καὶ καταληκτικὰ ἀναφέρει ὡς πρῶτιστο χρέος τῆς πολιτικῆς ηγεσίας τὴν ἐνίσχυση τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς αὐτογνωσίας καὶ ἐυθύνης τοῦ λαοῦ μας». Ὁ Ν. Μακρὴς ἀφοῦ κάνει μὴ ἀναδρομὴ στὴν ὀρθόδοξη μαρτυρία, τονίζει τὴν οἰκουμενικὴ τῆς σημασία. Ἀπὸ τὰ πλέον σημαντικὰ κείμενα τοῦ τεύχους εἶναι τὸ κείμενο τοῦ Ἀλέξανδρου Χέρτσεν Post Scriptum, ὅπου ἀντιπαράκειται ἡ λεβεντιά, ἡ εὐλκρίνεια, ἡ εὐσέβεια, ἡ ἀγάπη τῆς περιπέτειας, ἡ ἀγαθότητα τοῦ ἱππότη στὴν ἀστική υποκρισία καὶ ἐξηγεῖται γιὰτί οἱ ἀστοὶ ἔκαναν θρησκεία τους τὸν προτεσταντισμὸ «μὴ θρησκεία που συμφιλίωνε τὴν χριστιανικὴ συνείδηση, με τὴν δραστηριότητα τοῦ τοκογλύφου, που εἶναι σὲ τέτοιο βαθμὸ ἀστική ὥστε ὁ λαὸς που ἔχυνε τὸ αἷμα του γιὰ τὴ θρησκεία αὐτὴ τὴν ἐγκατέλειψε». Τὸ ἀφιέρωμα στὸ κύριο μέρος τοῦ κλείνει με τὴν διευρέυνση ἀπὸ τὸ Φίλιπ Σερραρντ τῆς στενῆς σχέσης που ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἀποϊεροποίηση τοῦ κόσμου, τὸν ὀρθολογισμό καὶ τὴν κα-

τίσχυση του περιβάλλοντος, και τις μικρές αλλά διαφωτιστικές μελέτες του Μαξ Σέλλερ για την μηχανική και χρηστική αντίληψη της ζωής που χωρεί στην Ευρώπη και του Σολοβιόφ για τον Καρτέσιο. Ακολουθεί η συνέντευξη του Χ. Γιανναρά για τις ενάντιες και αποκλίνουσες στάσεις του δυτικού χριστιανισμού και της ορθόδοξης λατρευτικότητας που απολήγουν σε διαφορετικούς πολιτισμούς. Γι' άλλη μια φορά ο Γιανναράς αποδεικνύει την ολοκλήρωση των στοχασμών και την ωρίμανση της σκέψης του, που απομακρυσμένη από μανιχαϊσμούς υποδεικνύει ότι αν το κατόρθωμα της Δύσης είναι η επιβίωση, η ζωή είναι αυτό που ψάχνουμε τελικά εναγωνίως και δεν

μας δίνεται... Η κριτική στον Χ. Γιανναρά παρότι σχεδόν ίδια με ό,τι έχει πει στα βιβλία του είναι διεισδυτική και από τα πιο θελκτικά σημεία της Σύναξης. Στο τέλος της Σύναξης υπάρχουν ορισμένες μαρτυρίες ευαισθητών Ελλήνων για το τι σημαίνει η Ευρώπη για μας. Γράφουν ο Μητροπολίτης Κισσάμου και Σελίνου Ειρηναίος, ο π. Μεταλληνός, ο Κ. Χολέβας, ο Χ. Βακαλόπουλος, ο Σ. Παπασταματέλος και άλλοι. Η Σύναξη με επιμέλεια και περισκεψη γκρεμίζει τον μύθο της σύγκλισης της ελληνικότητας και της ευρωπαϊκής κοινωνίας, ενώ παρουσιάζει το πρόσωπο της Δύσης χωρίς περιττές ωραιοποιήσεις και μανιχαϊσμούς.

«Ο. Ελύτης»: Τα δημόσια και τα ιδιωτικά, Εκδόσεις 'Ικαρος, 1990, σελ. 44.

Συχνά οι ποιητές υποκαθιστούν το έργο της κοινωνιολογίας. Διαβάξεις τον Ρεμπώ και καταλαβαίνεις τι είναι η δυτική κοινωνία, όπως δεν εφάνηκε μέσα σε άπειρες ανιαρές κοινωνιολογικές σελίδες. Η ευαισθησία των ποιητών φτάνει σε σημεία που ο επιστημονικός λόγος δεν μπορεί με τις ξηρές μεθόδους του να αγγίξει. Ο Ο. Ελύτης μέσα σ' αυτό το μικρό πόνημα του εμφάνισε με τον πιο κρυστάλλινο τρόπο την ουσία της ελληνικότητας και τον ρυθμό της κοινωνίας μας, επηρεασμένος από τις πρώτες αναγνώσεις του, από τον Περικλή Γιαννόπουλο, αναβρύζει την γεωφυσική στάση του ελληνικού. Την λατρεία της γης, του χώματος, του γιασεμιού, του φωτός του πελάγους. Η Ελλάδα του Ελύτη είναι κύρια η παγανιστική Ελλάδα της οργιαστικής και ηδονικής φύσης. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό, είναι η γλώσσα μας η ενταγμένη απόλυτα μέσα σε αυτό τον χώρο «όπου το κάθε ωμέγα, το κάθε ύψιλον κάθε οξεία, η κάθε υπογεγραμμένη, δεν είναι παρά ένας κολπίσκος, μια κατωφέρεια, μια κάθετη βράχου πάνω σε μια καμπύλη πρύμνας πλεούμενου, κυματιστοί αμπελώνες, υπέρθυρα εκκλησιών, ασπράκια ή κοκκινάκια, εδώ ή εκεί από περιστεριώνες και γλάστρες με γεράνια». Ο Ελύτης ζει μέσα του το ελληνικό καθαίο, και γνήσιο χωρίς επιδαφιλεύσεις. Βουτά μέσα στην ιστορία όπως μέσα στην αρμύρα της θάλασσας. Είναι ένα φλογώδες άτομο που ολοκληρώνεται όμως μόνο μέσα στο ελληνικό τοπίο. Ζει με τους χθόνιους θεούς, τους προαιώνιους, αφουγκράζεται διαρκώς τα βήματά του. Αναρωτιέται για το κοινοτικό μας πολίτευμα. «Τι σταμάτησε αυτά τα κινήματα ψυχής που αξιώθηκαν κι έφτασαν ως τις κοινότητες; Ποιος καπάκωσε μια τέτοιου είδους αρετή, που μπορούσε μια μέρα να μας οδηγήσει σ' ένα ιδιότυπο, κομμένο στα μέτρα της χώρας πολίτευμα; Όπου το κοινόν αίσθημα να συμπίπτει με εκείνο των αρίστων; Τι έγινε η φύση που μαντεύουμε αλλά δεν βλέπουμε; Ο αέρας που ακούμε

αλλά δεν τον εισπνέουμε». Ακούστηκαν πιο ρεαλιστικές στηνόδυνες λέξεις από αυτές του ποιητή. Αναρωτήθηκαν με το ίδιο ρίγος για τις χαμένες μας κοινότητες και το ξενήλατο ήθος μας; Η Φύση στον Ελύτη, το χορτάρι και το φως στον Ελύτη λατρεύεται και προσκυνείται σαν θεά. Υπέροχα εγκόσμιος και απόκοσμος. Παγανιστικός και χριστιανικός υποκλίνεται στον αέρα που έρχεται από τα έγκατα της γης «για να υποκαταστήσει όσα και σαν ειδωλολάτρες και σαν χρισπανοί διακονήσαμε στο βωμό του Ποσειδώνα και της Παρθένου». Η τρελή και παράλογη πίστη του Ελύτη μας παρασύρει στην περιπέτεια της ελληνικότητας για να αποκαλύψουμε την αδιόρατη γραμμή που συνδέει τις λιγοστές γραμμές της Πάρου ή της Σίκινου με την «Αγία Μαρίνα ή μια Διαμάντω που εναποθέτει λουλούδια στον επιτάφιο». Ενώ μας καλεί να πετάξουμε την πίσσα της Ευρώπης, τους Καλβίνους, τους Καντ, τους Μαρξ, τον Πάπα-Θεό τους, δηλαδή τους καθολικισμούς, τους προτεσταντισμούς, τους ιδεαλισμούς, τους υλισμούς, τους ορθολογισμούς για χάριν μιας Ευρώπης που μοιάζει να γεννιέται». Νοσταλγικός είναι ο Ελύτης όταν βυθίζεται στην παράδοση, ηδονικός και παγανιστικός όταν κοινωνεί το ελληνικό τοπίο, θρηνητικός όταν διοράται την διάλυση των κοινοτήτων, προφητικός όταν φαντάζεται νέες καταστάσεις, ρεαλιστικός και καίριος όταν ανατέμνει την ελληνική πραγματικότητα όπως δεν το επέτυχαν δεκάδες βαρύγδουπες κοινωνιολογικές αναλύσεις.

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΓΡΑΦΟΥΝ:

ΡΕΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ
Β. ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ
Ν. ΜΟΥΣΣΗΣ
Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ
Μ. ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ
Χ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ
DANIEL BELL
Δ. ΚΑΡΜΟΚΟΛΙΑΣ
Μ. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΓΕΤΤΕΜΙΔΟΥ
ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ

Επιστήμη Κόσμου Νέου
Μορφές της κοινωνικής δράσης
Ελληνικός φασισμός
Η γέννηση Κράτους και Κοινωνίας
Απολογία του Αναρχολογισμού
Επανάσταση και Αυτεπανάσταση
Η νέα τάξη
Gyngar Myrdal (1898-1987)
Ο Ελληνικός Υποστυλισμός

Κοινωνική και πολιτιστική αναπαραγωγή στη νεοελληνική κοινωνία

ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΥ:
Πολιτική και κοινωνία στη νεότερη Ελλάδα

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΔΑΝΙΗΛΙΔΗ

1

ΔΡΧ. 350

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ-ΜΑΡΤΙΟΣ 1988

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΓΡΑΦΟΥΝ:

ΡΕΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ: Η αλήθεια για τη Γλώσσα
ΝΙΚΟΣ ΔΗΜΟΥ: Κοινωνία και τηλεόραση στην Ελλάδα

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΑΓΚΛΙΒΕΡΑΣ: Η ελληνική κοινωνιολογική σκέψη και η ελληνική κοινωνία

ΜΑΤΙΑΣ ΦΙΝΓΚΕΡ: Η κρίση της πολιτικής σκέψης και η εναλλακτική κουλτούρα

ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΛΗΣ: Η ετερότητα και η αντίφαση του κόσμου. Από τον Ηρόκλειτο στον Λορεντζ

ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ: Νέα κοινωνικά στρώματα του μεταπολέμου

★

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ
ΘΑΝΑΣΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ: Θέσεις και ιδέες του Γεωργίου Παπανδρέου — Χρονολόγιο και άλλα κείμενα

★

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΗ ΜΙΧΑΛΟΛΙΑΚΟ:
Κοινωνικές δομές, ιδεολογία και σύμβολα στη σημερινή Ελλάδα

ΔΡΧ. 350

2

ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΜΑΪΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 1988 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΓΡΑΦΟΥΝ:

ΡΕΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ
ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΤΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΛΗΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΕΜΠΟΥΚΑΣ

ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΠΑΛΛΙΟΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΙΩΤΗΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΛΑΟΥΤΑΚΗΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΚΡΗΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

«Κοινωνιολογική» αντίληψη του Λόγου στον Ηρόκλειτο
Ελληνική Κοινωνία και Αναδυόμενη ζωή
Μη καπιταλιστικοί παράγοντες στη διαδικασία συγκράτησης του ελληνικού κράτους
Ελληνοκέντρη - Δύση
Σύγχρονες διαδικασίες μιας προϋποκειμένης σχέσης
Κοινωνική στατική και δυναμική
Ελληνική εκπαίδευση και διαδικασίες κοινωνικής επιλογής
Επισκοπικά: Προέλευση και όρος για μια κοινωνία πιο αληθινή
Ο ρόλος του ποδοσφαίρου στη σύγκριση κοινωνιών
Εν Αργεί: Ο Λόγος και η ιδεολογία
Σύγχρονα Μέσα Μαζικής Εντύπωσης και η παραγόμενη κουλτούρα

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΑΝΔΡΕΑ ΔΕΝΤΑΚΗ:
Διασπάσεις και προοπτικές του σύγχρονου ελληνισμού

ΔΡΧ. 350

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1988 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

3

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ
ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟ

ΑΝΕΚΔΟΤΗ
ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ
ΚΑΙ
ΛΛΑ
ΚΕΙΜΕΝΑ

- ΡΕΝΟΣ: Ο Μέγας Αλέξανδρος
- Ν. ΚΑΤΡΙΒΕΣΗΣ: Η παραοικονομία
- Θ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ: Η «Αργύ του Θεοτοκά»

ΔΡΧ. 350
ΝΕΜΩΝΑΣ 1988-1989 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

4

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

- ΡΕΝΟΣ: καλοκαιρινές σημειώσεις κοινωνιολογίας
- Δύο μελέτες για τα κόμικς
- Τουρισμός και κοινωνία

10 χρόνια χωρίς το ΝΙΚΟ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ

Δρχ. 350
ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1989 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΤΙΜΗ ΕΞΕΚΕΙ

6

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Δύο μελέτες
για τον Στρατό

- ΡΕΝΟΣ και ΗΡΚΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ: Αναζήτηση του νεοελληνικού.
- ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΕΜΠΟΥΚΑΣ: Σημειολογική ανάλυση μιας φωτογραφίας.
- ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ: Για μια κοινωνιολογική της ποίησης.

Μελέτη Η. Μελετόπουλου:

ΙΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ
ο ρομαντικός εθνικισμός

Δρχ. 400
ΧΕΙΜΩΝΑΣ 1989 — 1990 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

7

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

- ΡΕΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ: Κοινωνιολογία και λογοτεχνία
- ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΑΒΑΚΟΣ: Αντικρίζοντας την κοινωνία μας
- ΜΕΛΕΤΗΣ Η. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ: Ο Φ. Φουκνιάμα, η ιστορία και το τέλος της μοντερνισμού και τα νέα κοινωνικά κινήματα
- ΜΑΡΚΟ ΤΑΡΚΙ: Η κρίση του μοντερνισμού και τα νέα κοινωνικά κινήματα
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ: Το κοινωνικό πρόβλημα κατ' Αριστοτέλη

ΤΕΣΣΕΡΙΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΣΟΚ

Δρχ. 400
ΑΝΟΙΞΗ 1990 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

8

ΕΛΛΑΣ-ΤΟΥΡΚΙΑ

οι τουρκικές προθέσεις και οι ελληνικές αντιδράσεις

Χρήστος Β... της
Γιώργος Ι... της
Μιχάλης Δ... της
Ξενοφών... άδης
Σπύρος Κ... της
Χρήστος Λ... της

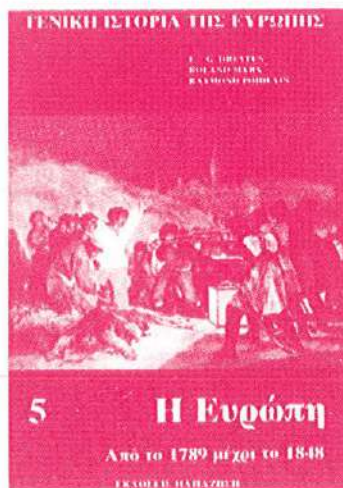
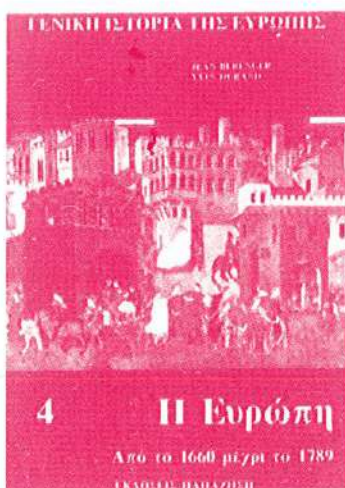
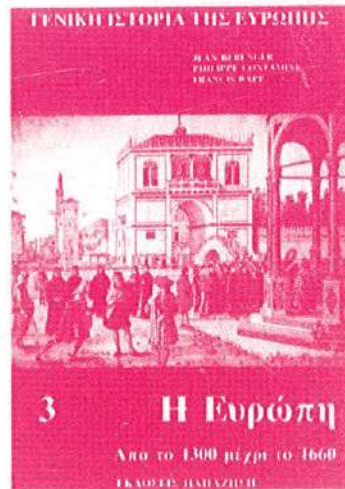
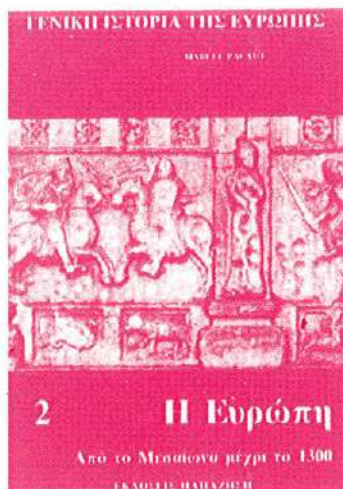
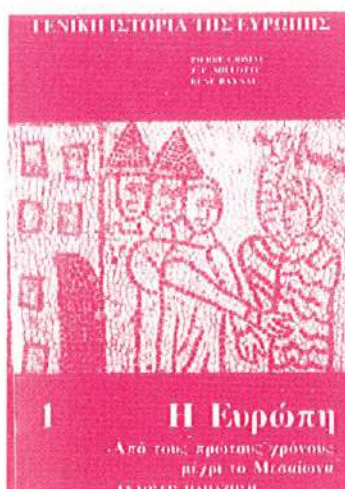
... της Με...
... της Π...
... της Σαρ...
... Σολτα...
... Χιδίρο...

90 Τεύχος • Ειδικό Αφιέρωμα
ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η Ευρώπη

από τους πρώτους χρόνους μέχρι σήμερα

Διευθυντές έκδοσης:

GEORGES LIVET, Επίτιμος Κοσμήτορας της Σχολής Γραμμάτων και Ανθρωπιστικών Επιστημών και καθηγητής της Νεότερης Ιστορίας στο 2ο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου

ROLAND MOUSNIER, καθηγητής στο 5ο πανεπιστήμιο του Παρισιού (Σορβόννη) και μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας

Ξεκινώντας από την αυγή της ιστορίας, έπρεπε ν' ακολουθήσουμε τη ροή του χρόνου, αναζητώντας την Ευρώπη. Η έννοια της Ευρώπης υπονοεί ότι υπήρξε ένας πολιτισμός που άξιζε να λέγεται ευρωπαϊκός, ενσωματώνοντας έτσι πολλούς πολιτισμούς που συνεργάστηκαν για να δώσουν τα χαρακτηριστικά, τις αποχρώσεις και το δικό του τόνο στο μεγαλύτερο ευρωπαϊκό πολιτισμό. Κάθε πολιτισμός περικλείει ένα σύστημα αξιών. Οι αξίες αυτές αποκαλύπτονται από τον τρόπο συμπεριφοράς και έκφρασης των ανθρώπων, καθορίζοντας, σε μεγάλο βαθμό, τη στάση και το ρόλο τους, όσο ζούνε. Κάθε πολιτισμός άλλωστε περικλείει ένα σύστημα δομών, που αντιστοιχεί λίγο πολύ σ' αυτό το σύστημα αξιών. Λίγο-πολύ, γιατί η υλοποίηση κάθε συστήματος αξιών προσκρούει στην αντίσταση των πραγμάτων, αλλά και σε αντιθετικές αξίες μέσα σ' αυτό τον πολιτισμό. Οι συγγραφείς λοιπόν αυτού του έργου προσπάθησαν ν' ακολουθήσουν πολλά μονοπάτια και το κυριότερο ήταν η αξία της ανθρώπινης προσωπικότητας.

εκδόσεις παπαζήση